

SƏDAQƏT HÜSEYNOVA

«FÜYUZAT» JURNALI VƏ DİL PROBLEMLƏRİ

*Monoqrafiya Naxçıvan Dövlət Universitetinin
Elmi Şurasının 05 iyun 2006-cı il tarixli
qərarı ilə (nrotokol №15) çan edilir*

Bakı - «Elm» -2006

Elmi redaktor:

Y.M.SEYIDOV
Filologiya elmləri doktoru,
professor

Rəyçilər:

V.H.ALIYEV
Filologiya elmləri doktoru,
professor

S.I.VƏLIYEV
Filologiya elmləri doktoru

ISBN 5-8066-1772-6

Sədaqət Həsənova. «Füyuzat» jurnalı və dil problemləri.
Bakı, 2006, 298 səh.

Kitabda XX yüzilin əvvəlində nəşr edilən «Füyuzat» jurnalının dil məsələləri ilə bağlı problemlərə münasibətindən, mürəkkəb və mübahisəli, geniş və çoxcəhətli dilindən bəhs edilir. Əli bəy Hüseynzadənin (və onun simasında füyuzatçıların) dilçilik görüşləri, jurnalın dil siyasəti («ortaq dil» problemi), ifadə tərz, fonetik, leksik-frazeoloji, qrammatik xüsusiyyətləri, Azərbaycan ədəbi dilində yeri və rolu, siyasi dili və s. məsələlər də tədqiqata daxildir.

Problemin araşdırılması üçün bir sıra arxiv, muzey və kitabxanalarda yerləşən arxiv sənədləri, dövrü mətbuat orqanları tədqiqata cəlb edilmişdir.

Kitabdan tələbələr, aspirantlar, müəllim və tədqiqatçılar istifadə edə bilərlər.

* * *

Müəllif «Füyuzat» jurnalını orijinaldan oxumaq üçün ona kömək edən filologiya elmləri namizədi dosent Lətif Hüseynzadəyə ehtiram və təşəkkürünü bildirir.

4602000000
655(07) – 2006

GİRİŞ

Hər bir xalqın ədəbi dili onun mənəvi ruhunun göstəricisidir. Zaman-zaman Azərbaycan xalqının dil mədəniyyətini əks etdirən müxtəlif mənbələr olmuşdur. Onlardan biri öz zamanının ədəbi dil xüsusiyyətlərini daha mükəmməl şəkildə əks etdirən mətbuatdır. «Mətbuat cəmiyyətin güzgüsüdür. Bu güzgüdə münəvis olunan naxışlar adi güzgüdə olduğunun əksinə, ani, müvəqqəti deyil, əbədi qorunub saxlanılır» (150, 150). XX yüzilin əvvəlində Azərbaycan ədəbi dilini əks etdirən mötəbər mənbələrdən biri «Füyuzat» (1906-1907) jurnalıdır. Bu dərgi indiyə qədər dilçilik elmi istiqamətində tədqiqata cəlb olunmayıb. Onun ədəbi dilimizdə tarixi dəyəri, xəlqilik və ya qeyri-xəlqilik dərəcəsini əks etdirən milli və əcnəbi lüğətinin nisbəti, lüğət tərkibində türk leksikasının müqavimət səbəbi aşkar edilməmiş, beləliklə, jurnalın ümumi dil mənzərəsinin elmi qavranışına hələlik nail olmamışıq. Tarixi gerçəkliyə uyğunluq şəraitində dərin məzmunlu təhlilə cəlb edilməyən «Füyuzat» jurnalının dili zəngin leksikası, dil-üslub xüsusiyyətləri ilə XX yüzilin başında –ən xarakter əlamətlər və qanunauyğunluqlarla seçilən mürəkkəb və ziddiyyətli bir dönmədə özünəməxsus mövqe qazanan, üslubların sintezi, fonetik, leksik-qrammatik normalar və onların ikişəfi məsələlərinin həllinə aydınlıq gətirməkdə istinad ediləcək qiymətli bir mənbədir. Təəssüf ki, belə dəyərli bir mənbə indiyədək Azərbaycan dilçiliyinin tədqiqat obyektı olmamış, ya ötəri şəkildə onun adı çəkilmiş, ya da qərəzli, tarixi gerçəkliyə söykənməyən fikirlər onun üzünə qara nərdə çəkmişdir. Halbuki onun dili bir nəfərin, beş nəfərin deyil, bütün romantiklərin ədəbi dilidir, müstəqil düşüncə sahiblərinin təfəkkür mədəniyyətinin məhsuludur.

Mətbuat dilinin, xüsusilə də, XX yüzilin əvvəlində nəşr edilən «Füyuzat» jurnalının dili, üslub xüsusiyyətləri,

Azərbaycan ədəbi dilində yeri, rolu və s. məsələlərin obyektiv mülahizə və təhlillərə ehtiyacı vardır və o, bu gün öz həqiqi həllini gözləyir.

«Füyuzat» jurnalının dilinin tədqiqi ədəbi dilimizlə bağlı bir sıra məsələlərin həlli üçün böyük imkanlar açacaqdır. Həmçinin jurnalın dil materiallarının digər mətbuat və ədəbi dil materialları ilə müqayisəli tədqiqi böyük maraq doğurur. Çünki «Füyuzat» jurnalının dili ilə bağlı problemlərin həlli XX yüzilin əvvəlində Azərbaycan ədəbi dilinin bütöv bir mənzərəsinin işıqlandırılmasına kömək edə bilər.

«Füyuzat» jurnalının dilinin bu istiqamətdə araşdırılması bir tərəfdən Azərbaycan ədəbi dili ilə bağlı bir sıra mühüm problemlərin, o cümlədən, mətbuat dilinin özəl xüsusiyyətləri, ədəbi dilin üslubları ilə əlaqəsi, dilə təsiri, bu sahədə rolu və s. məsələlərin həlli üçün imkan yaradırsa, digər tərəfdən zamanında və sonralar düzgün, layiqli qiymətini almayan, hazırda türkologiyada rəğbətlə yad edilən «Füyuzat»-ın dil mənzərəsi, dil-üslub özəllikləri sahəsindəki xüsusi məsələlərin həlli üçün də faydalı ola bilər.

XX yüzilin əvvəlində Azərbaycan ziyalıları iki mətbuat ətrafında birləşmişdilər : 1.«Molla Nəsrəddin». 2.«Füyuzat». Lakin təəssüf ki, bu iki mətbuat orqanı arasında süni ayrılıq (hətta «düşmənçilik») yaradılmış və onlar əks-cəbhəli jurnallar kimi səciyyələndirilmişdir. Əslində, onların hər biri özünün məqbul hesab etdiyi yolla xalqa xidmət edirdi. XX yüzilin əvvəlində Azərbaycan mədəniyyətinin yetişdirdiyi böyük şəxsiyyətlərin – Əli bəylə Mirzə Cəlilin məqsədi eyni, üslubu isə müxtəlif idi. Onlara münasibət və qiymətləndirmə isə fərqli olmuş və bu sahədə «Füyuzat» jurnalının və onun redaktorunun taleyi gətirməmişdir. Bu mənada, onun dili tamamilə layiqsiz, intellektuallığına yaraşmayan qeyri-obyektiv fikirlərlə damğalanmışdır. Məsələyə obyektiv yanaşma «Füyuzat» jurnalı və onun dilinin əsil mahiyyətinin açılmasına kömək edə bilər.

Hazırda «Füyuzat» jurnalına və füyuzatçılara yeni nriizmadan yanaşılır, onların məqsədi, ictimai-siyasi rolu, dil və üslubu sahəsindəki qaranlıqlara işıq salınır. Jurnalın dil-üslub xüsusiyyətləri onun ətrafında birləşib fəaliyyət göstərən ədəbi-tarixi simaların dil sahəsindəki mövqeyini üzə çıxara bilər. «Füyuzat»ın dili tədqiq edilmədən XX əsrin əvvəlində lirik-romantiklərin dil-üslub xüsusiyyətləri haqqında düzgün fikir söyləmək çətindir, hətta mümkün deyil.

İndiyə qədər «Füyuzat» jurnalının dilinə qərəzli, laqeyd, qeyri-obyektiv münasibət Azərbaycan mətbuat dili haqqında səhv nəticələrə gətirib çıxarmış və daha çox «Molla Nəsrəddin» ədəbi məktəbinin tədqiqatlara cəlb edilməsi mətbuata aid məsələlərin birtərəfli həllini vermişdir. «Füyuzat»ın dili ilə bağlı araşdırmalar XX əsrin əvvəlində Azərbaycan mətbuat dili haqqında hərtərəfli məlumatlara imkan verəcəkdir.

Jurnalın dilinin müqayisəli təhlili ilə dövrün ədəbi dil mənzərəsinin daha geniş və dəqiq şərhini vermək, dil tariximiz, tarixi leksikologiya, qrammatika, norma və üslublarımızı araşdırmaq, sabit və fərqli dil xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq əsas məqsədlərdən biridir. Türk milli ruhunun güzgüsü olan «Füyuzat» jurnalının ədəbi dil baxımdan elmi əhəmiyyətinin izah olunmasına çalışan müəllif onun tədqiqinin vacib olduğunu bir daha mütəxəssislərin nəzərinə çatdırmaq istəyir.

Göstərilən məqsədə çatmaq üçün, ilk növbədə, aşağıdakı məsələlərin həlli tələb olunur:

- Jurnalın redaktoru Ə.Hüseynzadənin dilçilik görüşlərinin təhlil edilməsi;
- «Füyuzat» jurnalının dilində milli dil xüsusiyyətlərinin ümumtürk dili fonunda tədqiqi;
- XX yüzilin əvvəlində iki istiqamətdə –ümumxalq dili və «ziyalı dili» (klassik üslubun təsiri ilə) istiqamətində

inkişaf edən Azərbaycan ədəbi dilinin ikinci istiqamətinin təhlil edilərək özəlliklərinin araşdırılması;

- Füyuzatçıların dilçilik məsələlərinə münasibətinin aydınlaşdırılması;

- «Füyuzat» jurnalının dili çərçivəsində Azərbaycan ədəbi dilinin romantik istiqamətinin təhlil edilməsi;

- Mədəni bir hərəkətdən – söy-kökə sadıq qalaraq mənəvi yüksəlişlə çağdaş mədəniyyətə yiyələnmək üçün mübarizədən irəli gələn «dil ittihadı» ideyasının mahiyyətini aydınlaşdırmaq;

- Türk mədəniyyət və mənəviyyatı sintezinin –türk dil kultürünün əsası, ortaq türk dili əsasında dayanan leksik-qrammatik normalar və bu gün üçün onların əhəmiyyəti məsələlərinin araşdırılması;

- Füyuzatçıların məslək əxlaqının «Füyuzat»ın dili ilə ifadə xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılması;

- Milli romantizmin zirvədə dayanan orqanı olan «Füyuzat» jurnalında ədəbi dil üslublarının özəlliyi və bunun o dövrkü ədəbi dilimizin normaları ilə uyğunluq və bağlılıq dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi;

- «Füyuzat»ın dili əsasında Şərqi siyasət dilinin təhlil edilməsi;

- «Füyuzat» jurnalının Azərbaycan ədəbi dilində yeri və rolunun müəyyənləşdirilməsi;

- «Füyuzat» jurnalının fonetik, leksik və qrammatik səviyyələrinin izahı.

Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq «Füyuzat» jurnalının dili tədqiqatə cəlb edilir. Bu tədqiqat ilə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında maraqlı bir dil materialının mövqeyi müəyyənləşdirilir. XX yüzilin əvvəlinə məxsus Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf prosesini izlənilir, linqvistik baxımdan təhlillər anarılır, leksik-qrammatik vahidlərin çağdaş Türkiyə türkcəsində və çağdaş dilimizdə müəyyən məqamlarda mühafizə olunması dilin inkişaf qanunauyğunluğu kimi

dəyərləndirilir. Jurnalın dili çağdaş ədəbi dil araşdırmaları səviyyəsində, ümumtürk kontekstində aydınlaşdırılır. Tədqiqat digər mətbuat orqanlarının dilini, mətbuatın ədəbi dilə təsirini öyrənmək baxımından da yenidir. İlk dəfə olaraq lirik romantiklərin dil materialları əsasında ümumi ədəbi dil faktları müəyyənləşdirilir. Jurnalın redaktoru–Azərbaycanda tükçülük hərəkatının əsasını qoyan və ilk dəfə elmi əsaslarla ciddi şəkildə «dil ittihadı» problemini ortaya gətirən Əli bəy Hüseynzadənin həmin məsələ ilə bağlı prinsipləri təhlil edilir.

I FƏSİL
«FÜYUZAT» JURNALININ REDAKTORU ƏLİ BƏY
HÜSEYNZADƏNİN DİL MƏSƏLƏLƏRİNDƏ
MÖVQEYİ

***1.1. Əli bəy Hüseynzadə türk xalqlarının
ədəbi dili haqqında***

XX yüzilin əvvəlində mətbuat meydanına yeni bir nəfəslə, milli oyanış ideyaları ilə, Azərbaycanın özünüdərk aktı və faktı kimi daxil olan «Füyuzat» jurnalı (1906-1907) xalqımızın mədəni inkişafında dövrün tarixi rolunu ifadə etmişdir. Cəmi 32 nömrəsi çap edilən bu dərgi cild-cild kitablara bərabər iş görmüş, dili, üslub keyfiyyətləri ilə ədəbi dil tariximizdə mütərəqqi rol oynamışdır. Jurnalın dilinin tədqiqi son dövr Azərbaycan dilçiliyində aktual bir problem kimi diqqəti cəlb edir. Romantiklərin, xüsusilə də jurnalın redaktoru Əli bəy Hüseynzadənin dilçilik görüşləri, dil məsələlərinə münasibəti ilə tanış olmadan jurnalın dili haqqında hərtərəfli fikir yürütmək mümkün deyil. Daha doğrusu, «Füyuzat» jurnalının dil xüsusiyyətləri, həmin sahə ilə bağlı siyasəti, ədəbi dillə bağlılıq dərəcəsi və s. məsələlərin dəqiq və düzgün qiymətləndirilməsi üçün Əli bəyin dilçilik görüşlərinin öyrənilməsi faydalıdır. «Alibey Hüseynzadənin siyasi-felsefi fikirlərini anlamak, üsulları tahririni (yazı üslubunu) tədqiq etmək için en kıymetdar vasıka Füyuzat kolleksiyonudur» (266, 41). Bütün türk dünyasına idtihad və mədəniyyət dilinin, yüksək ideyaların daşıyıcısı kimi daxil olan «Füyuzat» jurnalı 1 noyabr 1906-cı ildə ilk məqaləsi «Həyat» və meyli-Füyuzat»la fəaliyyətə başlamış və 1 noyabr 1907-ci il tarixdə «İlərdə eniyor» adlı son məqaləsi ilə oxucularına «əlvada!» demiş, sonuncu nömrənin üz qabığının arxasında verilmiş belə bir elanla mətbuat aləmini tərk etmişdir: «Bəzi əsbaba məbnu «Füyuzat» müvəqqəti olaraq bu

gündən etibarən tətil ediləcəkdir. 32 nömrəyi təkmil almış olanlar on gündə bir nömrü hesabla bir sənəlik abunələrini təkmil almış olurlar. Abunə bədəllərini tadiyə edib də 32-dən əksik nüsxə almış olanların abunə bədəllərindən idarədə qalmış olan haqları tələb və ixtiyarlarına görə ya özlərinə iadə olunacaq, yaxud o haqlarına müqabil «Tazə həyat» və «Kasrı» göndəriləcəkdir.

Sahibi –ixtiyar

Elanın birinci cümləsi «tətil edəcəkdir» məlum feli ilə yox, «tətil ediləcəkdir» məchul fellə ifadə olunmuş xəbər ilə bitir və bu, mənasına görə çox şeyi ifadə edir. Jurnal mətbuat meydanından tez ayrılsa da, mədəniyyət tariximizdə qabarıq bir iz qoydu. Onun cismani ömrü qısa olsa da, ideyaları, irəli sürdüyü dil siyasəti, qeyri-adi millət təəssübkeşliyi əbədi oldu. Lakin illər, onillər uzununu jurnalə zahiri baxımdan qiymət verildi və bu, onun əsas mahiyyətini kölgələməyə nail oldu. «Füyuzat»ın dilində qüsurlar, ya bilməyərək, ya bilməyərək, onun haqqında deyilmiş fikirləri təqlid həvəsindən və s. insafsız tənqidlərə yol açdılar. Bu tənqidlərin əsasında, ilk növbədə jurnalın dilinin çətinliyi ilə bağlı vurğulanan məqamlar dayanırdı. Jurnalın dili, doğrudan da, çətin idi. Lakin bunun əsaslı səbəbləri var idi ki, bu, ilk növbədə, o zamankı türk ədəbi dilinin normaları ilə bağlı idi. «Mətnlərin dil çətinliyinin ikinci bir cəhəti Əli bəy Hüseynzadənin üslubu ilə əlaqədardır. Bu üslub sətiraltı məna, rəmz və simvolika ilə zəngindir» (38, IV). Ona görə də Əli bəyin dil və üslubu ilə tanış olmadan «Füyuzat» jurnalının dilini açmaq çətinidir. «Füyuzat»ı Əli bəysiz, Əli bəyi isə «Füyuzat»sız təsəvvür etmək mümkün deyil. «Füyuzat» ərəbcə «feyz» sözündəndir və onun dörd mənası vardır: 1) bolluq, bərəkət; 2) nemət; 3) müvəffəqiyyət, xeyir, fayda; 4) ləzzət, həzz» (104,665). Və «Füyuzat» müdrik fikirləri, elmi, siyasi sambalı, az yaşasa da çox xeyir verməsi, ləzzətli üslubu ilə bu müsbət mənalardan

hamısına layiqdir. Bəlkə də bir təsadüf deyil ki, Əli bəyin kiçik övladının adı da «feyz» sözündən – mənəvi övladının «Füyuzat» sözünün kökündən alınmışdır: Feyzavər (xeyir-bərəkət, uğur gətirən).

Jurnalın redaktoru bütün türk dünyasında türkçülük ideyalarının banisi, «ruhu uca, fikri dərin, eşqi ilahi» (R.Z.Xəndan) Əli bəy Hüseynzadə fəvqəladə təfəkkürlü bir şəxsiyyət olmuşdur. «Ziya Göyalp, Yusif Akçura, Əhməd Ağaoğlu, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Nəsibbəy Yusifbəyli, Mirzə Cəlil, Məhəmməd Hadi, Sabir, Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq kimi ölməz oğullarımızın mənəvi atası, böyük filosof, ustad şair, mahir rəssam, incə musiqiçi, dərin mütəfəkkir, əvəzsiz həkim, kamil natiq, alovlu publisist, orijinal tərcüməçi Əli bəy Hüseynzadə (1864-1940) dünyanın saysız ölkələrinin ensiklopediyalarına düşmüş, millətimizin adını dünyaya yaymış dahi yurddaşımızdır» (145, 55).

«Düşünlər» üzərində böyük təsiri olan Əli bəy 1881-ci ilin yanvar ayından 1919-cu ilin mart ayına qədər Bakıda rus dilində nəşr olunan, 10065 nömrəsi ilə mətbuat tarixində müəyyən yer tutan, uzunömürlü qəzetlərdən olan «Kasni»də redaktorluq etmiş (Ə.M.Tonçubaşovdan sonra), sonra Bakıda «Kasni» mətbəəsində ana dilində çap edilən, ilk nömrəsi 7 iyun 1905-ci ildə, son nömrəsi 3 sentyabr 1906-cı ildə (və cəmi 325 nömrəsi) çıxan «Həyat» qəzetində (Əhməd bəy Ağayevdən sonra, 103-cü nömrədən etibarən), daha sonra isə «Füyuzat» jurnalında redaktorluq etmiş, türk xalqlarının problemlərini mətbuat vasitəsilə həll etməyə çalışmışdır. «Yalnız rus və qərb edebiyatlarını deyil, İran və Osmanlı edebiyatlarını da çox iyi bilən və bilhassa Osmanlı edebiyatının Şinasi və Kemal'dən Hamid, Ekrem və Təvfik Fikret'e kadar gələn, təcəddüd səfəhərinə tamamiylə vakıf olan Ali bey Hüseynzade, 1906-1907 yıllarında nəşrettiği Füyuzat mecmuası ile, azəri edebiyatının tekamül tarihinde çok derin bir iz bırakmıştır» (274, 146). Əli bəyin ədəbi-

mədəni dili «ərəb və əcəm» dili mühitindən yetişmiş, onun dilçilik görüşləri Rusiya ərazisində ilk türkdilli gündəlik qəzet olan «Həyat»ın səhifələrindən başlayaraq yayılmış, «Füyuzat»da yüksək zirvəyə çatmışdır. Onun «Həyat»da işıq üzü görün türkələrin irq və dillərinin tədqiqinə həsr edilmiş monumental əsəri-«Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir» adlı yazısı, «Yazımız, dilimiz, «İkinci il»imiz» adlı məqaləsi soy-kökünü yüksək qiymətləndirən, ona son dərəcə sadıq olan əsil dilçi fikirlərinin mənbəyidir. «Ali beyin Füyuzat ilə mükəmmel bir şəkil alan üslubu yumşaq, tatlı və şendir (266, 41). Dərin, yeni, gözəl, «nüktəli» (dərin mənalı) sözlər söyləyən, çox yüksək nitq mədəniyyətinə malik olan Əli bəyin məfkurə məqsədi onun dilində də özünü göstərir.

Əli bəy Hüseynzadə həyatı boyu türkcülüyə xidmət etmiş və türkcülüüyü ideologiya səviyyəsinə qaldırmış böyük bir şəxsiyyət olmuşdur. «Türkcülük türk millətini yüksəltmək deməkdir» (109,31) Onun 1905-ci ildə Tiflisdə irəli sürdüyü fikir və təklifi –Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək, türk xalqlarının modernləşməsində əsas yolu göstərirdi və zamanına tamamilə uyğun idi. Həmin üçlü düstur sonralar ehtiraslı tərəfdarlar qazanmış, türk dünyasında Ziya Göyali kimi bir dəyərin formalaşmasına səbəb olmuş və təsadüfi deyildir ki, Əli bəyin dəyərini anlayanlar onu «Yalavac» (Məhəmməd neyğəmbərə verilən adlardan biri) adlandırmışlar. Türk xalqları və onların dili onu yaşamı boyu düşündürən bir problem kimi diqqəti çəkir. Müxtəlif mətbuat orqanlarında türk xalqlarının problemlərini, xüsusilə də dil məsələlərini işıqlandıran yazıları buna ən mükəmməl nümunədir. Əli bəyin «Kaspi» qəzetində azərbaycanlıların haqlarını tələb və müdafiə edən yazıları, «Türk» qəzetinə göndərdiyi, Y.Akçuranın «Üç tərz siyasət» məqaləsinə yazdığı cavab xarakterli «Məktubi-məxsus» («Turani» imzası ilə), «Həyat» qəzeti və «Füyuzat» jurnalında türk mövzusunda yazıları və Azərbaycandan getdikdən sonra iştirak etdiyi mətbuat

orqanlarındakı («Türk yurdu», «Xalqa doğru», «Mətbuat», «Yeni məcmuə» və s.) məqalələri onun bu sahədə əsas məqsədini göstərən nümunələrdir. O, Azərbaycan həyatı üçün yeni olan dil, əlifba, qadın haqları məsələsi, bütün dünya türklərinin ədəbi dili, yaşanı, mühiti, assimilyasiyası və s. problemləri ilə bağlı aktual, bütün zamanlar üçün qiymətli olan fikirlər irəli sürmüşdür.

Bundan başqa, o, dünyanın müxtəlif bölgələrində keçirilən rəsmi toplantılarda türklər və onların dili ilə bağlı problemləri dünya əhalisinə çatdırmış və onların həlli yolunda əsil vətəndaşlıq fəaliyyəti göstərmişdir.

«Mən milliyyətnərvər bir insanam, türkmən» deyən Əli bəy Hüseynzadə mənsub olduğu millətin dilinə çox böyük həssaslıqla yanaşırdı. Fəaliyyətinin əvvəlindən axırına qədər türklər və onların dili məsələsi onun üçün ən önəmli problem olmuşdur. Türk xalqlarının dilinə təcavüz, türk dilləri arasında ayrılıqların yaranıb inkişaf etməsi və bunun gündən-günə artması səbəbiylə türklərin bir-birini anlamaması, ona görə də bir-birini yetərincə tanımaması məsələləri böyük filosofu dərinədən düşündürən problemlər idi. XX yüzilin əvvəlində bu məsələlər Azərbaycan ziyalılarının fikrini məşğul edir və onlar həmin problemlərdən xilas olmaq yollarını axtarırdılar. «Öz ehtiyaclarını» danışmağa ixtiyarı qalmayan türklərin ən böyük faciəsini və ən böyük gələcəyini dildə görən ziyalılardan biri və birincilərindən olan Əli bəy bu baxımdan, baş rola sahib idi. Türklərin dil «faciələri» müqabilində Əli bəy bir işıqlı yol, gerçəyə çevriləcək, gələcəyə anaracaq bir nıcat görür, güvənə yeri olan bir faktla qürur duyurdu. Bu, türk dilinin çox mühüm və sınısıfıq bir əlaməti-özünü qoruma qabiliyyəti idi və Əli bəy bu dəyəri çox yüksək qiymətləndirir, bu xüsusiyyəti türk dilinin əbədiliyini, yaşanı müəyyənleşdirən bir cəhət hesab edirdi. Ümumiyyətlə, türkçülər millət üçün üç əsas göstəricini yüksək tütürdular: dil, din və əxlaq. «Millət nə irqə, nə qövme, nə coğrafiyaya, nə

siyasətə, nə də iradəyə bağlı bir tonluluq deyildir. Millət dil, din, əxlaq və bütün gözəl sənətlər-estetika baxımından ortaq olan, yəni eyni tərbiyəni görmüş fərdlərdən ibarət bir zümrədir» (109, 32).

Əli bəy dili, üslubu və dilçilik görüşləri ilə Azərbaycan ədəbi dilinin mürəkkəb bir mərhələsi, ağır bir yaxın keçmişini əks etdirir. «Azərbaycan xalqının şərəfli keçmişi təkcə tarix kitablarına yazılmayıb, o həm də dilin «yaddaşına» sənələnib qalmışdır» (58, 3). Bu mənada, Əli bəyin başçılıq etdiyi «Füyuzat» jurnalı həmin yaddaşın maraqlı və mübahisəli bir nümunəsidir. Əli bəy jurnalın səhifələrində türk dillərinin quruluşu, keçmişi, bu günü, gələcəyi, xarakterik xüsusiyyətləri, dünya mədəniyyətində yeri, etnogenezi və s. məsələləri işıqlandırmışdır. «Ə. Hüseynzadə Azərbaycanda etnogenez məsələlərinə girişən ilk azərbaycanlı alimdir» (22, 6).

Əli bəy türk xalqlarının dilini ümumi türk dilinin şivələri hesab edirdi. Bu fikrinə görə, onu öz doğma dilinə ögey münasibət göstərməkdə təqsirləndirənlər olmuşdur. Lakin bu, Əli bəyin türk xalqlarını bir millət halında birləşdirmək ideyalarından irəli gəlirdi. Əli bəyin Azərbaycanda «Həyat» və «Füyuzat»da fəaliyyəti, Türkiyədə «Türk yurdu» jurnalında, «Türk ocağı» dərnəyində, «Xalqa doğru», «Məlumat», «Yeni məcmuə» kimi mətbuat orqanlarında iştirakı, «Turan» heyətinin tərkibində Qərbi Avropa ölkələrində çıxışları, Budapeştdə alman dilində nəşr olunan «Rusiya müsəlmanlarının tələbləri» kitabında Rusiyanın tərkibindəki altı müsəlman ölkəsinin müstəqilliyini iddia etməsi, Berlində «Türk qövmləri konqresi»ndə irəli sürdüyü fikirlər və s. türklər və onların dili ilə bağlı problemlərin həllinə yönəlmişdi. Millətinin dil problemləri onun türkçülük ideyalarının əsas səbəblərindən biri idi: «İctimai fikir tariximizdə türkçülüyn bir ideya cərəyanı kimi meydana çıxmasına səbəb, hər şeydən əvvəl, Azərbaycanın o zamankı

ictimai, siyasi şəraiti idi. Vətəni parçalanan, işğal edilən, milli varlığı tənədən, dini, dili təhlükə altında qalan vəziyyəti idi» (39, 41).

Əli bəy Hüseynzadənin dilçilik elmi sahəsindəki fəaliyyətində üç əsas məqsəd diqqəti cəlb edir:

1. Eyni ölkənin müxtəlif bölgələrindəki türk şivələri arasındakı fərqlərin aradan qaldırılması;

2. İstanbul türkcəsinin Azərbaycanda yayılması,;

3. Türk millətinə məxsus olan ayrı-ayrı türk xalqlarının dilləri arasındakı fərqlərin aradan qaldırılması və nəticədə vahid ümumtürk dilinin yaradılması.

Birinci məsələni Əli bəy Hüseynzadə hələ «Həyat» qəzetində ciddi şəkildə qoymuşdur. Müxtəlif bölgələrdən qəzetə göndərilən yazıların hamısı türk dilində idi, lakin biri Bakı ləhcəsində, biri Qarabağ ləhcəsində, digəri Qazan ləhcəsində və s. yazıldığından onların arasındakı ayrılıqlar dərhal üzə çıxır, bu fakt türk dilinin gələcəyi üçün təhlükə hesab edilir və bu təhlükənin vaxtında dəf edilməsinin yolları göstərilirdi.

Birinci məsələ dil sahəsində ilk böyük problem kimi qarşıda dururdu. Azərbaycanda Qarabağ, Gəncə, Şirvan və s. şivələri, Osmanlı, İran sərhədinə yaxın olanların, Rusiyada yaşayan türklərin öz şivələri mövcud idi. Bu şivələrin bir araya gəlməməsi vahid dilin inkişafına mane olurdu: «Bakı şivəsi iləmi yazmaq? Yazarsaq qorxuram ki, qeyri türklər içində, türkcəyi yaxşı bilən türklər içində rüsvay oluruq!..» Dilimizin təmizlik və tərəqqisi üçün çıxış yolu axtaran Əli bəy ayrı-ayrı şivələrin hər birinin nöqsanlı olduğunu göstərirdi. Bu şivələr içində ləksik baxımdan kəsib olanları da var idi: «Bəzi şivələrdə əfkari-aliyə və hikəmiyyəyi ifadəyə, məsaili-siyasiyyə, ya ictimaiyyəyi, mətalibi-iqtisadiyyəyi bəyana artıq söz qalmamışdır» (137, 71).

Yerli şivələr içərisindəki qüsurlu cəhətlərdən biri də dilin morfoloji və sintaktik qayda-qanunlarının unudulması,

ədəbi dilin normalarının pozulması idi: «O biriləri türkcə sərfi və nəhfi bilkülliyyə yaddan çıxardı, artıq bir neçə türkcə sözü fars, ya rus nəhvinə tətbiqən yan-yana düzərək ifadəyi-məram etmək istəyirdilər». Əli bəy şivə nöqsanları içində yersiz olaraq rus sözlərinin işlədilməsini də qeyd edirdi və göstərirdi ki, əgər onlara üstünlük verilsə, türk hərfləri ilə rusca yazmağa gətirib çıxara bilər. Ayrı-ayrı şivələrin inkişafı, onlarda özünü göstərən qüsurlu cəhətlərin Azərbaycan dilinin parçalanmasına, tənəzzülünə səbəb olaraq fəsadlı nəticələr verəcəyini Əli bəy əvvəlcədən görür və dilin gələcəyi naminə şivələri birləşdirməyi onların aid olduğu əsas dilin tərəqqisini təmin edən amil kimi qiymətləndirirdi.

Dil məsələləri ilə bağlı sonrakı iki məqsəd bir-biri ilə əlaqəlidir və biri digərini tamamlayır. İstanbul türkcəsinə yüksək münasibət göstərən Əli bəy bütün Azərbaycanda belə münasibət formalaşdırmağa çalışırdı. O, Osmanlı (Türkiyə) dilini «dərin fikirlər», «ən nazik, ən rəqiq hissləri ifadəyə» qadir olan yüksək dil kimi qəbul edir və onun hər hansı bir Avropa dili ilə rəqabət edə biləcəyini göstərirdi. Türk dilinə məxsus olan qayda-qanunlar «daha bəsit», «daha asan» və «daha mükəmməl» olduğundan onu inkişaf etdirməyin ən düzgün yol olduğunu Əli bəy faktlarla əsaslandırırdı. «Yazıları, dersləri və müsahabeləri ilə yeni azəri neslinin edebi terbiyesi və fikri tekamülü üzerinde şiddetle müessir olan Ali bey Hüseynzade... hakiki bir sanatkar ruhuna malikti; Hamid ile Fikret'e ve onların ellerinde kudretli ve ahenkli bir ifade vasıtası şekline giren edebi İstanbul lehcesine hayrandı. Yeni açılacak türk mektepləri ve matbuatı vasıtası ile, bu lehceyi Kafkasya türkləri arasında edebi lehce olarak yaymak ve yeni azəri edebiyatını bu lehce üzerine kurmak istiyordu» (274, 146).

İstanbul islahı gələcək ali məqsədə-vahid ümumtürk dilinə nail olmaqda əsas vəzifələrdən biri idi. Ona görə də Əli bəy və digər füyuzatçılar İstanbul türkcəsini Azərbaycan

dilinə yaxınlaşdırır və XX yüzilin əvvəlində mətbuatda həmin dilin işlənmə dairəsini genişləndirirdilər. Bütün türk dillərinin vahid halda birləşdirilməsi aktual bir problem olaraq irəli sürülürdü: «Türkcə ləhcələr üzərinə həmcins və həmcivar bulunan sair Turan lisanlarının da təsirətini unutmamalıdır. Heç şübhə yoxdur ki, lisani-əslivi-türk müxtəlif səbəblər təhtində təhəvvülata uğramaqdan və başqa dillərin təsirətinə məruz bulunmaqdan bir an xali qalmamışdır» (137, 221). Türk dilinin parçalanıb müxtəlif qollara ayrılmasında iqlim şəraitini, coğrafi mühiti, başqa xalqlarla münasibəti, müxtəlif məzhəblər və onlar vasitəsilə gətirilən xətt və «lisani-dini» də səbəblərdən biri hesab edən Əli bəy bütün türklərin ortaq bir dildən istifadəsini nəzəri baxımdan əsaslandırır və türk dilinin islah olunması məsələsini qətiyyətlə irəli sürürdü. Əli bəy İstanbul şivəsinə «mükəmməl bir türkcə» kimi qiymət verir və qeyd edir ki: «Lisani-farsı bir əsrdən bəri tədəniyə üz tutduğu halda («Həqayıq»in lisani da buna dəlil ola bilir), lisani-türki gündən-günə tərəqqi və təali etməkdədir» (137, 184).

1905-ci ildə Nijni Novqorodda I Rusiya Müsəlmanları Konqresində Əli bəy Azərbaycanı təmsil edən nümayəndə kimi iştirakçı olmuşdur. Əlimərdan Tonçubaşov, Əhməd Ağaoğlu, Fərrux Vəzirov və Əli bəy Hüseynzadə Konstitusiya tələb etmək üçün Peterburqda general Trenovun intriqalarına baxmayaraq mübarizə nəticəsində istəklərini tam olmasa da, baş nazir Vitteyə qəbul etdirmiş, beləliklə, dumaya azərbaycanlılardan da üzv seçilməsi təklifini vermiş və ana dilində yeni bir qəzet çıxarılmasına icazə almışdı. Əslində, Peterburqa həm azərbaycanlılar, həm də Qafqaz müsəlmanları heyət göndərmək fikrində idilər. Bəziləri (İrəvandan gələnlər) qorxduğu və çara sədaqətini sübut etmək üçün heyətdən ayrılmışdı.

Əli bəyin Türkiyədə «Türk dərənəyi»ndə iştirakı onun türklük istiqamətindəki fəaliyyətinin qaynar dövrlərindəndir.

«Türk dərənəyi»ni Rusiyadakı təzyiqlərdən qaçıb İstanbula pənah aparan türklər 18 yanvar 1908-ci ildə yaratmışdılar. Məqsəd Türk dünyasını tanımaq və tanıtmmaq idi. Ə.Hüseynzadə Bakıdan İstanbula döən kimi 4 dekabr 1910-cu ildə həftənin 1-ci günü onun üzvü olmuşdur. 1910-cu ildən sonra Türkiyədəki həyatı tibbi fəaliyyətlə yanaşı, dərək işləri içində konfrans və konqreslərə həsr edilmiş, elmi və siyasi məqsədlə dövlət tərəfindən müxtəlif ölkələrə getmişdir. «Edebiyatla ilgisi yazmaktan ziyade okumak şəklində olmuştur» (269, 19).

Əli bəy 1911-ci ildə Selanikdə konfrans keçirmiş, onun konfransdakı məruzəsi Selanik türklərinə çox böyük təsir göstərmişdir.

18 avqust 1911-ci ildə Aqil Muxtar, Məmməd Əmin, Əhməd Hikmət, Əhməd Ağaoğlu, Yusif Akçura ilə birlikdə «Türk yurdu» dərənəyini qurmuş və onun orqanı olan «Türk yurdu» dərğisini çıxartmışdır.

Əli bəy İstanbulda Qafqaz Türkləri Maarif Cəmiyyətinin (1913), Yüksək Sağlıq Məclisinin (1916), Türk-Macar Dostluq Yurdu Ümumi Mərkəzinin (1916) üzvü olmuşdur.

I Dünya müharibəsindən sonra Rusiyanın dağılması labüd idi. Orada yaşayan türklərin dini və mədəni muxtariyyətləri, seçki sistemində dəyişikliklər edilməsi və s. məsələlərlə bağlı dövlətləri məlumatlandırmaq üçün «Rusiya Müsəlmanları, Türk-tatar Millətlərinin Müdafiə və Hüquq Cəmiyyəti» qurulmuşdu. Cəmiyyətin göndərişi ilə 10 dekabr 1915-ci ildə Turan Heyəti tərkibində Əli bəy Hüseynzadə, Yusif Akçura, Kırımlı Məmməd Əsəd Çələbizadə, Buxaradan Mükiməddin Bəycandan ibarət heyət Avronaya getmişdi. Heyət Sofiya, Budapeşt, Vyana və Berlində görüşlər keçirmiş, Əli bəylə Y.Akçuranın müəllifliyi ilə Budapeştdə alman dilində çap olunan kitabçada yazılmışdır: «Rusiya öz təbəəsi olan Türk və digər müsəlman xalqlarının ən təbii, qanuni və müqəddəs haqlarını zorla əllərindən almışdır. Onların öz

soydaşlarıyla hər cür təmas və əlaqələri qadağan edilmişdir, məsələn, Qazanlı və Qafqazlı bir türkə, Türkünstan və Qırğız bölgələrindən mülk və torpaq almaq qəti qadağandır; Rusiyadakı türklər ən müqəddəs dini vəzifələrini belə yerinə yetirməkdən məhrumdurlar, hər cür mədəni və milli təhsil imkanı əllərindən alınmışdır». Rəsmi yazı «Əlimizi sənaya qaldıraraq yalvarıyuru, bizi Rus zəncirindən qurtarınız» cümləsi ilə bitir (269, 20-21). Bu nota Yusif Aqçura və Əli bəy tərəfindən bütün Avropa dövlətləri başçalarına verilmişdi.

Heyət sonra Vyanada Avstriya dövlət adamlarından bu işdə onlara kömək etmələrini istəmiş, 1916-cı ilin yanvar ayında isə Berlində «Türk Qövmləri konqresi»ndə iştirak etmişdir. Fevral ayında heyət Türkiyəyə qayıtmışdır. Türk-tatar heyətinin daxil olduğu Rusiya Məzlum Millətləri Cəmiyyəti tərəfindən 18 may günü Amerikanın naziri Vilsona teleqram vurulmuş (Əbdürrəşid İbrahim, Əhməd Ağaoğlu, Y.Aqçura və Əli bəyin imzaları ilə), Rusiyada təzyiq altında yaşayan millətlərin istəklərinin eşidilməsi və onların tərəfdarı olaraq fəaliyyətə başlanılması istənmiş, «imdadımıza gəlin, bizi yox olmaqdan qurtarın» sözləri ilə sona çatmışdır.

27-29 anrel 1916-cı ildə Lozanda III Millətlər Birliyi Konfransı daha böyük bir heyətlə (Y.Aqçura, Əbdürrəşid İbrahim (Kazan), Mükiməddin Bəycan (özbək), Məmməd Səfər Əhmədov (qazax və qırğızlar adından), Əhməd Saib Qaplanov (qumuq), Seyid Tahir (Dağıstan), M.Əziz (çərkəz), Ağaoğlu Əhməd, Əli bəy (Azərbaycan), Rusiya Müsəlman Türk tatarlarının Müdafiə və Hüquq Cəmiyyəti adına konfransda iştirak edənlər təmsil etdikləri xalqın tələblərini irəli sürmüş, tələblər 18 səhifəlik risalə şəklində çap edilmişdir.

Sonra Rusiya Məzlum Millətləri Cəmiyyəti tərəfindən bir tonlantı tərtib edilmişdir. Rusiya Müsəlmanları adından dini, mədəni, qanuni bərabərsizliklərin aradan qaldırılmasını,

seçki sistemində dəyişiklik edilməsini Qərb dövlətlərindən istəyirdilər.

Əli bəy 14 avqust (bəzi məlumatlara görə 17 iyul) 1917-ci ildə Stokholmda keçirilən Millətlərarası Sosialist konfransına gedərkən Berlində Alman sosialist liderlərindən biri olan Fr. Ebert ilə görüşmüş, konqresdə «Milliyyət və Çoğunluk» (Milliyyət və əksəriyyət (say üstünlüyü) mövzusu ətrafında Rossanovla mübahisəyə girmişdir: «Bu konqrede diqqətə dəyər bir təbliğ okudu» (285, 269). Konqresdə Əli bəy «Osmanlı dövlətində milliyyətlər məsələsi dünya millətlərinin müstəqillik əldə etmələrinə bağlıdır» fikrini əsas tutaraq çıxış etmişdir.

1918-ci ildə Nurəddin bəy Xudayarxanov, Sədrəddin Xan (Türküstan), Əbdürrəşid İbrahim (Sibir), Osman Tokumbet və Bahaəddin (Kazan), Həlim Sabit və Əli bəy İsveçrədə büro təşkil edib Tələt Paşanın yardımı ilə 27 oktyabrda İstanbuldan çıxmış, kömək üçün Fuad Köprülü də heyətə daxil edilmişdir. Heyət Varnaya gəldiyində Macarıstandakı qarışıqlığa görə Odessa-Almaniya istiqaməti ilə yoluna davam etmiş, Kiyevdə Almaniya təmsilçisi Baron Mumla görüşmüş və bu zaman Almaniya olduğı üçün yollar bağlandığından noyabr ayında İstanbula qayıtmış, sonra Türküstan (Orta Asiya) ölkələrinə getmişdir.

Əli bəyin I Dünya müharibəsindən sonra 1918-ci ildə hökumət tərəfindən Azərbaycan milli dövlət quruculuğı mövzusunda müzakirə üçün Bakıya göndərilməsi haqqında məlumatlar var. Həmin vaxtlar Əli bəy konfranslarda milli Azərbaycan dövləti qurulması haqqında mövzulara müraciət edirdi. Əli bəy Türk ölkəsi kimi Transqafqazda ayrı türk və gürcü dövlətləri, Qafqaz federasiyası və ya türklərin yaşadığı ərazilərin valiliyi ilə Osmanlı dövlətinə bağlanması yolunu anladır.

Əli bəyin «Azərbaycanda düşündüklərim», Səməd Ağaoğlunun «Atamdan xatirələr» adlı əsərindən Əli bəyin

Əhməd Ağaoğlu ilə birlikdə anrel ayında Batum və Gəncədə olduğu məlumdur. O, Gəncədə Nuru Paşanın da yanında olmuş və orada Azərbaycan ziyalıları ilə birlikdə ölkədə milli dövlət qurulması sahəsində çalışmışdır. «Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda hökumət tərəfindən Kafkasiya'ya məmur edildi və bu sırada Azərbaycan'ın milli bir dövlət halində kurulmasına çalışdı. Azərbaycanın İstanbul elçisi olaraq göndərilmiş olan Yusif Vəzirli'nin Azərbaycan Türk ədəbiyyatı tarixini yazması və yayınlamasına yardım etdi (1919)» (285, 269). Ehtimal ki, 4 anrel 1918-ci ildə Azərbaycan və Türkiyə arasında imzalanan bağlaşmada vəzifəyə təyin edilmiş, 24 anreldə Qafqaz dövlətlərinin Zaqafqaziya məsələsini həll etmək üçün İstanbulda təşkil olunmuş konfransa gedən M.Ə.Rəsulzadənin başçılıq etdiyi Azərbaycan heyəti və Qafqaz dövlətləri nümayəndələri ilə birlikdə «Gülrihal» adlı gəmi ilə İstanbula qayıtmışdır. Əli bəyin həmin sazişlə bağlı 4,5 və 6 anrel gecələrinə aid yemək siyahısı olan sənədləri qalır.

Əli bəy 1926-cı ildə Fəvəd Köprülü ilə Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultaya gəlmişdir. Vətəninə yüksək səviyyədə qarşılanmış, mətbuatda haqqında yazılar və şəkilləri çıxmış, əsərləri nəşr edilmiş, onun haqqında sənədli film çəkilmişdir.

1936-cı ildə Dolmabağça Sarayında III Türk dili Qurultayına üzv seçilmişdir.

Ömrünün son illərində Azərbaycanda rəpressiyanın gücləndiyi zaman Azərbaycana gəlmək istəmiş, lakin bundan xəbər tutan H.Cavidin məşhur türkoloq Samoyloviç vasitəsilə ona göndərdiyi şəhər-məktub bu işin qarşısını almışdı:

Sən ey yüksək fəzalardan gələn səyyahi-zərrinpər,
Uzaq, ey nəcmi-geysudər, uzaq get, ərzə yaxlaşma!
Uzaqdan nək gözəlsin, mənzərən nək dadlı, nək dilbər,
Məhəbbət yox təqərrübdə, bu mehrəqdən saqın şaşma!

17 mart 1940-cı ildə (bazar günü) bacanağı Kamal Muxtar Özdənlə ingilislərin Hindistana zülm etməsi barədə danışarkən ürəyi dayanmışdır. Kitabxanasında Əli bəyə aid bir sıra sənədləri saxlayan Hilmi Ziya onun vəfat tarixinin 1942-ci il olduğunu göstərir (285, 270).

Türkiyənin Maarif vəkili Hasan Ali Yucəl 19 mart 1940-cı ildə Əli bəyin ölümü münasibətilə «Türk millətinin oyanmasına və mədəniyyətinin irəliləyib yayılmasına bütün ömrünü vermiş olan möhtərəm Hüseynzadənin ölümü ilə uğradığınız qeybi dərin bir təəssürlə duymaqlayam»... demişdir (269, 25-26).

Qeyd edilən faktlar sübut edir ki, Əli bəyin həyatında türklərin problemləri ilə yaşamadığı dövr yoxdur. Onun çoxcəhətli, böyük bilgisi, ideyaları və çıxışları ilə göstərdiyi təsir ədəbi-elmi irsindən daha çox olmuşdur. Təhsil illəri ilə bağlı yazdığı «Nümunə məktəbi» adlı məqaləsindəki (132, № 184 -187-188-190) bir neçə cümlə-küçük bir mətn onun şəxsiyyətini, amal və məqsədini bilməyə imkan verir: «Mən türkmən, Qafqazlı bir türkmən. Türk bir müsəlmanam, müsəlman bir insanam. Demək ki, mən bu dörd sifətlə dünyaya gəldim, bu dörd sifətlə yaşamaq məcburiyyətindəyəm». Mənəvi baxımdan, Əli bəy, doğrudan da, dosdoğru türk, qafqazlı müsəlman və insan kimi yaşadı və türk xalqlarının bütün problemləri, o cümlədən, dil problemləri ilə yaşadı.

O, ibtidai təhsilini acı-acı xatırlayaraq yazırdı: «Bir uşağın bu sürətlə öz ana dili ta ibtidadan ihmal olunub ona zorla əcnəbi dilləri təhsil etdirilsə, nə nəticə hasil olur? Şu nəticə hasil olur ki, o uşaq iki-üç bəylik imkana müqabil bir dildə yazıb oxumaq, bu dildə yazılan kitabları oxuyub anlamaq istərkən heç bir dildə nə yazmağı, nə də oxumağı bilməz! Asanlıqla öyrənə biləcəyi öz ana türkcəsini ihmal edildiyi üçün türkcə bilməz! Çətinliklə öyrəndiyi farsı və ərəbi natamam qaldığı üçün farsı və ərəbi bilməz!» (269, 46).

Əli bəy bütöv şəxsiyyət olaraq yarımçıqlığı qəbul etməyib, xüsusilə də, dil məsələlərində mükəmməlliyyənin tərəfdarı, ana dilindən və müsəlmanlıqdan ayrılmayan, türk oğlu türk olub. O, Tiflis klassik gimnaziyasında ona «heç bir xüsusda» lazım olmayan latın və yunan dillərinə sərf etdiyi vaxtın boş getdiyindən, rus və fransız dillərinə fizika-riyaziyyat elminə ayrılan saatların yunan və latın dillərinə ayrılan saatlardan az olduğuna təəssüflənmişdir: «Bən anladım ki, bilaxirə bana və içində bulunacağım camaata nə latınca və nə də yunanca lazım olmayacaqdır. Bizə ən lazım olan dillər öz ana dilimiz olan türkcə ilə öz din lisanımız olan ərəbcə lazım olacaqdır. Burasını anladığım üçün məktəbin son siniflərində məktəbcə məcburi tutulan latın və qrekcəyi ihmala başlayıb gizli-gizli türki, ərəbi və farsı oxumağa başladım» (269,47). Bütün bunlardan lazımı səviyyədə fayda qazana bilməyən Ə.Hüseynzadə özünün yazdığı kimi, ümidlərini ali məktəbə bağlamışdır. O, türk bir müsəlman olaraq əvvəlcə ana dili, sonra din dili ilə tərəqqiyə nail olacağını düşünürdü. Ona görə də təhsilini elə bir yerdə davam etdirmək istəyirdi ki, müsəlmancanı (ərəb dilini) yaddan çıxarmayıb, islam tarixini mütaliədən kənarda qalması, tərəqqiyə «qabil» olsun. Əli bəy ona görə Piterburq universitetini seçir ki, orada Şərq şöbəsi var idi. Həkimliyə həvəsi və dilinə, dininə bağlılığı bu seçimi reallaşdırır. Burada tibb şöbəsi olmasa da, «tibbin müqəddiməsi» olan təbiyyat və riyaziyyat şöbəsi mövcud idi. Əsas ixtisasla bərabər, Şərq şöbəsində dinləyici olan Əli bəy bir sıra dərslərdə, o cümlədən ərəb və fars dillərindən xeyli irəli getmişdir. Onun dillərə münasibətində birinci yerdə ana dili dayanır. Bu dildən sonrakı yeri isə ərəb dili tuturdu. Əli bəy özü bir çox Avropa dillərinə bələd olmuş, bu dillərdən tərcümələr etmişdir. Lakin türk xalqları üçün ana dili və din dilinin önəmli olduğunu anlatmışdır. Ana dilinə məhəbbəti, yeniliyə yüksək münasibəti, dilinə bağlılığı onu İstanbula gətirmişdi. Əli bəyin fikri oyanıq tələblərinin «ictimagahı»

olan Istanbulda oxumağa can atması onun yüksək ideyaları ilə bağlı idi: «Mədəniyyəti cədidəyi –islamiyyənin ən böyük mərkəzi, türklüğün, türk maarifinin ən işıqlı mehraqı, fəqət bununla bərabər, istibdad və mütləqiyyətin də qaranlıq köşəsi olan bu şəhri-əzim təhsilini özümə lazım bildiyim elm cəhətindən mənim üçün bir müddətdən bəri bir Kəbeyi-amal olmuş idi». Türk dünyasına məhəbbəti, münasibəti anlatmaq üçün bundan daha yüksək ifadə tanılmaz zənnindəyik. Dosdoğru bir müsəlman olan Əli bəy bir türk şəhərini yalnız orada təhsil almağı «Kəbeyi-amal» adlandırmaqla türklük eş-qilə döyünən ürəyini ifadə etmişdir. O, İstanbul tibbiyyə məktəbinə daxil olmağın maneə səbəblərini Piterburq universitetində hər növ mətbuat orqanına yer verən qiraətxana olduğu halda, Istanbulda tələbələrə qəzet oxumağa qadağa qoyulmasından irəli gələn bir təəssüf və özünəməxsus yumşaq kinayə ilə göstərmişdir : «Hal və keyfiyyət bu mərkəzdə ikən artıq bənim kimi əcnəbi bir məmləkətdən gələn diri və mücəssəm bir qəzetəyi məktəbə daxil üçün yol verilə bilirmiydi?!»

Əli bəy diqqəti mühüm bir məsələyə yönəlir; İstanbul məktəblərində elmlərin yalnız müsəlmanca (ərəb dilində) ifadəsinə imkan və icazə verilirdi. O isə bütün bunları türk dilində öyrənmişdir. Baxmayaraq ki, Əli bəyin ərəb dilinə münasibəti müsbət idi (bu, onun İslam dininə bağlılığından irəli gəlirdi), onun nəzərində bu dil türk dilindən yüksəyə qalxmamalı idi. Əli bəy «icma və tərh» yerinə «tonlamaq, çıxmaq», «kəsri-adi», «kəsri-aşari» yerinə «sadə parça, ondan parça», «müadilə» yerinə, «bərabərləşdirmə», «müsəlləs», ya «mürəbbə» yerinə «üç gusəli, dörd guşəli», «xətti mimass» yerinə, «dəyən, toxunan cizgi», «səyyarə, kövkəbi-sabit» yerinə, «gəzən ulduz, duran ulduz», «Müştərinin neykləri, Zühəlin halqaları» yerinə, «Yuniterin yoldaşları, Saturnun yüzükləri» və hikməti təbiyyədə «qüvveyi-cazibə» yerinə, «çəkən güc», «inikas və inkisari-ziya» yerinə, «işığın

donması, qayıtması», «ışığın sınması, ya qırılması» və ilaxr, ilaxr deməklə imtahan vermək olmaz» deyənlərdən narazı qalmışdır. Bu mətnə ikinci tərəfdə duran bütün ifadələr Əli bəyin danışdığı dildəndir, ana dilindəndir. Onun nitqinə ərəb-fars tərkiblərinin daxil olması düşdüyü mühitlə bağlıdır və İstanbulda qazandığı Osmanlı dili elementlərini sonralar müdafiə etməsi ümumtürk dilinin əsasında duracaq bir ləhcəyə yüksək münasibətdən başqa bir şey deyildir.

Əli bəy rus və Osmanlı məktəblərində dillərə münasibət haqqında yazırdı: «... Osmanlı Rüşdiyələrində oxunan ərəbi və farsı və qətə rus və Avropa gimnazlarında oxudulan latın və yunancanın yerini tutmuyor. Gimnaziyalarda, yəni rus edadiyələrində axırncı sinfə qədər latın və yunanca ən əhəmiyyətli dərslər olub, məqsəd də, əsasən lisanların özündən, qəvaidindən ziyadə əlsinəyi-qədiməyi məzkurənin ədəbiyyatı ikən Osmanlı edadiyələrinin proqramından farsiyat və ərəbiyyatın adları belə külliyyən silinmişdir. Rüşdiyələrdə oxunan farsı və ərəbiyə gəlincə, bunları tədrisdən məqsəd də ancaq farsı və ərəbi kibi lisanlara ziyadəsiylə ictimai bulunan türki-cədid-Osmaninin təhsilinə köməkdir. Yoxsa nə rüşdiyələrdəki müddəti təhsiliyə və nə də bu məktəbdə təhsil edən şagirdanın sinni ədəbiyyatı ərəbiyə və farsiyəyi idrakı müsaid deyildir» (269, 55).

Əli bəy bütün türk xalqlarının dilinə, ümumiyyətlə, bütün dil məsələlərinə həssaslıq və diqqətlə yanaşdığı kimi, öz dil və üslubuna da sənətkarlıqla nəzarət edirdi. Onun dilində elə ifadələrlə ratlaşırdı ki, bəlkə də onlar Əli bəyə kimi bu qədər kamilliklə işlənməmişdir. Xüsusilə də o, əsərlərinə ad seçərkən çox diqqətli olmuşdur. O, təhsil illərini əks etdirən əsərlərindən birinə «Nümunə məktəbi» adı vermişdir. Y.Seyidovun ifadəsi ilə qiymətləndirsək, ad əsərin taleyini həll edən amillərdəndir və ondan çox şey asılıdır. Lakin o, həmin əsərdə təhsilinin yalnız bir hissəsinə aid olan müəssisə və fənlərdən bəhs etdiyindən və həmin dövrü «nümunə» hesab

etmədiyindən, məzmunla ad arasında ziddiyyət yaranmaması üçün əsil məqsədi olan nümunə məktəbini sonra keçəcəyini və bu yazdıqlarının «olsa-olsa bir əzmi-qəvi», «bir səbri-səbat məktəbi» ola biləcəyini göstərir.

Əli bəyin iş ömürlüyündəki faktlardan aydın olur ki, o, bütün rəsmi və təntənəli toylantılarda türk xalqlarının dili ilə bağlı mövzulara toxunmuş və ya müxtəlif mövzulara aid olan məruzələrdə mütləq bu məsələni də işıqlandırmışdır. Berlində Türk qövmləri konqresindəki çıxışında türklər haqqında «onlar çox geniş tonraqlarda bəzi ləhcə fərqləri ilə eyni dili qonuşmaqdadırlar», «Quran əmirlərinə görə, ruh və bədən təmizliyinə rəayət etdikləri üçün eyni təbəqədə bulunan ruslardan üstündürlər», «Vilna və Smolenskədə oturanların sayı getdikcə azalmaqdadır. Bunun səbəbi camaatın uzun zamandır türk birliyindən ayrılmış və ruslar tərəfindən asimilə edilməyə başlanmış olmasıdır» qeydləridir. O «yüzə gülücü metod» ifadəsi ilə rusların türkləri sıxışdırmaq üsulunu səciyyələndirmişdir.

Türklərin əzm və dillərini yaşatması Əli bəyin qürur və güvənə yeridir: «Ancaq yüz yıllardır sürən bu basqılara rağmen türklər dayanmaqda, hətta iləriləməkdədir. Dillərini, dinlərini, cəmələrini, kəltürlərini mühafizə etdikləri kibi, XIX yüz yılın ikinci yarısında mühüm intellektual hərəkət göstərmişlərdir. Bu hərəkət mədrəsədən çıxmış olmaqla bərabər, Batı fikirlərini çabıq bənimsəmişdir və orta sinif tərəfindən tutulmuşdur». «Orta sinif» dedikdə, Əli bəy ticarət və sənaye ilə məşğul olan və eyni zamanda tornaq və bina sahibi olan türkləri nəzərdə tuturdu. Əli bəy Rusiyada yaşayan türklərə məktəblərdə ana dili dərslərinin bəsit öyrədilməsini də qeyd etmişdir. O, İsmayıl Qasımralı ilə hərəkətin canlanmasını, «Tərcüman» qəzetində təhsil reformalarının ortaya qoyulmasını, «üsuli-cədid» sisteminin yaranması, formalaşması və yayılması ilə tərəqqiçi hərəkətin formulu olmasını alqışlayaraq hamının diqqətini ciddi bir məsələyə

yönəldirdi: «İsmayıl bəy «bütün məktəblərdə tədris dili olaraq ana dili qullanmalı, mödərn pədaqoji metodları tətbiq etməli» deyirdi» (269, 59). Əli bəy keçmiş dövrlərdə türklərin dili bütün saflığı ilə qoruduğunu fəxarətlə qeyd edirdi. Lakin bütün bunların qarşılığında rus siyasətinin türk dillərinə basqısı da göstərilirdi: «Ruslar kəndi kəltürlərini yayarkən milli kəltürləri yox etmə qayəsini güdüyorlardı. Bu sınırlamalar və sensorlar bəzən çox saldırcı şəkillər almışdır. Quran oxunmasına da hücum edilmiş, bəzi ayətlərin okullarda oxudulması yasaq edilmişdi. Türk qövmləri oyandıqca rusların bu tərzdə basqıları artdı. Dini olmayan konularda türkcə və ərəbcə tədris yasaq edildi. Bu qanuna görə hesab, tarix, coğrafiya və s.-nin rusca oxudulması gərəkiyordu. Bir sürə sonra eyni yasaq mədrəsələrə də yayıldı. Ən sonra, başqa bir qanun ana dili tədrisini yalnız ilk okullara həsr ediyordu» (269, 60).

Türkçülüyn böyük ideoloqu, bütün türk dünyasında ilk dəfə «Türkləşmək, İslamlaşmaq və Müasirləşmək» ideyasının, Azərbaycanda «Füyuzat» ədəbi məktəbinin əsasını qoyan, vətəninə çox iş görsə də, az və ya yanlış tanıtılan ensiklopedik sima – Əli bəy Hüseynzadə 1926-cı ildə I Türkoloji qurultayın iştirakçısı olmuşdur. Qurultaya aid tam bir dəftər yazan Əli bəyin həmin sənədləri Türkiyədə Hilmi Ziyanın kitabxanasında saxlanılır.

I Türkoloji qurultay (26 fevral – 6 mart 1926-cı il) türk xalqlarının dil və mədəniyyət tarixinə mühüm bir hadisə kimi daıxı olmuşdur. Qurultayda müxtəlif ölkələrin və türk yurdunun türkoloqları iştirak etmiş və türk dilinə aid bir sıra problemlərin təhlili əsasında onların həlli yolları göstərilmişdir.

O, özünün yazdığına görə, 16 fevral 1926-cı ildə İstanbuldan hərəkət edərək Fuad Köprülü, Etnoqrafiya muzeyinin müdiri Mesaros, Leningrad (Sankt Peterburq) professorlarından Bartold, Strasburqdan gələn professor

Menzel ilə bərabər qurultayda iştirak məqsədi ilə vətəni Azərbaycanın paytaxtı Bakıya gəlmişdir. Əli bəy əvvəldən axıra qədər qurultayın işində iştirakçı olmuş və qurultay təəssüratlarını qeyd etmişdir. Prof. Ali Haydar Bayat «Ali bey Hüseyinzadə» adlı kitabında (269) Əli bəyin gündəlik şəklində yazdığı qeydləri çap etdirmişdir (s.63-69). Həmin yazıda I Türkoloji qurultayın ilk iclası haqqında qısa, 27 fevral 1926-cı il (şənbə), 28 fevral 1926-cı il (bazar), 5 mart 1926-cı il (cümə), 6 mart 1926-cı il (şənbə) tarixli yığıncaqları haqqında bir qədər ətraflı məlumat verilmiş, 8-9-10-11 mart 1926-cı il tarixlərində özəl gəzintilər və məktəblərlə tanışlıqdan, 11 martda klubda özünün, Fuad Könrülünün və Mustafa Quliyevin nitqlərindən bəhs etmişdir. Əli bəyin qurultayla bağlı ilk nitqi 28 fevral 1926-cı il tarixdə olmuşdur. Həmin gün Pune Altay dillərinin müqayisəli elmi, Genkov türk dilləri ilə moğol və başqa qonşu dillər arasındakı fərq, Zifeld eston dili ilə türk dilləri arasındakı münasibət, Şereye Samoyloviçin elmi əsəri, Xəlid Şəid ümumi ədəbi dil, Həsən Musayev uyğur mədəniyyəti, Acaryan türk dilinin erməni dilinə təsiri (türkcə), Malov türk əlifbaları, Maqşudov dildə xəlqiləşmə, Səməd Ağamalıoğlu «osmanlı» və «türk» sözləri, prof. Yakovlev Qafqaz xalqlarında müxtəlif əlifbalardan istifadə tarixi, Alınaros, prof.Zirkov ərəb hərfləri, Turyakov (qazax), Ömər Əliyev (qaraçay), Berqayev və Rahimi latın əlifbası, Qorxmazov və Alimcan Şərəf ümumtürk dili, Mustafa Quliyev və Fuad Könrülü Mustafa Kamalın maarifçilik tədbirləri haqqında nitq söyləmişdir. Bundan başqa, qurultayın həmin iclasında Bəkir Çobanzadə Vilhelm Tomsenin Kopenhagendən göndərdiyi təbrik teleqramını, Zifeld İran təmsilçilərinin təbrikini oxumuş, daha başqa teleqramların, o cümlədən, Marrın teleqramının mətni qurultay iştirakçılarna çatdırılmışdır. S. Ağamalıoğlu Mustafa Kamal Paşanın şərəfinə bədə qaldırmış, Sarabski musiqi ilə «Mustafa Kamal

Паша» mahnısını oxumuş, Samoyloviç türk dilində çıxış etmişdir.

Əli bəyin qurultay qeydlərindən məlum olur ki, 28 fevralda gərgin bir iş günü yaşanmış, çoxsaylı məruzələr dinlənilmişdir. «Bütün fikri, hissi, xəyalı ilə türklüyə bağlı olan filosof təbiətli» (Ə.Mirəhmədov) Əli bəyin özü isə həcm baxımından kiçik olsa da, məna və dəyər cəhətdən son dərəcə böyük olan, xalqına «siyasi vəsiyyət» (O.Bayramlı) kimi səslənən «Qərbin iki dastanında türk» adlı heyvətamiz bir nitq söyləmişdir. Onun qurultaya aid gündəliyində bu haqda son dərəcə təvazökarcasına yazılmış bircə cümlə var: «O sırada ben de nutkumu verdim» (269, 67). Başqa heç nə. Halbuki onun nitqi həm bədii, həm elmi, həm siyasi, həm də dil –üslub baxımından bənzərsiz bir məruzə olmuşdur. Həmin nitq hələ o zaman -1926-cı ildə «Kommunist» mətbəəsində kitabça şəklində çap edilmişdir. «Qərbin iki dastanında türk» -Əli bəyin şərtilik və rəmzlə, tarixi –siyasi simvolika ilə «alt qat»la və «ikinci plan»la ən zəngin, mürəkkəb əsəridir. Odur ki, həm də haqqında ən az danışılan və ... qəribədir ki, ən az söylənən (traktatı başa düşməkdən çox uzaq olan vulqar marksçı sosioloqlar da onun heç adını çəkməməyi daha üstün hesab eləmişlər) əsəridir» (165, XIX). Bu möhtəşəm çıxış bir də XX yüzilin sonunda – 1998-ci ildə prof. Ə.Mirəhmədovun redaktorluğu, prof. Y.Qarayevin ön sözü, fil.elm.nam. O.Bayramlının müqəddimə və tərtibatı ilə Bakıda «Ağrıdağ» nəşriyyatında çap edilmişdir.

Əli bəyin qurultay gündəliyində onun diqqətini çəkən mühüm məsələlər öz əksini tapmışdır. 27 fevral 1926-cı il tarixli qurultay yığıncağında Yaxın və Orta Şərq xalqlarının tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti, ədəbiyyatı və dilinə aid 400-dən çox əsərin, o cümlədən «Türküstan monqol istilasından dövründə» (1898-1900, iki cildə), «Avropa və Rusiyada Şərqlin öyrənilməsi tarixi» (1911), «Uluqbəy və onun dövrü» (1918), «İslam» (1918), «Türküstan tarixi» (1922),

«Müsəlman aləmi» (1922), «Iran. Tarixi icmal» (1926) kimi dünyanın bir çox dillərinə çevrilmiş əsərlərin müəllifi, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının rus dilinə tərcüməçisi akad. Bartoldun «türkmən» sözü ilə bağlı etimoloji görüşləri, ərəb-fars qaynaqlarına dayanaraq Teymur tarixi haqqındakı mülahizələri haqqında onun gündəliyində qeydlər vardır. O, xüsusilə də, türkçə söylənən məruzələrin dilinə diqqət etmiş və Rudenkonun, Xalid Səidin, Həsən Musayevin, Bektorenin nitqləri haqqında fikirlər irəli sürmüşdür: «Rudenkonun referatı Türkçə yeni halk lehçesine ait olduğu için mütalaa daha kolay oluyor», «Özbek Halit Sait fasih Türkçə nutkunu verdi», «Özbek Halit Sait, açık ve çok iyi anlaşılır türkçe ile ortak bir edebi dil sorusunu ele aldı» və s. Əli bəy Həsən Musayevin uyğurlar haqqında dediyi «Dilləri sadə qalmışdır» sözlərini və Ş.Bektorenin aydın danışığını xüsusilə qeyd etmişdir: «Kırımlı şair Şevki Bektöre pek açık, arı Türkçə konuşuyor».

Əli bəy Hüseynzadə dilinin mürəkkəbliyinə, «qəlizliyinə» görə həmişə tənqid edilmiş, onun dilinə forma baxımından yanaşmış, məzmun gözəlliyi, nadir üslubu, intellektual səviyyəsi nəzərə alınmamışdır. Halbuki Əli bəy həmişə dildə sadələşmənin, xəlqiliyin tərəfdarı olmuşdur. Bunu onun qurultay gündəliyindən də bilmək mümkündür. O, qurultayda ruhunu oxşayan və xüsusi əhəmiyyətli məsələləri qeyd etmişdir. Onun qeydiyyatında dildə xalqa doğru getmə fikrini müdafiə edən Maqsudovun da adı vardır.

Əli bəy Hüseynzadə Səməd Ağamalıoğlu haqqında qurultayın rəyasət heyətinin sədri olaraq giriş nitqindən başqa, «Osmanlı» tabiri yerinə Anadolu Türkü denmesini iləri sürüyor» cümləsini qeyd etmişdir. Türkiyədə ilk dəfə «Orxon kitabələri»ni və V.Hüqonun «Səfillər» romanını türk dilinə çevirən, nəşaha dua ilə başlamayan ilk kitabı yazan, məqalələrində baş hərfi ilk dəfə işlədən Şəmsəddin Sami bəy (1850-1904) «Osmanlı» sözünü atıb əvəzində «türk» sözünü

işlətməyi təklif etmişdir. Azərbaycanda isə bu fikir Səmədağa Ağamalıoğlu (1867-1930) məxsusdur.

Əli bəy Hüseynzadə gündəliyində əlifba məsələsinə də toxunmuşdur. Məlumdur ki, o, ərəb əlifbasından imtina etməyin əleyhinə olmuşdur. Bunu latın əlifbasına mənfi münasibət kimi qiymətləndirmək olmaz. Sadəcə olaraq o, əlifbanın «günün, məqamın illətinə» qurban edilməsinin acı nəticələr verəcəyini düşünür və tərəqqi yolunda əlifbanı maneə hesab etmirdi. Əli bəyə görə, əlifba dəyişdirmək nicat yolu deyildir. O, ərəb əlifbasını bütün müsəlmanları birləşdirən vasitə kimi yüksək qiymətləndirirdi. Əlifbanı dəyişməklə baş verən maddi və mənəvi ziyanı əvvəldən görən Əli bəy onun vacib problem olmağını düşünürdü (I Türkoloji qurultayın keçirildiyi zaman ən önəmli problem ümumtürk dili məsələsi idi). «Kazanlı Alımaros əlifba üzərində mühafizəçi bir görüşlə, Arap harflərinin estetik dəyərindən, birer sahat eseri olan cami divarlarındakı levhalardan söz etmişdir. Basıməvələrində kullanılan 250-300 harfi bir dərəcə azaltmaq mümkündür. Harf dəyişdirmək zorunlu deyildir». Ərəb əlifbası ilə bağlı Zirkofun fikirləri də Əli bəyin marağına səbəb olmuşdur: «Prof. Zirkof Arap Harflərini birdən bırakmamak tərəflisi olanlardandır. Öncə bu harflər üzərində birçok düzəltmələr yapılmıştır, daha da yapılabilir. Bu bakımdan acele etmemeli, bir kaç yıl beklemeli ve çok çalışmalı diyor».

Əli bəy «İttihad və tərəqqi» tərəfdarı idi. Onun «Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək» prinsipinin birinci komponenti ilə bağlı vəzifələrin həyata keçməsi dildən başlayırdı. Dil birliyi türk xalqlarının tərəqqisi yolunda ən mühüm bir yol idi. I.Qasımlının redaktorluq etdiyi, Kırmda nəşr olunan «Tərcüman» qəzeti ilə yayılan «Dildə, fikirdə, işdə birlik!» ideyası türklük fikri tarixində mühüm yer tutur. Tədqiqatçıların bir qrupu bu ideyanın Əli bəyə, digər qrupu isə İsmayıl bəy Qasımlıya məxsus olduğunu göstərir. Son

məlumatlara görə, bu ideya Əli bəyə aid olub «Tərcüman» qəzetində işıqlandırılmışdır. «Nadir bir istedad və mənəviyyat sahibi» (Ə.Mirəhmədov) olan Əli bəy türklərin bütün sahələrdə birləşməsinə onların gələcəyi üçün önəmli bir yol hesab edirdi: «Xüsusən dildə birlik və bütövlük məsələsini Əli bəy mənəvi bütövlüyün bütün digər sahələrdə gerçəkliyi üçün zəmin hesab edirdi. Belə bir fikri qəti rədd edirdi ki, guya qədim, ata türk dili bizim eramızın ikinci, yaxud dördüncü əsrində formalaşmış. Həm dilimizdə olan abidələrin, həm də dilimizin özünün eradan əvvəlki dörd min il belə yaşama tərzində tədqiqatdan kənarda qalırdı. Halbuki Əli bəyə görə, dildə də, ədəbiyyatda da son altı min il fasiləsiz, tənəffüssüz «türk altı min il» olub. Eradan dörd min il əvvəldən islama qədər vahid türk dil və mədəniyyət məkanında vahid xalq yaşayıb –türklər!... hələ çeşidlərə parçalanmamış ümumtürk dili bərqərar olub. «Xəzər –Balkan ellipsi» daxilində fasiləsiz hərəkət qapalı dövrəyə şəklində baş verib və ona görə də vahid bədii məkan pozulmayıb. İndi əsas məsələ həmin vahid məkanın kulturdə yenidən bərpa etmək, ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə doğru körpü salmaq, babaların yaratdığı milli-etnik «mənlilik şüuruna sahiblik şüuru tərbiyə eləməkdir» (165, XVIII). Bu prosesdə ilk və əsas yol «dildən başlamalıdır» fikri ilə çalışan Əli bəyin redaktoru olduğu «Həyat» qəzeti və «Füyuzat» jurnalı səhifələrində dil birliyi məsələsi ona görə də ilk planda idi. Təsədüfi deyildir ki, prof. Y.Qarayev «Füyuzat»ın səhifələrini «mənəvi Turan» hesab etmişdir. Ümumtürk ədəbi dilinin yaradıcısı olaraq Əli bəy bu dilin əhəmiyyətini bütün türk dünyasına anlatmışdır. Bunun nəticəsidir ki, I Türkoloji qurultayda «ortaq ədəbi dil» önəmli məsələlərdən biri olmuşdur. O, türk xalqlarının (xüsusilə də, özbək və türkmənlərin) dil, ədəbiyyat, folklor və etnoqrafiyasına aid əsərlər müəllifi türkoloq A.N. Samoyloviçin (1880-1938) ümumi türk ədəbi dilinin tərəfdarı kimi uzun-uzadı və maraqlı bir məruzə söylədiyini də qeyd

etmişdir. Əli bəyin yazdıqlarından təhsilini Sorbonna universitetində almış Feyzi Kırımlının, Ş.Bektorenin, Həbib Cəbiyevin, Omadovun, B.Çobanzadənin, Fuad Könrülünün və b. ortaq ədəbi dil məsələsi haqqında danışdıqları məlum olur.

Fuad Könrülü qurultayın 6 mart tarixli iclasında da çıxış etmiş və onun məruzəsi radio ilə xalqa çatdırılmışdır. Əli bəy həmin tarixə aid gündəliyində yenə də son dərəcə təvazökarlıqla «Oğləden sonra benim tebliğim vardır» cümləsini yazmışdır.

Qurultay qeydlərində Əli bəy özü haqqında yazmamış (iki cümlədən başqa), lakin çox həssas bir dinləyici kimi qurultay materiallarını əvvəldən axıra qədər dinləmişdir. Qurultayın bütün iclasları onun gündəliyində qeyd olunmamış, lakin Əli bəyi bir problem olaraq düşündürən məsələlər, xüsusilə də, ortaq türk dili (ümumtürk dili) məsələsi ilə bağlı mülahizələr geniş əks olunmuşdur.

Hələ XX yüzilin əvvəllərində «Həyat» və «Füyuzat» kimi mətbuat orqanları ümumtürk dilinin mümkünliyünü göstərmiş, lakin ziyalılar arasında fikir birliyinin olmaması, məsələnin əsil mahiyyətinin dərk edilməməsi, Rusiya havalı beyinlərin onu qəbul edə bilməməsi və s. səbəblərdən bu yüksək ideya praktik şəkildə istənilən səviyyədə uğur qazana bilməmişdir. Bu ideyanın qələbəsini göstərən onlarla faktlar var, lakin bu, ortaq türk dili məsələsinin tam və qəti həlli demək deyildir. Ona görə də həmin məsələ təkrar olaraq I Türkoloji qurultayda proqram məsələsi kimi qarşıya qoyulmuş və onunla bağlı münasibətləri qurultayın fəxri rəyasət heyətinin altı nəfər üzvündən biri- Əli bəy Hüseynzadə öz gündəliyində qeyd edərək bir sıra tədqiqatlara mövzu vermişdir.

Artıq həmin məsələyə dünyada yeni münasibət formalaşmışdır və demək olar ki, onun həlli labüddür.

Bütün bu qeyd olunan faktlar, Əli bəyin ömürlüyünə aid olan rəsmi yığıncaqlarda yüksək məqsədlərlə iştirakı, türk

xalqlarının dili ilə bağlı irəli sürdüyü problemlər və onların həllinə çalışmaq prosesindəki əzmkarlıq fəaliyyəti onun əsil türk və türköloq olduğunu göstərir.

Əli bəyi «Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?» adlı silsilə yazılarında zövqlü və şövqlü bir tarixçi, elmin dərinliklərinə nüfuz edən bir antronoq, etnoqraf, dəyəri ölçüyəgəlməz bir dilçi alim kimi görürük. «Yazı, əsasında, milliyetçiliğin iyi bir ifadəsidir» (285, 270). Əsər türkcülük, müasirlik və islam mədəniyyətini elmi şəkildə irəli sürməsi ilə mühüm bir addım kimi qiymətlidir. Sağlam məntiqlə elmin faktları vəhdətində ərsəyə gələn bu əsəri müxtəlif aspektlərdən (dilçilik, tarix, fəlsəfə, məntiq, coğrafiya, etnoqrafiya) təhlilə cəlb etmək mümkündür və əsərdə dərin elmi araşdırmalardan əldə edilən nəticələr buna imkan verir. Əsər mövzu ilə bağlı dolaşq fikirlərə son qoyur və türklərin tanınması üçün mükəmməl məlumatlar verir, elmi həqiqətlər işığında türklüklə bağlı məsələlərə ciddi münasibətlər meydana çıxır. «Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?» məqaləsi məna və məntiqə, elmi sanbal baxımından dərin olduğu kimi həcmcə də böyük əsərdir. Əsərin əvvəlində Əli bəy özünə xas olan təmkin və mədəniyyətlə onun yazılmasının səbəb və məqsədini izah edir. Bunlar konkret paraqraflarla verilməsə də, əsəri yazmaqda müəllifin aşağıdakı məsələləri aydınlaşdırmaq məqsədində olduğu dərhal diqqəti çəkir:

1) «Türkcə» və «islamiyyə» sözlərini elmi şəkildə araşdırmaq: «Çünki «Türkcə» və «islamiyyə» ibarətləri hər nə qədər surəti-zahirdə qayət aydın və aşkar sözlərə bənzəyirlərsə də, həqiqət halda öylə deyildir. Bu kəlmələr asan, sadə, munis görünürlər və hər kəs öylə zənn edir ki, bunlar izahata, şərh və təfsirə möhtac deyildir. Böylə zənn edənlər, əlbəttə, səhv edirlər». Əli bəy bu iki kəlmənin mənalarını açmağı, həmin mövzudakı səhv və xətalara aradan qaldırmağı mətbuatın əsas vəzifələrindən biri hesab edir.

2) Rəqiblərin, müxtəlif nəşriyyatların türklər haqqında qərəzli yazılarını təkzib etmək: «Lisanımızı, qövmiyyətimizi, tariximizi, tariximizə ziynət verən böyükklərimizi, qəhrəmanlarımızı, dinimizi məzmun sifətlərlə ləkədar etmək istəyən qərəzkarənə nəşriyyata, rəqiblərimizə, çox kərrə də biz özümüz aldanıb inanırız. Bunların nə niyyət və məqsədlə yazılmış və yazılmaqda olduğunu bilməyiriz».

3) Türklərin kim olduğunu və kimlərdən ibarət olduğunu araşdırmaq: «Türklüklə iftixar etdikləri halda türkün kim və kimlərdən ibarət bulunduğunu bilməyən nə qədər türk mühərrirlərimiz vardır!..»

4) Türklərə milli nəzərlə yanaşmağı formalaşdırmaq: «Şübhəsiz, öz qövmünü əhya edən, öz məmləkətini abad edən, öz millətini təriqi-tərəqqiyə sövq ilə anı mədəniyyətin bala mərtəbələrinə çıxardıb şərəf qazandıran böyük cahangirlərə öz qövm və milləti nəzərilə deyil, başqa və rəqib millətlərin nəzərilə baxarsaq, böylə cahangirlər haqqında, əlbəttə, yaxşı söz deyəməyiz». Bu mənada Əli bəy araşdırma üçün ilk növbədə; a) türklərin kim olduğunu; b) hardan inkişaf etdiyini; c) neçə şöbəyə ayrıldığını; d) harada sakın olduğunu; e) hansı adlar altında yaşadıqlarını göstərməyin zərurliyini məsələnin həlli üçün bir prinsip kimi irəli sürür və xatırladır ki, «məsələ qayət mühümdür». Əli bəy bu məsələnin bir neçə əsr əvvəldən həll edilməli olduğunu göstərir: «mazidə ehmal olunmuş bu məsələyi gələcəyə uzaq gələcəyə, tərk etməyib heç olmazsa indi ələ almalıdır». Tarixdə elə məsələlər var ki, onlar yalanlardan qoruna bilmir, saxta fikirlərlə həqiqətləri boğulur. Mənafeələrin xidmətində dayananlar, siyasi məslək qulluğunda duranlar «qayıрма» fikirlərlə məsələləri elə qəlizləşdirirlər ki, onları bir günə, beş günə aydınlaşdırmaq olmur və ya bir nəfər, beş nəfər həll edə bilmir.

Əli bəyin bəhs etdiyi məsələ də bu qəbildəndir. Əli bəy təmkimli, ideyalı üslubu ilə məsələnin hədsiz əhəmiyyətini vurğulayır. Özü də söhbət millətdən gedirsə, deməli,

məsələnin mühümlüyü «bala» (yüksək) mərtəbədə dayanır. Ona görə də Əli bəy «həyəcan təbili» çalır: «Ancaq böylə bir məsələni həqiqilə tənvir edə bilmək bir, ya iki fərdin işi deyildir. Bəlkə onu mütalif üçün beynəlxalq xüsusi darülfünunlar, məclislər, cəmiyyətlər mövcud olmalı».

Əsərdə terminologiya, etnoqrafiya, dil tarixi, dil coğrafiyası məsələləri son dərəcə dəqiqlik və diqqətlə təhlil edilmişdir. O, xüsusilə də etnoqrafiya elminə görə, müəyyən qövmlərə məxsus olan «moğol» termini üzərində dayanır. Əli bəy türklərin mədəniyyət tarixində çox böyük rola malik olan bir hissəsinə bu adın verilməsini elmdə səhv bir addım hesab edir. O hətta Əmir Teymurla Çingiz xanın qanını daşıyan, bu iki böyük türk oğlunun nəvəsi Babur şahın –hind imparatorluğunun əsasını qoyan böyük siyasət adamının yaratdığı hind-türk dövlətinə «böyük moğollar hökuməti» deyilməsini düzgün hesab etmir. Teymurun Bərlas adlı sülaləyə mənsubluğuna, Keş şəhərində türk dilində «gözəl» mənası verən «kürəkan» adlı ailədə anadan olmasına işarə edərək fikrini nəvəsi Mirzə Baburun –Babur şahın (1483-1530) bütün yaşantısını əks etdirən «Baburnamə» əsərinə istinad edərək onun Monqolustan torpağında deyil, Səmərqəndin cənub tərəfində doğulduğunu bildirib bu barədə tarix elminə dəqiqləşdirmə gətirir: « Bu əsərin bir çox yerlərində müşarileyh moğolca bilmədiyini etirafı bərabər, əcdadı kimi özünün dəxi türk olduğunu və hətta türklüklə iftixar etdiyini bəyan ediyor. Hindistandakı sülaləsinə «böyük moğollar» ləqəbi bir yanlışlıq əsəri olub, bu yanlışlıq avropalılara bəzi İran müvərrixlərindən sirayət etmiş idi. Bu gün Avropa müstəşirinin hamam kəffəsi xətlərini anlayıb təshiti-maddə etmiş olduqları halda, biz nədən əski zəhabımızda səbat edib qalırıq?» (137, 215).

«Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?» əsərindəki terminlərin izahında «türk» və «tatar» sözləri üzərində təhlil və araşdırmalar daha maraqlıdır. Əli bəy, xüsusilə də, «tatar»

termini ilə bağlı konkret fikirlər irəli sürür, bu haqdakı mülahizələri ümumiləşdirib onlara münasibət göstərir və bütün türkoloqların bu sözün tamamilə aradan götürülməsinə tərəfdar olduğunu qeyd edir. O, qeyri-elmi olan bu terminin bir neçə mənada işləndiyini və bunların hamısının yanlış olduğunu inandırıcı faktlarla aydınlaşdırır.

Bəzi tarixçi və şərqşünaslar «türk» və «tatar» sözlərini eynimənalı və bir-birinin sinonimi hesab edirlər. Əli bəy fikrin yanlışlığını qəti şəkildə bildirir və fransız müəlliflərinin moğol, tunquz, mançu, tibetli, türk və başqa xalqları eyni budaqdan hesab edərək hamısını «tatar» adlandırmasını da düzgün hesab etmir. «Biz üçüncü firqə üləma isə bunun tamamilə əksi bir xəyata düşər olaraq türk ləfzini ümumi və şümulu əxz etdiklərindən tatarları türk irqinin bir fəri, bir şöbəsi kimi qəbul etmişlərdir. Bunlar haqqında deyə bilərik ki, əgər tatarlardan muradları başqaları tərəfindən səhvən tatar namı verilən türklər isə, o halda etiraz ediləcək nöqtə ancaq bizzat ləfzi-tatar olur. Yox, əgər məqsədləri ən əsil moğol olan tatarlar isə, o halda bittəb bu da böyük bir yanlışlıq ədd edilmək iqtiza edər. Çünki əvvəlcə ərz etdiyim vəchlə tarix göstərir ki, nə tatar deyilən moğollar Tyan-şan dağlarından bəri tərəfə hicrət etmişlər və nə də Rusiya və Sibiriyə səhralarındakı türklər tatarlardır. Biləks bunlar türklərin ən ziyadə türk olanlarıdır» (137, 216). Əli bəy tanınmış türk leksikoqrafı Şəmsəddin Sami bəyin –«Qamusı-türki» əsəri ilə türkçülüyn möhtəşəm abidəsini yaradan böyük alimin də «tatar» termini ilə yanlış mülahizə yürütdüyünü göstərir. Halbuki Şəmsəddin Sami bəy (1850-1904) çox yüksək türkçülük fikirlərinə yiyələnmiş, iyirmi ilə yazdığı «Qamus-ül-əlam» ensiklopedik əsəri ilə elmə böyük dəyər və keyfiyyətlər gətirmişdir. Türk mədəniyyəti tarixində Sami bəy Şinasidən sonra elm və texnikaya aid qəzet çıxaran, ilk dəfə «osmanlı» sözünü «türk» sözü ilə əvəzləməyi təklif edən, «Orxon» kitabələrini türk dilinə çevirən şöhrətli bir sima olaraq türk

tarixinin mükəmməl bilicisi idi. Çox savadlı və Əli bəyə çox yaxın olmasına baxmayaraq (Əli bəy onun qızı ilə evlənmişdi) Sami bəyin yaradıcılığına tənqidi münasibət onun üçün çox real və təbii idi. Çünki Əli bəyin fikrincə, tənqid nə qərəzli, nə də mühafizəkar olmalıdır, düzgün fikirləri deməkdən çəkinməməlidir: «Sami bəy öylə zənn etmişdir ki, tatar ən əsil türk əqvamından kiçik bir qövüm olub, bünların namına nisbətən ümumi moğollara «tatar» deyilmişdir». Əli bəy əsərdə «tatar» sözünün mənşəyini mancuriyalıların dilində «oxatan» mənası verən «ta-ta» kəlməsinə bağlayan fərziyyələrə qarşı da kəskin şəkildə etiraz edir. O, IX yüzilə aid olan Çin tarix kitablarında «ta-ta» və «ta-zə» sözlərinə işarə edib bildirir ki: «Ərəblərin irq və cins tanımayaraq ərəb olmayan bilcümlə əqvam və ümumə əcəm ilhaq etdikləri kibi, çinlilər də Amur nəhri kənarlarında sakin və türklərə heç bir müşabihət və münasibəti olmayan, fəqət çinlilərin qeyri bulunan bir çox əqvama «ta-ta», yaxud «ta-zə» namı verirlərdi». Əli bəy bunun səbəbini səbirlə, izahedici dillə açır: «Bəzi çinli şivələrində hecaların axırına bir də «r» hərfi ilhaq olunduğundan bu kəlmə «tar-tar» və «ta-tar» surətində dəxi tələffüz olunuyordu. İştə nəhri-Əsfər səvəhilinin tatar deyilən bu moğolları çinlilərlə bir müharibənin nəticəsi olaraq Qobi səhrasından keçib Tyan-şan dağlarının ətəklərinə qədər gəlmişlər, fəqət oradan daha irəli heç bir zaman keçəməmişlərdir». Türklərin tatar adlandırılması kimi səhvin mənbəyi «islav»lar olmuşlar. Belə ki, onlar Çingiz xanın türklərdən ibarət əsgərlərini deyil, onların sərkərdələrini nəzərə almışdılar. «Halbuki fəth olunan ərazinin əhaliyi-turaniyyəsi zətən minəqlədim türk, bu əraziyi fəth edən əsgərlər türk, bunları təqib edən mühacirlər türk, Çingizin özü türk, türkün bir qisminə, bir şivəsinə, bir dövr tarixinə namını verən oğlu Cığatay, yaxud özbək türklərinə nam verən digər oğlu Cuci kimi hən türk oğlu türk idilər. Çingiz ümuri – dövləti üçün moğolların deyil, uyğurların, yəni qədim

türklərin xətt və lisanlarını qəbul etmiş olduğu da cümləcə məlum bir keyfiyyətdir».

Ə.Hüseynzadənin dilçilik görüşlərində maraqlı faktlardan biri bundan ibarətdir ki, o, dilçiliyin konkret bir məsələsindən bəhs edərkən yeri gəldikcə başqa problemə toxunaraq əvvəlki ilə bağlayıb diqqəti əsas məsələyə çəkir. «Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?» əsərində terminlərin etnoqrafik baxımdan təhlilində türk xalqlarının danışdığı dildən bəhs edilir. Türkologiya elmindən məlumdur ki, Çingiz xanın ikinci oğlu Cığatayın hakim olduğu ərazilərdə (Sır-Dərya və Amu-Dərya çaylarına qədər Orta Asiya vilayətləri) XV yüzildən qınçaq, oğuz, xarəzm, uyğur tayfalarının danışdığı türk dili «Cığatay dili» adlanır və o vaxtdan başlayaraq Xarəzm türkcəsi əvəzinə həmin termin işlədilir. Bir sıra türk xalqlarının ümumi dili hesab edilən Cığatay türkcəsi qarışıq bir dil idi. O, bir çox şivədən və ərəb-fars sözlərindən ibarət olmuşdur.

Əli bəy fikirlərini əsaslandırmaq üçün uyğur dilindən də bəhs edir və Çingiz xanın dövründə moğolların yox, məhz uyğurların xətt və dilinin işləndiyini göstərir. Monqol dövlətində türklərin ədəbi dili uyğur dili hesab edilirdi. Çingizin təkbəşinə təməlini qoyduğu imperatorluğun dövlət məmurları uyğurlar idi. Əli bəy bu qədim dillərin türklərə məxsus olduğunu və türklərin ümumi dili olduğunu bir daha xatırlatmaqla məsələyə aydınlıq gətirmişdir. O, səhv olaraq «tatar» adlandırılan türklərin üç şöbəsiindən bəhs edir:

1. Qınçaq türklərinin nəslindən olan və Sibirin geniş səhralarında müxtəlif adlarla yaşayan türk qəbilə və tayfaları.

2. Dilləri qınçaq şivələrinə əsaslanan, mənşəcə bulqar və qınçaqlardan olan qazanlılar və kırımlılardan ibarət Rusiya türkləri adlandırılan Azərbaycan türkləri və İranın şimal-qərbində yaşayan türklər və şimalında yaşayan noğay, bulqar və ləzgilərə qarışan qumuq və kabarda xalqlarından ibarət Qafqaz türkləri.

Əli bəy «türk» sözünün etimologiyasını, türk dilinin əsasını «Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir» məqaləsinin maraqlı bir hissəsində –«Gələlim»turok»ləfzinə» adlı bölmədə elmi təhlilə cəlb edir. Ən mötəbər alimlərin tarixi səhvinin nəticəsi olan «tatar» adını daşıyan xalqların türk olduğunu şübhə edilməyəcək dərəcədə sübut edən Əli bəy «türk» sözünü də dərin bir elmi şəkildə incələyir.

«Əgər türk dillərinə kifayət qədər diqqət yetirilsəydi, o vaxt dilçilik və tarixin bir çox əfsanələri öz yerini həqiqətə verərdi» (233, 185). Alman şərqşünasları ərəb, fars və Avropa dillərinin təsirinə məruz qalmış və guya buna görə də türklükdən bir dərəcə uzaqlaşan qərb-osmanlı türklərini digər türklərdən ayırmaq üçün elmdə başqa bir termin icad etməyə səy göstərmişlər. «Türk tayfalarının (və təbii ki, onların dillərinin) adlandırılmasında, bir növ, hərc-mərclik vardır. Məsələn, «oğuz», «türkmən», «türk» sözləri ilk orta əsrlərdə və orta əsrlərdə bir çox hallarda eyni mənalarda, eyni məqamlarda işlənir» (113, 20). Əli bəy, bu mənada, «türk» və ya «turok» sözünün səhv olduğunu əsaslandıraraq göstərir ki: «Türkiyədə beynülam ruslara «Moskov» deyildiyi kibi, rus əhalisi beynində də osmanlılara «türk» ləfzindən qələt olaraq «turok», ya «türk» deyilir». Onlara «türk» adı verilməsini alman alimləri təklif etmişdilər. «Turuk» diri deməkdir. «Turu» yaşamaq deməkdir. «Tır» iti, «tirik» silah deməkdir. Şumer dilində «tır» həyat deməkdir» (233,195). Dr. Cavad Heyət «türk» kəlməsinin «törəmək»dən yaranıb «qüvvət» mənası verdiyini göstərir. Şümer Faruk: «Turuk» (Türk) sözünün yaradılmış, doğmuş, törəmiş mənasını qeyd edir: «Türük» (Türk) Budun: Gök Türk devletini kuran, kağanların mensup bulundukları və dayandıkları budundur. Kağanların bu budundan çıkdıklarını göstərmək için, bazan bu ad ile vasıflandırılır: Türük Yanu Kağan, Türk Bilge Kağan. Türk adının türü (yahut törü) fiilindən –k eki ile yamılmış bir isim olduğu görülüyor. *Kuvvetli* anlamındaki türk sözünə gəlince

bu Gök Türkler'den çok sonra, X-XIII yüzyıllara ait Uygur metinlerinde geçmektedir. Yani kuvvetli ve kudretli anlamındaki *türk* 'e *Türk* adının ortaya çıkışından çok sonra, geç bir zamanda ve tek bir Türk kavmine ait bazı metinlerde rast gelinmiştir, fakat ne *kitabelerde*, ne de *Divanu lugati 't-Türk* 'de ve ne de diğer eserlerde olmadığı gibi, şimdiki Türk lehçelerinde de görülemiyor. Fazla olarak Türk kelimesinin Uygurlar arasında kuvvetli ve kudretli anlamında kullanılması, *Gök Türkler* 'in şerefli hatıralarından, büyük ünlerinden gelmiş olabilir» (279, 22).

Qədim türk dilinin «türk» xalq adının «tür» felindən yaranması haqqındakı ilk fikirlər türkologiya elmində gerçəyi ifadə edən mülahizə kimi dəyərləndirilmişdir. Osmanlı türklərini digər türklərdən ayıranlara cavab olaraq Əli bəy qeyd edir ki: «bu gün türk əqvamının cümləsi osmanlılar kimi ərəb, fars və sairənin təsirati-irqiyyə və lisayyəsinə məruz olmuş bulunurlar. Məruz olmayanlar isə yox kimidir, olsa da yakutlar kimi bütənəstlikdə qalan, ya xristianlıq qəbul edən kiçik şöbələrəndən ibarətdir». Məlumdur ki, türk dillərinin şərqə hun qolunun uyğur qrupuna aid olan yakutların əksəriyyəti XIII yüzilin I yarısında xristianlaşdırılmışdır. Hərflər, lüğət və qrammatika baxımdan aralarındakı oxşarlığı əsas tutaraq alimlərin «Altay» və ya «Ural-Altay» dilləri adlandırdıqları dillərin kökündə lisani-əslisi-turani» olsa da, Əli bəy bu dillərin əslinin mahiyyətə görə hələ layiqincə anlaşılmamasını göstərir. Bu dillərin altı şöbəyə (fin-üqor dilləri, samoyed ləhcələri, türk ləhcələri, moğol ləhcələri, mancuriya-dili, yapon dili) ayrılması və onların turani olması haqqında alimlərin hamısı həmrəy olsa da, yapon dilinin turan əsilli olduğunu iddia edən Veqqlər olmuşdur. Q.Veqqlərin (1863-1913) araşdırmalarında yaponların dili qədim söz kökləri baxımından Altay dillərinə yaxın bir dil kimi təqdim edilir.

Əli bəy bu məsələ ilə bağlı alimin 1900-cü ildə Budanəştdə çap olunan əsərinə istinad etmişdir. O, turan

qrupuna (macar, tunquz-mancur, monqol və fin-uqor qrupuna daxil olan tayfalardan ibarət tonluq turan qrupu hesab olunur) şumer və akkadi adlı qədim dilləri də daxil edir. Əslində çox qədim olan (e.ə.III minillik) şumer və akkad dilləri yalnız 1857-ci ildən tam şəkildə oxunmağa başlanmışdır. İlk yazı sistemi hesab olunan mixi yazı növünün yaradıcısı kimi tanınan şumerlərin dilini və dövlətini sıxışdırıb meydana çıxaran akkadların da dili şumer dilinə və yazısına əsaslanırdı. Əli bəy bütün Turan dillərini (türk, monqol, buryat, kalmık, tunquz, mancur, even, koreya və yapon dilləri) bir-birinə yaxınlaşdırıb onları ümüləşdirən beş əsas əlamət göstərir:

1. Söz kökünün şəkilçi qəbul etdikdə dəyişməməsi. «Bu isə bir lisanın asanlıqı, sadəliyi, müsbətliyi nöqtəyinəzərindən, əlbəttə, böyük bir məziyyətdir».

2. Sözlərin qrammatik dəyişməsi və yeni söz düzəlməsi zamanı şəkilçilərin kökdən sonra gəlməsi. Söz kökündən əvvələ keçən şəkilçilərə turan dillərindən yalnız macar dilində rast gəlmək olur ki, o da Əli bəyin fikrincə, nadir hadisələrdəndir.

3. Kök və şəkilçilərin ahəng qanununa tabe olması.

4. Ədat və əvəzliliklər artırılması vasitəsilə felin təsriflənən formalarının yaranması keyfiyyəti. Bu, «dəxi bir çox turan lisanlarının övsafi-müştərəkəsindən məduddur».

5. Turan dillərini vahid şəkildə birləşdirən sintaktik qaydalar. Əli bəy bu əlaməti turan dilləri üçün ümumi bir keyfiyyət kimi qiymətləndirmişdir.

Əli bəy Hüseynzadə türk dillərinin tədqiqində iki əsas yol göstərmişdir: 1. Türk ləhcə və şivələrindən hansının daha çox türkcə olduğunu aydınlaşdırmaq. 2. Çağdaş türkcələrdən hər birinin xalis türkcədən uzaqlaşmış –uzaqlaşmadığını və əgər uzaqlaşmışsa, bunun nə dərəcədə olduğunu müəyyənləşdirmək. Bu isə ən qədim və xalis türklərin kim olduğunun kəşfi ilə mümkündür. Bu kəşf isə dilçilik, tarix və coğrafiya elmi ilə əldə oluna bilər. Həmin məsələdə türk ləhcələrinə digər Turan

dillərinin də təsiri unudulmamalıdır: «Heç şübhə yoxdur ki, lisani-əsliyi-türk müxtəlif səbəblər təhtində təhəvvülata uğramaqdan və başqa dillərin təsiratına məruz bulunmaqdan bir an xali qalmamışdır». Əli bəy bunun əsas səbəbi olaraq iqlim şəraitini, coğrafi vəziyyəti, eyni və müxtəlif məkanlarda yaşayan türklərin qəbul etdikləri növbənöv din və məzhəbləri və bu vasitələrlə qəbul edilən xətt və dilləri, millət və qövmləri bir-birinə qarışdıran tarixi hadisələri qeyd edərək dildə təsir məsələsinin normal olduğunu əsaslandırılmışdır. Doğrudan da, hazırda dünyadakı altı minə yaxın dil içərisində təsirə uğramayan bir dil də göstərmək olmaz.

Türk dillərinin əvvəlki vəziyyətindən fərqlənməsində Əli bəy din və məzhəbləri əsas səbəblərdən biri hesab etmişdir. Belə ki, o, türklərin ən qədim dini olan şamanın (Orxon-Yenisey yazılarına əsasən), («Şaman məzhəbinə bu gün dəxi bəzi Çin və moğol əqvamı və Sibiriya cəhətlərində bir neçə türk əşair və qəbaili tabedir») – təbiətə nəəstişdən ibarət olan bu dinin sonralar «qaba bir büt nəəstlik» səviyyəsinə enməsindən danışaraq onun «şaman kahinlərinin şarlatanlığı sayəsində» davam etdiyini göstərir. O, türk xalqları içərisində ilk olaraq tərəqqi edən «tu-ku-ye» adlı oğuz türklərinin, onlardan sonra tarix səhnəsinə çıxan uyğurların büt nəəstliyə uzun müddət sitayiş etməyib, başqa müxtəlif dinlərlə mədəniləşməyə başladığını qeyd edir. Əli bəyin təhlilləri onun dilçilik elmi qədər ilahiyyat elminə də bələd olduğundan xəbər verir. O, türklərin şamanizm, buddizm, lamalıq (budda dininin bir şöbəsi), nanteizm və bəzi dinlərin tərkib hissəsindən ibarət olan metamnıxoz, xristianlıq, islam məzhəblərində olduqlarını tutarlı faktlar göstərməklə izah edir. İslam dini yarandıqdan sonra başqa məzhəblərin türklər arasında zəifləməsi türklərin bu dinlə mədəniyyət tərəqqisinə can atmaları ilə bağlıdır. «Türklər arasında müxtəlif din və məzhəblər yekdigərini təqib etdikcə bunlarla bərabər təhrirati-diniyyə və rəsmiyyədə müstəməl xətlərin, əlifbaların əşkalı

dəxi təbəddüd ediliyordu». Əli bəy türklərin yazısından bəhs edərkən onların özü tərəfindən ixtira olunan run xəttini, uyğur, ərəb əlifbalarını göstərir və diqqəti çox mühüm bir məsələyə çəkir: «Dini-islam ilə xətt və lisani-ərəbi türklərin lisani-ədəbiyyat, əxlaq və adətlərində xeyli əzim bir təbəddül vücuda gətirmiş olduğu halda, türklər yenə milliyyət və qövmiyyətlərini, lisan və ədəbiyyatlarını ancaq dini-islam dairəsində mühafizə edə bilmişlərdir». Türk tarixində iki məsələni Əli bəy çox mühüm hesab edir: 1. Türklərin bütövlükdə islam dinini qəbul etməyə meyl göstərmələri. 2. İslam dini ilə etiqadlı, ərəb elmilə bilikli, ərəb mədəniyyəti ilə mədəni olduqları halda, «türklərin əsla ərəbləşməyib, yenə türk oğlu türk qalmaları». Ə. Hüseynzadə bu məsələlərin səbəbini də aydınlaşdırır. İslam dininin məziyyət və xüsusiyyəti, sadə və aydın olması, isbat və dəlil baxımından zənginliyi, türklərin təbiəti, ləyaqət və əxlaqı, mənəviyyəti bu səbəblərdəndir. Təbii coğrafi şərait və iqlimə görə geniş çöl və səhralara malik olan Türküstanla Ərəbistan arasında oxşarlıq olduğu «dəvəni, atı, süvariliyi, mərdanəliyi, igidliyi, seyri-səfəri, köçəbəliyi, füşətabad vətəni, hürriyyət və muxtariyyəti sevən türk ilə ərəb arasında dəxi bir münasibət, bir qərabət mövcud olduğu inkar olunamaz». «Türk xalqlarının, o cümlədən, azərbaycanlıların dil kökünü aydınlaşdırmağa mane olan faktlardan biri köçərilikdir. Daha doğrusu, ümumiyyətlə, köçərilik anlayışı (məsələn, qaraçılarda olan kimi) və türklərdə köçərilik məsələsi aydınlaşmayıb. Əslində, türk xalqlarından danışarkən «köçərilik» və «köçmək» sözləri fərqləndirilməlidir. Yəni türklərdə köç olub. Bu, təsərrüfat və iqlimlə bağlı hadisədir. Türk xalqları həm əkin-biçinlə, həm heyvandarlıqla məşğul olublar. Heyvandarlıq kənd təsərrüfatının tərkib hissəsi olduğundan o, oturaqlıq anlayışına qarşı durmur. Köç kənd təsərrüfatını qorumağın əlamətidir; türk xalqları elə iqlimlərdə yaşayıblar ki (bu, Orta Asiya arealına da, Qafqaz arealına da

aiddir), yayın istisindən heyvanı qorumaq üçün yaylağa, qışın soyuğundan qorumaq üçün qışlağa köçmək vacib olub (Orta Asiyada və Azərbaycanda Qışlaq, Manqışlaq və s. kimi onlarla toponimi xatırlayın). Təsərrüfatın mühüm tərkib hissəsi olan heyvanı qorumaq niyə köçərilik sayılsın?» (113, 26).

Əli bəy həm ərəblərin, həm də türklərin islam dininə olan etiqadı və tarixləri arasında da oxşarlığa nümunə olaraq türklərin run xətti dövründəki bütənəstliyi ilə ərəblərin cahiliyyət zamanındakı bütənəstliyi arasında da bənzərlik görürdü. Türklər bəzi başqa xalqlar kimi islam dinində dəyişiklik etmək fikrinə düşməyib düz yolla irəlilədilər, islam dinini olduğu kimi qəbul etməklə yanaşı, onu qorumağa da qeyrət etdilər və ərəblər bütün Şimali Afrika, Suriya və Mesopotomiya xalqlarını və Dağıstan xalqlarının bəzisini ərəbləşdirdiyi halda, türklərdə bu prosesə nail ola bilmədilər. Bunun səbəbi Əli bəy Hüseynzadəyə qədər türklərin kiçik bir toplum olmayıb ərəblər kimi müstəqil və böyük millət olmaları və türklərin mərkəzi olan Orta Asiya və Türkünstanın Ərəbistandan məsafəyə uzaqlığı kimi göstərilirsə, o, bu səbəbi daha mühüm bir cəhətlə bağlayırdı. Bu mühüm cəhət türk dilinin «əssəneyi-Turaniyyədən» olması ilə ərəb dilindən fərqlənməsi keyfiyyətidir.

Əli bəy bütün yaradıcılığı boyunca dil və din məsələlərinə xüsusi həssaslıqla yanaşmış, lakin islam dinini son dərəcə yüksək tutsa da, dilin roluna daha böyük üstünlük vermişdir. Hətta, o, ərəblərin millətləri ərəbləşdirməsi prosesində ərəb dilinin islam dinindən daha çox iş gördüyünü düşünürdü. Əli bəyə görə, islam dini moğollar içində yaransaydı, bəlkə də onlar türkləri moğollaşdırı bilərdilər. O, bunun səbəbini moğol və türk dilləri arasında biri digərini təmsil edəcək dərəcədə yaxınlığın olmasında görürdü.

Əli bəy fikirlərində o qədər dəqiqdir ki, o hər hansı bir elmi mülahizəni irəli sürəndə onun müəllifliyi məsələsinə də

diqqət yetirir. O, türk dilinin başlıca olaraq qaydalara əsaslandığını qeyd edir və dərhal göstərir ki, həmin fikir türk yazıçı və maarifçisi Əhməd Midhət əfəndiyə məxsusdur. Türk dilinin lüğətə əhəmiyyət verməyib hər dildən bəyəndiyi sözü alıb asanlıqla qrammatikasına görə dəyişməsi xüsusiyyətini Əli bəy onun çox əlamətdar keyfiyyəti kimi səciyyələndirirdi. «Türk qəvaidi o qədər sadə, o qədər gözəl və məntiqə müvafiqdir ki, onunda ülfət edən türk heç bir vaxt anı tərək eləyib, ərəbin qəvaidini qəbul etməyəcəyi aşkar idi». Beləliklə, türkləri ərəbləşmək təhlükəsindən xilas edən dil olmuşdur.

Milli duyğu və düşüncələr ruhunda yazılmış bu əsərdə (Əli bəyin bütün əsərlərində belə bir ruh, özü də adi yox, yüksək ruh var) problem ortaya qoyulur, məsələnin tarixi və ona olan münasibətlər xatırlanır, sonra məqsəd aydınlaşdırılır; onun tədqiqinin zəruriliyi əsaslandırılır və bunun üçün optimal yollar göstərilir. Bu, Əli bəyin publisistikası üçün ən nonulyar üslubdur. Millətin itirməkdə və ya unudulmaqda olan dəyərlərinin əldən çıxmaq narahatlığı Əli bəyi bütün fəaliyyəti boyu təqib etmişdir. O, bu narahatlıq və təhlükədən xilas olmağın, uzaqlaşmağın çarələrini axtarıb tapırdı. Türk millətinin dil tarixini, coğrafiyasını tanımaq, bilmək milli borc, vətəndaşlıq vəzifəsi hesab edilir. Zəhirdə «həqiqi», batində «saxta» millətçilərin, «vətənpərvərlər»in, yalançı tarixçilərin millətçilik- türkçülük hisslərindən bixəbərlərin «burjua millətçisi», «pantürkist» kimi tanıtdığı Əli bəy millətimizin dili, tarixi, etnoqrafiyası, mədəniyyəti ilə bağlı xüsusi coşğunluqla yazılmış əsərlər müəllifidir. Həmin əsərlər millətimizin azadlığı, tərəqqisi uğrunda onun ən kəsərli silahıdır. Bu baxımdan, Əli bəy həmişə prinsipial mövqedə dayanmış və azadlıq, ittihad məfkurəsinə sadıq qalmışdır. Təəssüf ki, Əli bəy kimi aydınlara «laf» deyən «özünə turançı» deyib xəyal buludu içində üzən bir böyük saxta millətçilərdən və beşiyi başında yad südü əmib millət fikrinə düşmənlər kimi müstəmləkəçi dövlətin mədəni vəzifələrini

müdafiəyə qalxan, tör-töküntüləriylə də imperializmin buyruq qulları olan tarixçi alimlər» (10, 422) sonralar neçə-neçə Əli bəyləri xalqa və dünyaya yanlış tanıtdılar, lakin onları milli yaddaşdan çıxara bilmədilər. Əbdülhəq Hamidin fikri ilə ifadə olunsaydı, Günəşin bir müddət doğmaması onun qeyb olması demək deyildir.

Əli bəyin ideyaları ölmədi və ölə bilməzdi, çünki onlar türkçülük ideyaları idi və böyük bir millətin gələcəyinə xidmət edirdi. Ə.Hüseynzadə türk xalqlarının soy-kök, tarix, etnoqrafiya, dil məsələləri ilə bağlı tədqiqatları ilə özünün dərk etdiyi həqiqətləri anlatdı, elmi informasiyalar xəzinəsinin ağzını açdı. «Romantiklərin nümayəndələrinin ədəbi yaradıcılığında tarixi keçmiş, din, xalqın azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda mübarizəsi mövzuları əsas yer tuturdu» (28, 240).

Əli bəy Hüseynzadə türk xalqları içərisində oğuz, uyğur və qırğız xalqlarının tarix baxımından ən qədim olduğunu göstərir. Oğuz türkləri «tu-ku-ye», «turok», «türk» və s. adlarla tarix səhnəsinə ilk atılan və mədəni tərəqqiyə mailik olan türklərdir. Oğuz türklərinin çox qədim olduğunu şərqşünas alimlərin, demək olar ki, hamısı qəbul etmişdir. «Mیلaddan öncə minillər boyu qədim Azərbaycanda yaşayan türk boyları 3-4 min il əvvəl müxtəlif qollara ayrılmış, bir qolu Türkünistan tərəfə köçmüş, digər qolu isə Urmu gölü hövzəsində qalmışdır. Doğuya gedən türklər V əsrdən sonra böyük Göy-Türk imperiyasını qurmuşdur. Bu türklər haqqında Çin mənbələrində, Orxon-Yenisey türk abidələrində və digər qaynaqlarda kifayət qədər məlumat vardır. Müxtəlif dillərdə yazılmış sənədlərdə *tukyu* (çin), *türküt* (monqol), *tork* (fars-erməni) və öz dillərində *türük*, *türk* adlanan türklərin doğu qolu elmi ədəbiyyatda geniş işıqlandırılmışdır, lakin Ata yurdda qalan türklər barədə bunu söyləmək olmaz, çünki indiyə qədər bu sahədə tədqiqat aparılmamış, yalnız akkad

yazılarında bir-iki yerdə adı *turukki* şəklində oxunan tayfaların türk olması fikri söylənmişdir» (10, 41).

Əli bəy Hüseynzadə oğuz türklərinin dili ilə bağlı araşdırmaların yetərinə olmadığı fikrindədir. «Əssənəyi-məzkurənin (türk dillərinin) künhi, cəddi-əlası qayət qədim və vahid bir lisani-əsliyi-turani olmaq möhtəməl isə də ancaq bu lisani-əslinin mahiyyəti hənuz layiqiyə anlaşılmamışdır». Lakin bununla belə, o, Orxon-Yenisey abidələrinin tədqiqini, bu kitabələrin türk xalqlarına məxsus olduğunu sübut edilməsini dəyərli bir elmi hadisə hesab edir. «Bu tarixdən etibarən türk mədəniyyəti-qədiməsi üzərindən nərdə rəf olub gündən-günə mühüm kəşfiyyat ilə elmi-əhvali-ətrak yeni bir tərəqqiyə məzhər olmaqda və üləməyə şən və şöhrət vase bir meydan açılmaqdadır». Əli bəy həm də bu abidələrin ən böyük dəyərini türklərin köçəbə və bədəvi olmayıb qədimdən əkinçiliklə məşğul mədəni bir toplum olduğunu sübut etməsində görür.

Orxon-Yenisey abidələrinin dilində Əli bəyi daha çox heyran edən türk tarixinin, xüsusilə də qədim zamanlardan Bilgə xanın vəfatına qədərki hadisələrin «milli və şairanə bir surətdə» hekayə edilməsidir. Bu xüsusiyyət, həm də Əli bəyin qələminə məxsus bir nömrəli keyfiyyətdir. Onun əsərlərində, hətta ən ciddi əsərlərində də millilik və şairanəlik vəhdətdədir.

Əli bəy türk dillərindən danışarkən Orxon-Yenisey runlarının dilini çağdaş türk dillərinin «cəddi-əlası» hesab edən əsil dilçilərin fikrinə ehtiramla yanaşır. O, türk xalqları içərisində dilini, əxlaqını daha çox mühafizə edən qırğızları yüksək qiymətləndirir. Qara uyğurlarla sarı uyğurların müqayisəsində isə xalis türkcəliyi qoruyub saxladığına görə ikincilərə üstünlük verir.

Türklüyün tukuye (oğuz), uyğur və qırğız adları ilə üç şöbədən ibarət olması, digər adlarla adlandırılan türklərin sonradan meydana çıxması və həmin adların xalqların mənsubiyyətindən irəli gəlməsi Əli bəy tərəfindən təhlilə cəlb

edilir və qırğızların hamısının türk şivəsi ilə danışması, dillərinin təbiiliyi, «əsla məktəb görməyənlərin belə bələğətə, gözəl söyləməyə meyl və həvəslərinin» nəhayət dərəcədə olması xüsusilə vurğulanır: «Lisanlarında ağızdan-ağıza söylənən şerlərdə, dastanlarda öylə xarüqələr, bədiələr vardır ki, bunları mütaliə edən üləmayi- «ətrakşünasani» böht və heyrət içində buraxmışdır».

Əli bəy Hüseynzadə türk xalqları və dillərinin arasında ciddi ayrılıq olmadığını, fərqlərin cüzi olduğunu göstərir. Məsələn, o, qara qırğızlarla qazaqların dillərindəki tələffüz fərqi, qazaq qırğızların lirik, qara qırğızların isə epik şərə meyl göstərdiklərini qeyd edir.

Əli bəy Hüseynzadə «Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir» məqalələr silsiləsinin sonunda akademik V. Radlovun qırğız türkləri haqqında gözəl bir fikrini xatırladır: «Yunan şairi-əzəmi Homer zamanındakı sünuhatı-milliyənin dövrü dastanışını bu gün ancaq qırğız qövminə müşahidə etmək mümkündür».

Əli bəy Hüseynzadə bu əsər ilə ilk dəfə humanizm anlayışı haqqında sistemli bir görüş irəli sürmüşdür. O, «Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir» silsilə məqalələri ilə türk xalqlarının ictimai, siyasi fikir tarixinə milli özünüdərk məramını gətirərək, onların «müsəlman», «osmanlı», «tatar» adlarına etiraz etmiş, bu millətin «türk» adını təsdiq etmişdir» (38, V). Əslində, «müsəlman» türklərin milliyyətini deyil, dini təəssübünü bildirən sözdür. «Ərəblər allah-taalaya təninləri müsəlman [müti, itaətkar] adlandırdılar. Anadolu türkləri iki sözü – «mısır» [misir, yəni ərəb] və «müslimin» sözlərini kontaminasiya edərək «müsəlman» terminini yaratmışlar» (233, 53). «Osmanlı» sülalə adı, «tatar» isə başqaları tərəfindən türklər haqqında işlədilən sözdür.

Tədqiqatçılar əldə olan parçaların elmi səviyyəsi, tarixi məlumatlarla zənginliyi ilə diqqəti çəkən bu məqalənin («Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?») bir hissəsi

olduğunu göstərərək onun geniş və tam mətninin meydana çıxarılacağına ümid edirlər: «... Elmi dolğunluğu, tarixi məna və əhəmiyyəti ilə diqqətə layiqdir. Bunun həqiqətən belə olduğuna inanmaq üçün Əli bəyin bu əsərini, məsələn, on, iyirmi il əvvəl çandan çıxmış «Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası» cildlərindəki müvafiq tarixi oçerklərlə tutuşdurub müqayisə etmək mümkündür» (202, 14). Həmin oçerklərin sovet ab-havası ilə yazıldığını nəzərə alsaq, öz təbiilik, orijinallıq və düzgünlüyünə və heç bir imperiya xidmətində olmamasına görə Əli bəyin əsəri onların çoxundan yüksəkdə durur. Bu əsər türk dilləri tarixinin bütün dövrləri üçün, türkologiya elmi üçün misilsiz dəyərə malikdir. «... Ciddi bədii-ideoloji konsensiyalara əsaslanan Ə.Hüseynzadə irsi dogma vətənimiz Azərbaycanın milli istiqlaliyyət, yüksəliş, tərəqqi yolunda irəlilədiyi bugünkü şəraitdə yazıldığı vaxtdakı qədər, bəlkə ondan daha artıq əhəmiyyətlidir» (202, 15).

1.2. Əli bəy Hüseynzadənin alınma sözlərlə bağlı fikirləri

«Lüğət xüsusunda dəxi türkcəmiz ərəb və farsın hər kəlməsinə meyl göstərməz» və ya «lazımdır ki, xalq öz dilini öyrənməyə rəğbət eləsin». Bunlar təkcə «Qəzetəmizin məsləki» haqqında bir neçə söz» məqaləsinin yox, həm də Əli bəyin dilçilik görüşlərinin əsaslarını təşkil edir. Əsər yazıldığı zaman türk ziyalıları islam və Qərb mədəniyyəti arasında tərəddüd edərək hansı yolu seçəcəyini müəyyənləşdirə bilmirdilər. Əli bəy ilk dəfə olaraq bu iki mədəniyyəti uzlaşdırmağı irəli sürən «fikir tariximizin öndəri»dir. «Dildə tövhid» məsələsi Əli bəyin redaktoru olduğu mətbuat orqanlarının dil siyasətində bir nömrəli problemlərdəndir. Dil birliyi bir milləti tərəqqiyə anaran vasitədir. İqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrin genişlənməsi, ilk növbədə, dildən asılıdır.

Bu mənada, milli dilin daim təkmilləşməsi və qorunması lazımdır. Əli bəy bu birliyə çalışmanın əsas səbəblərindən birini belə izah edir: «Vaqeən qəzetəmizdə yazılan məqalə və bəndlərin şivəsi, üslubu müxtəlifdir. Lakin bunu da yaddan çıxarmamalıdır ki, yazanlarımız da Qafqazın və Rusiyanın müxtəlif şivə ilə mütəkəllim guşələrindən gəlmişlərdir.

Birimiz Qarabağdan, birimiz Gəncədən, ya Şirvandan gəliriz. Birimizin vətəni lən Rusiyanın ortasıdır. O birimizin vətəni isə ya Osmanlı, ya da İranın sərhədinə yaxındır. Qəzetəmizi qiraət edənlər də böylədirlər. Amma həqiqət aranılırsa, bu şivələrin heç birinə, hətta ən ziyadə nəşr olunduğu Bakı şivəsinə belə rüchaniyyət verməmək icab edər. Cümləsini tovhidə çalışmaq lazımdır». Əli bəy Hüseynzadə şivələri bir-biri ilə qarşılaşdıraraq nöqsanlı cəhətləri göstərir: «Bəzi şivələrdə əfkari-aliyyə və hikəmiyyəyi-ifadəyə, məsaili-siyasiyyə, ya ictimaiyyəyi, mətalibi-iqtisadiyyəyi bəyana artıq söz qalmamışdır. O biriləri türkcə sərfi və nəhvi bilküliyyə yaddan çıxardıb, artıq bir neçə türkcə sözü fars və ya rus nəhvinə tətbiqən yan-yana düzərək ifadəyi-məram etmək istəyirlər». Əli bəy Hüseynzadə onların heç birini qəbul edə bilmir. O, əski türkcənin də tərəfdarı deyildir, çünki artıq onu anlayan azdır: «Çünki bugünkü dilimiz türkiyi-cədidir. Türkiyi-cədid isə bir tərəfdən dini- islamın, bir tərəfdən də vüquati-tarixiyyənin təsiri ilə ərəb və farsdan çox kəlmələr alıb müruri-zamanda bu iki dil ilə o qədər ülfət eyləmişdir ki, artıq onların xəzaini-lüğəviyyəsinə özünə mal eləmişdir». Əli bəy Hüseynzadə dildə bu prosesin təbii hesab edir.

Dünyada yalnız öz milli ləksik tərkibinə söykənən dil yoxdur. Lakin hər bir dildə onun lüğət tərkibinə kor-koranə və ya zorakılıqla daxil olan alınmalara qarşı mübarizə aparılmalıdır. Zərurət nəticəsində dilə girən alınmalar isə müsbət nəticələrə gətirib çıxarır. «Əsrlər boyu ehtiyac üzündən bu və ya başqa dildən hər hansı dilə keçən, həmin dilin nümayəndələrinə xidmət edən sözləri başqası ilə (həm də

xalqa əksər hallarda məlum olmayan sözlərlə) əvəz etməyin zərərindən başqa heç bir xeyri yoxdur» (261, 124).

Azərbaycan dilçiliyi elmində dilin saflığı həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. XIX yüzildə həmin mövzuya ciddi münasibətlə qarşılaşırıq. «Bu məsələyə ilk dəfə diqqət yetirənlərdən biri M.F.Axundov idi» (32,117). Ə.Hüseynzadənin həmin problemlə bağlı dilçilik görüşləri Axundovun görüşləri ilə üst-üstə düşür. Onların hər ikisi yalnız ehtiyac üzündən dilə gətirilən alınmaları qəbul edir.

Son məlumatlara görə dünyada altı minə qədər dil vardır. Lakin bu dillər içərisində eləsi yoxdur ki, onun lüğət tərkibi yalnız öz sözlərindən ibarət olsun, yəni dünyada saf dil tanmaq mümkün deyil. Lakin dillərdə alınmaların kəmiyyət və keyfiyyət fərqi var. Alınma sözlər dilin milliliyini inkar edən fakt deyil, əksinə qanunauyğunluqdur. Dildən alınmaları çıxartmaq mümkün deyil, onların dərin tarixi kökləri vardır: «Bu sözlər müəyyən faktorlar, məkan və zaman münasibətləri ilə əlaqədar olaraq müxtəlif dillərdən dilimizə keçmişdir» (63, 46-47).

Dilə alınmaların keçməsi müxtəlif səbəblərlə (məcburiyyət, başqa xalqlarla çeşidli (elmi, mədəni, siyasi, iqtisadi) əlaqələr, obyektiv dil hadisələri, coğrafi şərait və s. bağlıdır və həmin səbəblərin hamısı dilimizdəki alınmaların varlığını şərtləndirir. Dilin leksikasının genişlənməsi üçün əsas bazalardan biri alınma sözlərdir: «Yazılı nitq vasitəsilə alınan sözlər həmin dildə tədricən dərk edilir, dilin qrammatik quruluşuna uyğunlaşdırılır, dəyişdirilir. Bu yolla alınan sözlər həmin dildə uzunömürlü olur, möhkəmlənir və onun leksikasını zənginləşdirir»(129, 118). Bu baxımdan, Ə.Hüseynzadə alınmaların dilə keçməsinə dilin obyektiv hadisəsi kimi dəyərləndirmişdir.

XX yüzilin əvvəlində alınmalara münasibətdə ilk obyektiv mövqedə duranlardan biri Ə.Hüseynzadədir. Ondan sonra bu məsələyə S.M.Qənizadə, F.Köçərli, Ü.Hacıbəyov və

başqaları eyni mövqedən münasibət göstərmişlər. Əli bəy dildə sadələşməni qəbul etsə də, nurizmin, özü də ifrat nurizmin tərəfdarı deyildir. Dil tarixində alınma sözlərə sırf mənfi münasibət həmişə zərərli nəticələrə gətirib çıxarmışdır. Nurizmin təsfiyəçilik (saflaşdırma) prinsipini sinonimlik hadisəsinə zərbə vurur. Halbuki sinonimlər dildə leksik zənginliyin əsas vasitələrindən biridir. Bu baxımdan, Ə.Hüseynzadə ərəb-fars mənşəli alınmalara üstünlük verir və bunu türk dilinin milli təbiəti ilə bağlayır. «Hər nədənsə, türklərin təbiət və məzaci –milliləri ancaq dini-islam ilə mütədəyyin olmağı iqtiza etdirmiş ikən, lisanları dəxi ancaq farsı və ərəbi kəlmələr əxz və qəbula meyl göstərib, sair lisanların kəlimatını bəyənməz, rədd edər!» (137,72). O, rus, fransız, ingilis dillərinin yunan və latın dillərindən istifadəsini təbii hesab etdiyi kimi, türk dilinin «ərəbin və farsın xəzainilüggəviyyəsini özünə bir məxəz ittixaz» eləməsini qanunauyğun sayır: «Bu surətlədir ki, türk şivələrindən biri olan Osmanlı lisanı o dərəcə tovsı və təkamül etdi ki, ən ali, ən dərin fikirləri, ən nazik, ən rəqiq hissləri ifadəyə bugünkü ərəbi və farsı dillərindən belə müstəid və müqtədir olub, bilənərvə hər hansı Avropa dili ilə rəqabət edə bilər» (137,73). Alınmalara münasibətdə Əli bəyin fikirləri iki istiqamətə yönəlir: 1. Yalnız leksik vahidlərin alınmasına çalışmaq. Lakin o, bu prosesə də aludəçiliyin əleyhinədir. Əli bəy yalnız alınmasına ehtiyac duyulan leksik vahidlərə rəğbətlə yanaşır: «Lügət xüsusunda dəxi türkcəmiz ərəb və farsın hər kəlməsinə meyl göstərməz. Öz təbinə müvafiq olan kəlimatı alır». 2. Başqa dillərin qrammatik qayda-qanunlarını qəbul etməmək. Çünki dilimizin «öz qəvaidi-lisaniyyəsi bu dillərin qəvaidi-lisaniyyəsindən fitrətən daha bəsit, daha asan və binaənəleyh daha mükəmməldir». Ə.Hüseynzadənin irəli sürdüyü bu iki istiqamət indi də dilimizdə alınmalardan istifadədə ən önəmli, optimal və uğurlu yol hesab olunur. Bütün dilçi alimlər də bu fikrin tərəfdarı kimi çıxış edirlər.

Dildə alınma sözlərə münasibətdə Ə.Hüseynzadə nə ifratçı, nə də mühafizəkar idi. O, hansı alınma ləksik vahidlərin dilə gətirilməli olduğunu elmi məntiqə əsaslandırır: «Dilimizi əcnəbi lüğətlərlə doldurmaqmi lazım, yoxsa dilimizdəki nöqsanları ictimai üçün bu dilə münasibəti-diniyyə, tarixiyyə və ədəbiyyə olan ərəb və fars dillərinə müraciət etməmiz müvafiq məsləhətdir? Əlbəttə, içimizdə öz lisanı-millimizin qədrini bilən hər fərd ikinci şiqqəyi tərcih edir».

Ə.Hüseynzadə dilçilik görüşlərində ərəb və fars dillərinə «qəlizdir» deyənlərə qarşı çıxır və dilimizin lüğət tərkibindəki alınmaların çoxunun həmin dillərdən olmasını təbii qarşılayır. O göstərir ki, elm və fənlər inkişaf etdikcə, ixtira və kəşflər çoxaldıqca ortaya çıxan yeni məna və mətləbləri ifadə edən adların yaranma zəruriyyəti Avropa dilləri üçün latın və yunan dillərindən söz almağa səbəb olur. Lakin bu o demək deyildir ki, yunan və latın dilləri çağdaş Avropa dillərindən daha mükəmməldir və ya həmin dillərdə «hər yeni ixtira və kəşflərə məxsus ad hazır və mövcuddur. Xeyr! Bu lisanlar ölmüş olduqlarından onların sadə və müəyyən bir məna ilə olan kəlimələri alıb bəsit, ya mürəkkəb bir halda başqa bir məna ilə istimal edilir. Məsələn, sinini-əxirə zərfində icad olunan fotoqraf, teleqraf, fonograf, telefon və ilx. alətlərini ələ alalım. Bunları yunani-qədim bilmədiyindən lisanlarında bu alətlərin adı da olamayacağı aşikardır. Amma «ışıl», «səda» və «yazı»ya məxsus öz kəlimələrini yenə bu mənalara həsr edib, yunanın kəlimələrini isə yeni icad etdikləri alat və ədəvata ad vermək və bu surətlə dillərini zənginləşdirib tövsi etmək üçün istimal etmələrinə nə mane var?»

Ə.Hüseynzadə dilçilik məsələləri ilə bağlı məqalələrində ərəb-fars mənşəli alınmaların digər dillərdən alınan ləksik vahidlərdən daha təbii və üstün olduğunu göstərmiş və bu mənada avropalıları təqdir etmişdir: «Nə üçün biz də türk-

cəmir üçün latın və yunan dilləri məqamında olan fars və ərəb dillərinə müraciət etməyelim?» Lakin Ə.Hüseynzadə burada daha obyektiv bir yol göstərir: « Lazımdır ki, biz də «işıq», «səs», «yazı» sözlərini öz mənalarında mühafizə edib, farsın ya ərəbin bunlara müqabil olan «nərtov», «səda», «nəviştən» kimi kəlimatını yeni ixtira olunan alat və ədəvata tətbiq etməklə fotoqrafa nərtovnəvis, fonografa sədanəvis, telefona dərşeno və ilx. deyəlim və bu surətlə dilimizi tövsi edəlim? Bəylə etsək, şübhəsiz, çox keçmədən dilimiz farsiyə mürəccəh ola biləcəkdir. Çünki fars özü «nərtovnəvis», ya «dərşeno» kimi icaddan aciz qalıb fotoqraf, ya telefon deməyi tərcih edəcəyi halda, lisani-türki-farsi kəlmələrindən mürəkkəb məzkur ibarələrlə təzyin etmiş olacaqdır» (137, 74).

Ərəb və fars dillərindən keçən sözlərin dilimizi zənginləşdirməyi və onların uzun müddət işlənərək dilimizlə qaynayıb qarışmağı prosesini F.Köçərli də «Azərbaycan ədəbiyyatı» kitabında (159) qeyd etmişdir. O göstərirdi ki, ərəb və fars dillərindən götürülmüş sözlər və ibarələr bir dərəcədə türkləşibdir ki, savadı az olan adamlar onları məhz türk sözləri hesab edib, əsla güman etməzlər ki, «söhbət» və «zəhmət» sözləri ərəbdən, «rəncbər», «kəfkir», «xakəndaz», sözləri farsdan alınıbdir.

Əli bəyin dilçilik görüşlərində XX yüzilin sonunda Türkiyədə çap edilən «Sərvəti-fünun» jurnalı və onun ətrafındakı ədəbi mühitin müəyyən təsiri özünü göstərir. O (və ümumiyyətlə füyuzatçılar),sərvəti-fünunçulara ehtiramla yanaşırdı. «Xüsusilə qeyd olunmalıdır ki, Anadolu -türk mühiti üçün sayılan və seçilən məşhur «Sərvəti-fünun» jurnalı nəyə nail oldusa, Azərbaycanda «Füyuzat» həmin xidməti gördü» (254, 11). Həm «Sərvəti-fünun», həm də «Füyuzat» ortaq inanca, oxşar üslub və fikirlərə malik olan bir ədəbi nəslin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Onların aristokrat düşüncələri nəticədə yüksək bir üsluba gətirib çıxarırdı. Dəbdəbəli üslub ifadə üçün layiqli, bəzəkli dil vahidləri tələb

edir, bu da öz növbəsində dili mürəkkəbləşdirirdi. Lakin sərbəti-fünunçular ərəb-fars kəlmələrinə daha çox düşkün idilər. Onlar hətta türk dilində qarşılığı olan alınmaların da atılmasına razı olmurdular (sözsüz ki, bu fikri onların hamısına aid etmək olmaz). Lakin Əli bəy alınmaları zərurətlə bağlayır, yalnız ehtiyac nəticəsində onların qəbulunu məqbul hesab edirdi. Ədəbi dilə münasibətdə isə sərbəti-fünunçularla füyuzatçılar təxminən eyni mövqedə dayanırdılar. Onlar dili iki yerə ayırırdılar: 1. Lisani-əvvam. 2. Lisani-ədəb. M.Qorkinin ifadəsi ilə desək, «dilin ədəbi və xalq dili deyər, ikiyə bölünməsi yalnız onu göstərir ki, necə deyərlər, bir «xam» dil var, bir də sənətkarlar tərəfindən işlənmiş dil» (47, 76). Həm sərbəti-fünunçular, həm də füyuzatçılar sənətkarlar tərəfindən işlənmiş dilə üstünlük verirdilər. Sərbəti-fünunçuların başında duran Tovfiq Fikrət yazırdı: «Su namına yalnız bir kəlimə kullanmak, ati var diye istikbali kullanmamak lisanı tasfiye etmez, fakirleştirir. Yerinde kullanmak şartıyla her kelimenin ayrı bir kuvveti, ayrı tabiatı, ruhu vardır. Avama bildirmek və anlatmak için yazdığımız makalelerde tercihe en basitlerini, en açıklarını seçelim. Fakat diğerlerini de yeri geldikçe, edebi zevke ihtiyac oldukça yazmak için saklayalım» (275, 292).

Sərbəti-fünunçular o dövrə qədər türk dilində heç işlədilməyən ərəb-fars söz və tərkiblərindən də istifadə edirdilər. «Bu yolda Türkçe, Arapça, Farsça gibi üç dili hiç ayırt etmeden yazan Abdulhak Hamidin olumsuz etkileri oldu» (275, 198). Əbdülhəq Hamid nüfuzlu bir sima olaraq həm türk, həm də Azərbaycan ədəbi mühitinə ciddi təsir göstərmişdir. H.Cavid kimi böyük şəxsiyyət onu (və Əli bəyi) öz müəllimi hesab etmişdir. Sərbəti-fünunçuların fikrincə, yüksək hissləri hər kəsin anlayacağı dil ilə ifadə etmək olmaz. Dildə ikilik xəstəliyi sərbəti-fünunçuların bir qrupunu əhatə etmişdir. Onlar «danışiq dili» dedikdə İstanbul türkcəsini qəbul edir, lakin «İstanbulun hansı türkcəsi?» sualına cavab

verdikdə yenə də kübar bir dilin tərəfdarı kimi çıxış edirdilər. Məsələn, Xalid Ziya bu dili belə izah edirdi: «Şünhesiz, bu, ne baş arsalarda ceviz oynayan çocuqların, ne de şəhrin dar sokaklarında, akşamları kanılarının eşiklerine çömelerek hasbihal eden kadınların lisanıdır. İstanbulda seçkin bir irfan tonluluğu vardır ki, milletin konuşma lisanı işte ona tabidir» (275, 293). Lakin sərvəti-fünunçuların hamısı eyni üslubda olmamışdır. Məsələn, Hüseyn Cahid, Mehmet Rauf və başqaları sadə dildə yazmışdılar. Dilin alınmalarla genişlənməsi dövrün ictimai-siyasi, mədəni vəziyyəti ilə bağlı idi. İnkişafı ilə bağlı yeni məfhumlar yaranır və onların yeni sözlərlə ifadə zərurəti meydana çıxırdı. Bundan başqa, müxtəlif ölkələrin mətbuat və ədəbiyyatlarından tərcümələr nəticəsində də dilə çoxlu sözlər keçirdi.

Əli bəy öz dil–ifadə tərzində nəzakəti əldən vermədən mətbuat üslubuna yeni çalarlar gətirirdi. Onun cümlə və ifadələri xüsusi linqvistik səciyyəsi ilə diqqəti cəlb edir. Əli bəyin dil və üslubu elmi-mədəni dəyəri, misilsiz sanbalı ilə seçilir. Səmimiyyət və mübaligəsiz demək olar ki, Əli bəyin əsərləri XX yüzilin əvvəlinin dil və təfəkkür incisi hesab edilə bilər. Onun hər hansı bir məqaləsində bir kitablıq fikir ifadə olunur.

Əli bəy Hüseynzadənin Azərbaycan dili tarixi, ümumtürk dili tarixi, Azərbaycan-türk mədəniyyəti baxımından mahiyyətini ciddi araşdırmalar aparmaqla müəyyənləşdirmək mümkündür. Hər şeydən əvvəl, Əli bəy mənfəət dilənçiliyindən uzaq olduğu kimi, söz-ifadə dilənçiliyindən də uzaq olmuşdur. O, son dərəcə orijinal üslublu, dərin təfəkkürlü, mətn miqyaslı ifadələr, «məlumat xəzinəsi» təsiri bağışlayan cümlələr işlətməmişdi. Lakin onun dilində çağdaş dilimizlə və o zaman üçün «Molla Nəsrəddin» jurnalının dili ilə müqayisədə mürəkkəbliyin özünü göstərir. Bu, XX yüzilin ədəbi simalarının çoxunun dili üçün, xüsusilə də, türk ədəbi dili üçün xarakterik xüsusiyyət idi. Ə.Hüseynzadənin dili türk ədəbi dili normasına əsaslanırdı. O

zamankı türk dili ərəbizm, farsizm və türkiizmlərdən ibarət qarışıq bir dil idi. Ümumiyyətlə, Osmanlı dövlətinin hökmranlıq etdiyi son dövrlərdə türk dili alınma söz və tərkiblərlə xeyli ağırlaşmışdır. Bunun fərqinə varan türk aydınları XIX əsrdə – Tənzimat (1839-1878) dövründə türk dilinin sadələşməsi məsələsini ön plana çəkmiş və bu baxımdan müxtəlif tədbirlər həyata keçirmişdilər. Həmin islahatlar dövründə türk dilinin ərəb-fars söz və ifadələrindən təmizlənməsi ədəbi dillə danışq dili arasındakı uçurumun aradan qaldırılması, milli dilin əsaslarının hazırlanması, orfoqrafiya islahatları və s. üçün müəyyən addımlar atılmış, dildə ciddi şəkildə təmizlənmə və sadələşmənin əsası qoyulmuş, lakin bu gözəl məqsəd istənilən səviyyədə həyata keçə bilməmişdir. Bu, bir tərəfdən, işin xeyli çətinliyi ilə bağlı idisə, digər tərəfdən, cəmiyyətin bütün sahələrini əhatə edən «qərbləşmə» meyli ilə əlaqədar idi. Dil ərəb-fars söz və tərkiblərindən azad olmamış, sürətlə Avropa mənşəli, xüsusilə də, fransız dilinə məxsus sözləri alırdı. Bu proses XX yüzilin əvvəlinə qədər davam etmişdir. Ə.Hüseynzadənin ədəbi fəaliyyətinin ən məhsuldar çağları da həmin dövrə təsadüf edir.

Hələ «Tənzimat» adı ilə türk tarixinə daxil olan islahatlar dövrünün başlanmasına qədər Türkiyədə mühüm hadisələr baş vermişdir. Osmanlı dövlətində II Mahmudun (1808-1839) qərbləşmə hərəkəti özünə çoxlu tərəfdarlar qazanmış, hökmdar özü də bu prosesə yüksək qiymət vermişdir. Hərbi və tibbi məktəblər, buxarla işləyən gəmi, çarı evi, «Təqvim-i vəkayi» adlı ilk rəsmi dövlət qəzeti, ilk pulsuz məktəb, o illərdə modern sayılan fəş və şalvardan istifadə və s. həmin dövrlə əlaqədardır. II Mahmud Türkiyəni – Qərb aləmi qarşısında əsrlərlə dayanmış Osmanlı dövlətini qərbləşdirmə yolu ilə irəli aparmışdır. Onun yerinə keçən Əbdülhamidin zamanında «Tənzimat» fərmanı təsdiq olunmuşdur. Türkiyə mədəniyyəti tarixində çox mühüm hadisə olan bu fərmanı Os-

manlı dövlətinin teokratik kökünü dəyişən Mustafa Rəşid Paşa hazırlayaraq türk təfəkkürünə yeni bir modern dövlət anlayışını gətirmişdir. Fərmanın elan olunduğu 1839-cu il Türkiyə tarixində yeni bir dövrün açıldığını göstərir. Fərman Cülxanədə oxunduğu üçün o dövrün ədəbi əsərlərində «Gülxanə xətti-humayunu» kimi əks olunub. Osmanlı dövlətinin otuz ikinci padşahı Əbdüləzizin dövründə də (1861-1876) bir çox işlər görülmüş; idman inkişaf etdirilmiş, çoxqadınlı saray həyatına son qoyulmuş, saray gözəl sənət əsərləri ilə bəzədilmiş, yüksək tərbiyə və əxlaq formalaşmışdır. Lakin bütün bunlar dilin sadələşməsinə güclü təkan verməmişdir. Bununla belə, yüksək bir məqsədin əsası qoyulmuşdur. Türk ədəbi dilinin «çətin» prosesləri dövründə bir tərəfdən də sərvəti-fünunçular meydana çıxmış və onlar tənzimatçıların irəli sürdüyü dildə sadələşmə prosesinə o qədər də əhəmiyyət verməmiş, incəsənət və gözəllik məsələlərinə aludə olmuşdular. Belə bir mühitdən qidalanan ədəbi dil, sözsüz ki, asan olmaycaqdı. Lakin mütərəqqi ziyalılar türk dilinin gələcəyini görür və onun inkişafı və sadələşməsi ilə bağlı mübarizələrini davam etdirirdilər.

1.3. Əli bəy Hüseynzadənin mətbuat və onun dilinə münasibəti

XX yüzil türk fikir dünyasına çox önəmli və möhtəşəm bir şəxsiyyət kimi daxil olmuş Əli bəy Hüseynzadə mədəniyyət tariximizdə şair, publisist, dilçi, rəssam, tərcüməçi, həkim, nedaqoq, ideoloq kimi çoxcəhətli fəailyyəti ilə diqqəti çəkir. Həyatının otuz üç ilini vətəni Azərbaycanda, qırx üç ilini böyük ümid bəslədiyi Türkiyədə keçirməklə cəmi yetmiş altı il (1864-1940) yaşamış, «ziddiyyətli ömür yolu keçmiş, Kəlküttədən tutmuş Parisə qədər, Qahirədən Piterburqa qədər geniş bir ərazidə tanınmış Əli bəy» (93,6) böyük ideyalar carçısı olmuş, lakin uzun müddət həqiqəti əhatə edən qara

yalanlar, qərəzli fikirlər onun düzgün tanınmasına, layiqli qiymətini almasına imkan verməmişdir. Son dövr tədqiqatları bu böyük mütəfəkkirin tanınmasına xeyli kömək edir.

Əli bəyin həyat və yaradıcılığında mətbuat xüsusi bir mərhələdir. XIX yüzilə qədər türk xalqlarının ədəbi dili, əsasən, bədii üslub səviyyəsi və əsasında inkişaf etmişdir. Məlumdur ki, elmi əsərlər başqa dillərdə yazıldığına görə, onların üslubunu milli dil nümunəsi kimi təhlilə cəlb etmək mümkün deyildir. «1905-ci ilə qədər elmi əsərlər həm az olmuş, həm də elmi-nəzəri cəhətdən nisbətən zəif idi» (96, 20) və XIX yüzilə qədər türk xalqları tarixində mətbuat (milli mətbuat) olmadığı üçün ictimai-siyasi üslubun publisist qolundan danışmaq olmur. Lakin XIX yüzildə türk xalqlarının hamısı, demək olar ki, təxminən eyni zamanda ədəbi dillərini müxtəlif səviyyələrdə inkişaf etdirməyə başladılar və onların mətbuat tarixi də həmin dövrlə bağlıdır XX yüzilin əvvəlində mətbuatda xüsusi inkişaf başladı. «Həmin illərdə Azərbaycan dilində 11 yeni mətbuat orqanı meydana çıxdı. «Molla Nəsrəddin» dərgisi ilə birlikdə onların ümumi sayı 12-yə çatmışdı (28, 228).

İlk dəfə Türkiyədə Ağah Əfəndi «Tərcümani-əhval», Azərbaycanda isə Həsən bəy Zərdabi «Əkinçi» milli qəzetlərinin nəşrinə nail olmuşdular. «Tərcümani-əhval» qəzeti Türkiyədə çap edilmiş üçüncü qəzetdir. Birinci qəzet dövlətin çap etdirdiyi «Təqvim-i vəkayi»dir, ikinci qəzet isə Çörçill adlı bir ingilis tərəfindən buraxılmışdır. «Tərcümani-əhval» isə bir türk tərəfindən buraxılan ilk qəzet idi» (259, 9). O, 1860-cı ildə nəşrə başlamış və altı il xalqa xidmət etmişdir. «Əkinçi» qəzeti isə 1875-1877-ci illər arasında qısa bir müddətdə çap edilsə də, Azərbaycan milli mətbuatının əsası olmaqdan başqa, özündən sonrakı mətbuata narlaq bir nümunə olmuşdur.

Əli bəy Hüseynzadə bütün fəaliyyəti boyu və xüsusilə də «Füyuzat» jurnalındakı yazıları ilə Azərbaycanda türkçülük

ideyalarının yaranıb inkişaf etməsinə və bütün türk dünyasında bu ideyaların yayılmasına xidmət etmişdir. Onun mədəniyyət tarixindəki həqiqi yerini müəyyənləşdirmək, fəaliyyətinin, xüsusilə də mətbuatla bağlı xidmətinin dərinəndən araşdırılması ilə mümkündür. Azərbaycanda sovet dönəmində ya Əli bəydən bəhs edilməmiş ya da bəhs edilərkən həqiqətlər yazılmamışdır. Bu baxımdan, tələsliyə düşər olan bu böyük elm və sənət adamına yalnız XX yüzilin sonunda maraq artmış və onun haqqındakı gerçəklər üzə çıxmışdır. XX yüzilin ikinci yarısında uzun müddət Əli bəy haqqında düzgün söz demək durğunluğundan sonra 1975-ci ildə «Qobustan» toplusu birinci nömrəsində onun rəsm əsərləri ilə bağlı məlumat dərc etmişdir. Əli bəyin ədəbi-bədii görüşləri, ideologiyası, dili və s. haqqında ciddi müsbət fikirlər XX yüzilin doxsanıncı illəri ilə bağlıdır.

Əli bəyin fəaliyyəti elə bir dövrə təsadüf edir ki, Rusiya dövləti Osmanlı dövlətinə qarşı Azərbaycan türklərindən istifadə etməyə çalışmağın mühüm mərhələsini yaşayırdı. Belə bir siyasi vəziyyətdə Rusiyanın simasında Azərbaycana daxil olan Avropa mədəniyyəti ilə uzun müddət ərzində burada geniş yayılmış İran-İslam mədəniyyətinin qarşı-qarşıya durması diqqəti cəlb edir. «Hələ XIX əsrin əvvəllərində çar Rusiyası ilə İran monarxiyası arasında parçalanan Azərbaycanı hər iki monarxiya tarixin səhifələrindən silərək öz içərisində əritmək üçün məqsədyönlü və planlı işlər görürdü» (44, 241).

Əli bəy Hüseynzadəyə qədər Azərbaycanda M.F.Axundov (1812-1878), Həsən bəy Zərdabi (1832-1907) kimi ana dilinin incəliklərinə bələd olan ziyalılar yetişmiş, «Füyuzat» jurnalına qədər «Əkinçi» (1875-1877), «Ziya», «Ziyayi-Qafqaziyyə» (1879-1884), «Kəşkül» (1891), «Şərqi-Rus» (1903-1905) qəzetləri ana dilində xalqın yüksəlişinə çalışmış, tərəqqi nəminə dil, əlifba mövzusunda bir sıra sosial problemlər meydana gətirmişdir. O vaxta qədər güclü dini

təəssüblə yaşayan Azərbaycan xalqının mənəviyyatına artıq türkçülük duyğuları daxil olurdu. Türkçülüyn gələcəyi üçün cəhalət və dini təəssüb ən böyük fəlakətlərdən biri idi. Dini təəssübün, sünni-şiə çəkişmələrinin aradan qalxmasında və xalqın mədəni səviyyəsinin yüksəlməsində Ə.Hüseynzadənin rolu əvəzsizdir. «Azərbaycanda yaşadığı 1903-1910-cu illər arasında müxtəlif qəzetlərdə yazıları və 1906-1907-ci illərdə nəşr etdiyi «Füyuzat» məcmuəsiylə bütünleşən Əli bəyin yazıları, söhbətləri və müəllimliyi yeni Azərbaycan türk nəslinin ədəbi və fikri inkişafını çox dəyişmiş oldu» (1, 159).

XX yüzilin əvvəlində Azərbaycan dili sürətlə İstanbul türkcəsinə yaxınlaşırdı və bu prosesdə Əli bəyin redaktoru olduğu «Həyat» (əvvəlki redaktoru Ə.Ağayev) qəzeti və «Füyuzat» jurnalı, əsası Hacı Zeynalabdin Tağıyevin dəvəti ilə Azərbaycana gələn Abdulla Cövdət tərəfindən qoyulmuş, lakin sonralar Əli bəyin idarə etdiyi Füyuzat Darülmüəlliminin tələbələri (bu böyük simanın yetişdirdiyi gənclər) fəal iştirak edirdilər. «Türkiyədə türkçülük axımının başlanması Rusiyadakı türklərin təsiri ilə bağlıdır. Bu türkçü ziyalıların sırasında isə İsmayıl bəy Qasıralı (Kırım), Əhməd bəy Ağaoğlu (Azərbaycan) və Əli bəy Hüseynzadə (Azərbaycan) ən ön yerləri tuturlar» (109, 12).

Əli bəyin türkçülük ideyaları Türkiyədə «İttihad və tərəqqi» partiyasının, Azərbaycanda isə Müsavat hökumətinin yaranması ilə nəticələnmişdi. XX yüzilin əvvəlində Azərbaycanda mətbuatın genişlənməsi ilə xalqın tələbləri – milli məktəblərin açılması, dərs proqramlarının yeniləşib təkmilləşməsi, dövlət məktəblərində təhsilin ana dilində aparılması və s. qəzet, jurnal nömrələrində əks olunmaqla qalmayaraq həyata keçirilirdi. Belə bir mütərəqqi prosesin reallaşmasında, Qərb mədəniyyətindən istifadə ilə köhnəlikdən uzaqlaşmaq, sünni-şiə ziddiyyətlərinin aradan qalxması ilə mədəniyyətin inkişafında Əli bəyin adı böyük ziyalıların adı ilə bir sırada çəkilir və o, həmin cərgədə

dayananlardan nəinki az iş görməmiş, hətta ideyalarının yüksəkliyi ilə onlardan fərqlənmişdir: «Bu işte en büyük gayreti gösterenler Seyid Azim Şirvani, Zerdabi, Tonçubaşı, Celil Memmed Kuluzade, Ağaoğlu Ahmed ile Hüseyinzade Ali bey (Turan)'dır» (269, 6).

Əli bəy harada yaşayıb yaradırdısa, harada çalışırdısa, oraya bir yenilik gətirirdi. O, Türkiyə tələbələrinə Peterburq universitetindən öyrəndiyi Mendeleyev (Mendeleyev onun müəllimi olmuşdur) cədvəlini, Qərb metodları ilə Şərq ədəbiyyatının təhlili yollarını təqdim edirdi. Əli bəy özü ilə türklük ruhu gəzdirir və bu ruhu hər bir türk övladında oyandırır. Onun gəlişinə qədər Türkiyədə görünməyən hadisələr meydana çıxırdı; türk tarixi və dili ilə bağlı əsərlər əllərdən düşmürdü, «Turan» şəri rəğbətlə qarşılanırdı. Türklük duyğusunun yüksəlişində böyük xidməti olan Əli bəy ilk olaraq bu duyğuları Türkiyəyə gətirmişdi. 1903-cü ildə Azərbaycana gələndə Qafqazda milli duyğuların çox zəif olduğu bir mərhələ yaşanırdı. Mənbələrdə Əli bəyin Azərbaycana gəlməsinin müxtəlif səbəbləri qeyd olunur: 1. «İttihad və Tərəqqi»nin üzvü kimi təqib olunması. 2. İşləmək üçün ucqarlara təyin olunması ilə bağlı narazılığı. 3. Azərbaycanda türkcülüüyü oyandırmaq məqsədi ilə «İttihad və Tərəqqi»nin tanışı. Lakin birinci səbəb daha inandırıcı hesab edilir.

Əli bəyin həyatını mətbuatsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Ə.Hüseynzadə ilk publisistik fəaliyyətə XIX yüzilin 80-ci illərindən başlamışdır: «Əli bəy keçən əsrin (XIX əsrin – S.H.) sonunda Ömər Xəyyam haqqında topladığı faktları və özünün təhlillərini sistemə salır və «Ə.H.» imzası ilə onları A.Cövdət bəyin «Rəməzan bağçası» məcmuəsində dərc etdirir» (18, 6). Türkiyədə nəşr olunan «Məlumat» qəzetində çıxış etmiş, Azərbaycanda isə ilk dəfə rus dilində çap edilən «Kasni» qəzetində fəaliyyət göstərmiş, mənsub olduğu xalqın hüquqlarını müdafiə edən maraqlı yazılarla tanınmışdır.

O zaman Qahirədə «Türk» qəzeti çap olunurdu və onun səhifələrində Yusif Akçuranın «Üç tərzi-siyasət» adlı əsəri işıq üzü görmüş və Əli bəy «Ə.Turani» imzası ilə ona «Məktubu-məxsusə» adlı məqaləsi ilə cavab yazmışdır ki, həmin məqalə türkçülük tarixində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Əli bəyin publisistik fəaliyyəti daha çox «Həyat» qəzeti (7 iyun 1905- 3 sentyabr -1906) və «Füyuzat» (1906-1907) jurnalı ilə bağlı olmuşdur. Bu mətbuat orqanları türkçülük ideyalarının oyanmasında, anadilli mətbuatın inkişafında Azərbaycan ədəbi dilinin yüksəlişində çox böyük rol oynamışdır. Şair R.Z.Xəndan onları «türk millətinin dan yeri», «türk qeyrəti» kimi qiymətləndirmişdir və tədqiqatlar göstərir ki, «Həyat» da, «Füyuzat» da belə obyektiv qiymətə layiqdir. Təəssüf ki, xalqın dərdlərinin tərcümanı olan «Həyat» və «Füyuzat»ın (bəlkə onların həmqafiyə olması da təsadüfi deyildir. Və hətta mənalarının uyğunluğunu da təsadüfi hesab etmək olmaz) taleyi təxminən eyni olmuşdur. «Həyat» erməni senzoru tərəfindən «təhlükəli» qəzet kimi bağlanmış, «Füyuzat» isə Türkiyə sultanı Əbdülhəmidin incikliyi nəticəsində Azərbaycan mədəniyyəti tarixində ciddi rolu olan mesenant H.Z.Tağıyevin savadsız bir qərarı ilə qananmışdır. Bəzi məlumatlara görə, sultan II Əbdülhəmidin hakimiyyətə gəlməsinin otuz ikinci ilində və «Füyuzat»ın otuz ikinci nömrəsinin çapı ərəfəsində H.Z.Tağıyev Məhəmməd Kərimağa Cəfərzadə tərəfindən Azərbaycan dilinə çevrilmiş «Qurani-Kərim»i A.Şaiqin böyük qardaşı Axund Mirzə Yusif Talıbzadə ilə Türkiyəyə Sultanı təbrik etmək üçün göndərmiş, sultan müqəddəs kitabı qəbul etmiş, önüb gözləri üstünə qoymuş və bir tərəfdən öz məcmusində («Füyuzat»da) sultana sataşdığı, digər tərəfdən ona hədiyyə göndərdiyi üçün hacının «tuhaf» (qəribə, anlaşılmaz) bir adam olduğunu söyləmişdir. Bu hadisə H.Z.Tağıyevə çatan kimi «Füyuzat»ın fəaliyyətinə son qoyulmuşdur. Həmin hadisə ilə bağlı olaraq

Azərbaycanda Axund Mirzə Yusif Talıbzadə günahkar hesab edilmiş və onun xahişi ilə 23 noyabr (6 dekabr) 1907-ci ildə yoldaşlıq məhkəməsi çağırılmış altı nəfərdən ibarət olan «Arbitraj» məhkəməsi onun günahsız olduğunu aydınlaşdırmışdır. «Füyuzat»ın haqsız bağlanması Fransa mətbuatında da əks-səda yaratmışdı. Parisdə çıxan «Müsəlman aləmi» jurnalı bu barədə «Arbitraj» adlı bir xəbər dərc etmişdi» (18,6). 1907-ci ildə «Şəlalə» jurnalında həmin məsələ ilə bağlı bir karikaturada Mirzə Yusif Talıbzadənin «Quran»ı Sultana verməsi və ayaqlarının altında «Füyuzat» jurnalı təsvir olunmuş və onun aşağısında «Bəli, məcmuə böylə qapandı» cümləsi yazılmışdı. «Şəlalə»nin 19 oktyabr 1907-ci ildə çap edilən otuz birinci nömrəsində H.Z. Tağıyevin adından verilən elanda «Füyuzat» jurnalının bəzi səbəblərdən müvəqqəti olaraq ikinci nömrədən sonra tətil ediləcəyi (fəaliyyətinin dayandırılacağı) bildirilmişdir. Bu hadisələrdən sonra Əli bəy yenidən Türkiyəyə gedənə qədər «İrşad», «Tərəqqi», «Həqiqət» qəzetlərində iştirak etmişdir.

Azərbaycandan Türkiyəyə döndükdən sonra yenə də mətbuatdan ayrılmamış, 1911-ci ildə «Türk yurdu» jurnalının təsisinə başlamışdır. Əli bəy həm də mükəmməl nitq mədəniyyətinə malik yüksək üslublu nətiq olmuşdur. «Konferans və derslərində, ömrünün sonuna qədər kaybetmediği Azeri şivesiyle kelimeleri ve cümleleri büyük bir itina ile seçip yavaşça konuşarak, konunun kolayca anlaşılmasını sağlardı. Hususi söhbetlerinde ise, nükte, fıkra ve iğneli esrarlarıyla çevresindekileri hiç yormadan kendini dinletirdi» (269, 27).

Mətbuat Əli bəy üçün çörək ağacı deyildi, xalqın həyat tarixi, nicat yolu idi. Onun fikrincə, mətbuat xalqa xidmət vasitəsi, həqiqətlər məxəzi, türkçülüyn carçısı olmalıdır. «Qəzetə insan üçün adətən munis bir yaddaş, xeyirxah bir müəllim, nəfə bir məktəb, hətta fərəhəfza xoş bir tamaşaxana kimidir. Zəlalətdə qalanlara doğru yolu, hidayət yolunu

göstərir (137, 66). Əli bəy Hüseynzadə mətbuatı tutduğu məsləkə görə qiymətləndirir və «fıkrın sönməsinə», «insaniyyənin məhv olmasına» xidmət edən, «qərəzkarana məqalələr» çap edən mətbuatın zərərindən danışaraq onu «əfyun» (tiryək) adlandırır. «Məsləksiz, ya məsləkini gizlədən bir qəzet dinsiz, ya din və məzhəbini gizləyən adamlar kimidir. Məslək demək –yol deməkdir. Yol düz və asan, ya arizəli və müşkül ola bilər». Milli şüurun yetişməsində mətbuatın böyük rolunu Əli bəy Hüseynzadənin redaktoru olduğu «Həyat» və «Füyuzat»ın sismasında mükəmməl şəkildə görmək olar.

Əli bəyə görə, mətbuatın aşağıdakı vəzifələri var:

1. Millətin inkişafını ləngidən səbəblərə qarşı mübarizə aparmaq: «Qəzetimiz həyatın məna-yi-həqiqiyyəsinə, övsaf və şəraitinə agah bulunduğundan həyati-ictimaiyyətimilliyyəminin nəgəhbəri olub daxildən və ya xaricdən, hər cür tərəqqi və təkamülə qarşı zühur edən maniyə və müşkülata müqabilə etmək istər» (137, 67).

2. Mətbuatın «borcu millətimizi qələmlə müdafiə və bu yolda mücahidədir».

3. Mətbuat sağlam dilə (etidalı-lisan) və sağlam fikrə (etidalı-əfkar) malik olmalıdır.

4. Mətbuat tərəqqiyə xidmət etməlidir. «Biz arzu edəriz ki, bizim tərəqqimizə baxıldıqda, rus rəiyyəti bulunan türk və müsəlmanlar nə gözəl tərəqqi ediorlar deyilsin. Yoxsa türklər, müsəlmanlar irtidat edior, firəngləşiorlar deyilməsin!»

5. Mətbuat milləti özünə tanıtmalıdır.

6. Mətbuat ana dilində millətin maariflənməsinə çalışmalıdır. «Ülüm və maarif əksəriyyət beynində intişar etmək üçün lazımdır ki, millətin öz ana dili məlum və maarif təhsilinə alət olsun» (137, 69).

Əli bəy ərəb və fars tayfalarının iqtisadi-ictimai inkişafını onların dilinin elm, maarif aləti olmasında görürdü. «Bu gün isə ülüm və ədəbiyyat türk dilində olmaq üzrə

tərəqqiyə başlamış olduğundan ümum Şərqdə maarifin ən gözəl vasitəyi-intişarı türk lisanı olmuşdur. Türk lisanı bu xüsusda mütəəddid şəraiti mətlubeyi-camedir». O, bunun səbəbini mətbuatın genişlənməsi ilə izah edirdi. Mətbuatın sürətli inkişafı milli mətbuatın yüksəlişinə səbəb olsa da, XX yüzilin əvvəlində Azərbaycanda kəmiyyət baxımından rusdilli mətbuat üstünlük təşkil edirdi. «Bürokratik maneələrə, 1917-ci ilin fevralına qədər davam edən maneələrə baxmayaraq, Azərbaycanda 227 dövrü mətbuat orqanı nəşr edilirdi. Onlardan 30 faizi (66 adda) milli mətbuat orqanları, 50 faizi (119 adda) rusdilli qəzet və jurnallar idi» (28, 228).

7. Mətbuat təmiz əxlaqlı millətə səy eyməlidir. Əli bəy bunun Avropa mədə-niyyətinin «ümumbəşəriyyətə aid əsasların mütləq ilə əsəbi-tərəqqi və ri-fahiyyətlərini dini-islama tövfidən millətimizin tərəqqiyatına tətbiq» etməklə mümkünlüyünü göstərirdi.

8. Mətbuatın dili sadə olmalıdır. Əli bəy «rəyimizə görə yazdığından daha sadə Qafqazda söylənən şivələrə daha müvafiq bir surətdə yazmaq mümkün deyildir» fikri ilə həm XX yüzilin əvvəlində, həm də həmin yüzilin sonuna qədər onun dilini tənqid edənlərə uzaqgörənliklə cavab verirdi.

9. Mətbuat «lisani-milli»sini qorumaq və «öz lisani-millisinin qədrini bilən hər bir fərd» dilini «əcəbi lüğətlərlə» doldurmamalıdır.

10. Mətbuat yalan məlumatlar dərc etməməlidir, əksinə onların cavabını verməlidir.

11. Mətbuat «maarifə, təcəddünə, təkamül və təaliyə» çalışmalıdır.

12. Qəzet «müsavət, hürriyyət və ələlxüsus hürriyyəti-milliyə» tərəfdarı olmalıdır və s.

Lakin bununla belə anadilli mətbuatın genişlənməsi Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbi dili tarixində dəyərli bir hadisə idi. Təsədüfi deyildir ki, M.Ə.Rəsulzadə danışdığı dildə qəzet çıxara bilən bir tonlumu millət hesab edirdi.

Əli bəyin mətbuat haqqındakı fikirləri ilə Azərbaycanın müərəqqi ziyalılarının düşüncələri üst-üstə düşür. Bu baxımdan, xalqımızın azadlıq və milli dirçəlişi uğrunda çalışan Ömər Faiq Nemanzadənin fikirləri səciyyəvidir: «Xülasə, indiyə qədər min dürlü təcrübələr ilə isbat edilmiş bir həqiqətdir ki, hər millət mərifət ilə yaşar, cəhalət ilə yox olar». Mərifətin birinci vasitəsi, xətib, vaizi isə məcmuələr, qəzetlərdir. Qəzet aləmin güzgüsüdür. Qəzet zamanənin ən kəskin qılıncıdır. Qəzet indiki cismi-həyatın ruhudur, qəzet ən nüfuzlu, təsirli vaizdir. Qəzet hər millətin ölçüsü, mizanıdır. Qəzet məmləkətin hamisi, vəkili, advokatıdır» (211, 40).

Əli bəy hər bir milli mətbuatı «xətvəyi-tərəqqi» (tərəqqi addımı) hesab edir. Bu «xətvəyi-tərəqqi»lərdən biri «ümum Volqa müsəlmanlarının, türk və tatarlarının qədimi nayıxtı olan Kazan şəhri-şəhirdə «Kazan müxbiri» namilə cənab Seyid Gəray Alkinin qeyrətilə bir cəridəyi-ciddiyyənin intişara başlamasından ibarətdir» (137, 112). Əli bəy bu fikirlərin ifadə olunduğu «Yeni rəfiqimiz «Kazan müxbirini təbrik edirik» məqaləsində (132, № 109) «Nur» qəzetinin də adını çəkir. Vaxtilə o, «Rusiya müsəlmanlarının dəxi mərkəzi olan Piterburqun mənafeyi-əhli-islamı müdafiə edəcək bir qəzetə əşədd ehtiyacı olduğunu idrak və təsdiq» etmişdir. «Həyat» cənubdan, «Nur» şimaldan, «Tərcüman» qərbdən qeyrət ediyolar. Şərq cəhəti isə qaranlıq duruyordu. İştə «Kazan müxbiri» o tərəfdən dan yerinin ağardığını xəbər veriyor» (137, 114).

Əli bəy Hüseynzadənin mətbuatla bağlı fikirlərində daha çox onun dilinə fikir verdiyini görürük. Bu baxımdan, Kazanda «Müsəlmanlar İttifaqı»nın orqanı kimi 1905-ci ildən nəşr olunan «Kazan müxbiri» qəzetinin bir qədər çətin dilə malik olması onun qələmindən yayınmamışdır: «Lisanı «türk» lisanını andırıyorsa da, bizə bir az çətin göründü. Fəqət lisani-ədəbi ilə yazılan məqalatını cüzi bir qeyrətlə bizim bura xəlqi dəxi anlaya bilirlər». Əli bəy dil məsələsini mətbuatın əsas

problemi hesab edirdi. «Hər bir xalq öz hiss və fikirlərini, təbiət və cəmiyyəti, idrak prosesindəki kəşflərini dil vasitəsilə ifadə edir və başqalarına çatdırır. Beləliklə, dil xalqları bir-birinə yaxınlaşdırır. Dilin məhz ümumbəşəri hadisə olması bu prosesin nəticəsidir» (172, 29-30). Müxtəlif bölgələrdə yaşayan türklərin dilləri arasındakı fərqlərin aradan qaldırılması Əli bəyin ən böyük və müdrik məqsədi idi. Türkün türkü anlamaması onun faciəsidir. Bu «acı faciəni bütün dərinliyi ilə ilk dəfə anlayan və taleyin bu uğursuzluğuna qarşı ilk dəfə durmağa çalışan məhz Əli bəy Hüseynzadə həzrətləri olmuşdur» (153, 6). Türk mətbuatının dilinin asanlaşması, türklərin bir-birini anlamasında Əli bəy mətbuatın elmlərə ciddi əhəmiyyət verməsini istəyirdi. Bu mənada, o, «Kazan müxbiri»nin dini mövzulara önəm verməsini, digər elmləri kölgədə qoymasını özünəməxsus yumşaq bir üslubla tənqid edir, elmin yalnız dindən ibarət olmadığını, elm və dinin bir-birini tamamladığını xatırladırdı: «ötəki (elmül-ədyan-din elmləri), olmayınca bəriki, bəriki (elmül-əbdan-lisani-elmləri) olmayınca ötəki naqis qalır. Bunlar yekdigərlərinin mütəmmimidlər» (137, 115).

Əli bəyin mətbuatla bağlı mülahizələri «yaşadığımız indiki əsrdə camaat bizdən fikirlər açan azad mətbuat gözləyir» deyən Cəlil Məmmədquluzadənin fikirləri ilə üst-üstə düşür. Bu baxımdan, o, Molla Nəsrəddin və «Dəbistan» jurnallarını təqdir edir, «Molla Nəsrəddin»in gülüşünü Qoqol, Svift və Dikkensin gülüşü ilə müqayisə edərək jurnalın gülüşünün «yəs və ələmlə dolu», zahiri gülüşlə, daxili göz yaşlarının vəhdətindən ibarət olduğunu göstərir. «Türkcə nəşr olunan «Molla Nəsrəddin» və «Dəbistan» jurnalları fikir və məqsəd baxımdan eyni və «qoz kötükləri», «qaya daşlarını» yonmaq aləti olduğundan Əli bəy onları belə fərqləndirir: «... Molla Nəsrəddin» ilə «Dəbistan»ı yekdigərinə qiyas etmək lazım gəlsə, demək olur ki, quru ağacı yontan bilən «Molla Nəsrəddin» daha hünərli isə, yaş ağacı əyib düzəldən

«Dəbistan» daha tədbirlidir» (137, 164). Məcəllənin dilinin «qayət sadə və asan» olması da Əli bəyin diqqətini çəkmişdi.

Əli bəyin «Molla Nəsrəddin» məcmuəsi ilə bağlı yüksək fikirləri onunla Mirzə Cəlil arasında süni ziddiyyətlər axtarmağa çalışan mürtəcə fikirləri alt-üst edən ən tutarlı qaynaqdır.

Əslində, Əli bəylə Mirzə Cəlil XX yüzilin əvvəlində Azərbaycan mədəniyyətinin yetişdirdiyi böyük şəxsiyyətlər idi. Onların hər biri məqbul bildiyi yolla xalqa xidmət edirdi. Millətinə fayda vermək məqsədində məzmun eyni, forma isə müxtəlif idi. Həm Əli bəyin, həm də Mirzə Cəlilin nəşr etdirdiyi mətbuat orqanları xalqın mənəvi baxımdan faydalanmasında böyük iş görmüşdür. Lakin onların qiymətləndirilməsi müxtəlif olmuşdur. «Molla Nəsrəddin» və Cəlil Məmmədquluzadə həm öz dövründə, həm də sonrakı dövrdə yüksək qiymətləndirilmiş və layiq olduğu ifadələrlə tərif edilmişdir. Lakin «Füyuzat» jurnalı və Əli bəy Hüseynzadənin bu baxımdan, taleyi uğursuz olmuşdur. «Füyuzat»a «mürtəcə romantik», «əksinqilabçı», «pantürkist» yarıkları yamışdır və nəinki insafsızcasına nisləmiş, hətta müəyyən məqamlarda onun baş mühərririni və müəlliflərini təhqir etməkdən də çəkinməmişdilər. Bu meyl qorxunc bir zamanın diktə etdiyi eybəcər fikir forması idi» (194, 6). Beləliklə, həm «Molla Nəsrəddin»lə «Füyuzat», həm də Cəlil Məmmədquluzadə ilə Əli bəy Hüseynzadə arasında süni uçurumlar yaradılmağa başlanmışdır. Halbuki ömürlüklərinin bir sıra mərhələlərinə aid olan hadisələr göstərir ki, onlar bir-birinin şəxsiyyətinə ehtiramla yanaşmış, tənqid məqamında dayananda da yüksək nəzakət və mədəniyyət nümunəsi göstərmişdilər. Əli bəy Hüseynzadə «Həyat» qəzetinin 1906-cı il 18 may tarixli 107-ci nömrəsində «Molla Nəsrəddin»in Arqus kimi yüz gözlü olmasını arzulayırdı ki, nöqsanları daha çox görüb tənqid etsin. Tənqiddə təşəkkürlə cavab vermək Əli bəyin prinsiplərindən biri idi: «O («Molla Nəsrəddin» - S.H.),

ancaq həcv ilə, istehza ilə, xəndə ilə qüsurlarımızı intiqad və islah yolunu tutmuşdur. Bundan kimsənin dilgir olmağa haqqı yoxdur. Sabah əgər məni də həcv eləsə, təşəkkür eləməkdən başqa əlimdən bir şey gəlməyəcəkdir» (132, № 101).

Uzun müddət «Molla Nəsrəddin» jurnalı ilə «Füyuzat» jurnalının qarşı-qarşıya qoyulması, ikinci haqqında səhv fikirlərə səbəb olmuş, birincisinin yazarları «mollanəsrəddinçilər», ikincinin ətrafına toplaşanlar isə «nanislamistlər» və «nantürkistlər» adlandırılmışdır : «Mollanəsrəddinçilərlə nanislamistlər və nantürkistlərin arasında gedən mübarizə sadəcə mətbuat mübarizəsi deyildi. Bu, irticaçı qüvvələrlə demokratik qüvvələr arasında, inqilabla əksinqilab arasında gedən barışmaz məfkurə mübarizəsi idi» (166, 136). Halbuki tədqiqatlar nəticəsində əldə edilən faktlar göstərir ki, bu iki mütərəqqi mətbuat arasında heç bir barışmaz konflikt olmamış, əksinə, «Molla Nəsrəddin» nəşrə başlayanda yetmiş altı, (1905-ci ildə çandan çıxmış 131 nömrəsi nəzərə alınarsa, ümumən 207) nömrəsi çandan çıxmış «Həyat» qəzetinin rəktoru Əli bəy Hüseynzadə bu mədəni hadisəni alqışlamış, «Füyuzat» bağlananda isə Cəlil Məmmədquluzadə təəssüf etmişdi. Əli bəy Hüseynzadə «Molla Nəsrəddin» jurnalı haqqında yazdığı məqalələrində dərgiyə ehtiram və hörmətlə yanaşmış, ona ünvanlanan tənqidlərə, jurnalı məhv etmək istəyənlərə özünə xas olan müdrikliklə cavab vermişdir: « Məazallah böylə bir xəta baş göstərsə, bizim qüsurlumuzu, eyib və nöqsanımızı kim görüb bizə göstərəcəkdir?! Xeyr, «Molla Nəsrəddin»in iki gözü bizə çox lazımdır. «Molla Nəsrəddin»in gözlərini çıxartmaq deyil, hətta bir dua etməliyiz ki, allah «Molla Nəsrəddin»i yunan əsatirindəki Arqus kimi yüz gözlü etsin!..(132, № 107). Mirzə Cəlil isə Əli bəyi dahi şəxsiyyət hesab etmiş, onun böyüklüyünü yüksək qiymətləndirmişdir. Əli bəy 1926-cı ildə Bakıya I Türkoloji qurultaya gəldiyi zaman Cəlil Məmmədquluzadənin və «Molla Nəsrəddin»in fəaliyyəti

haqqında rəğbətlə danışmışdır. Onların hər ikisinin xidməti ölçüyəgəlməz və xəlqidir. Xalqın tarixi, dili, gələcəyi, maarifi və s. bütün mütərəqqi ziyalılar kimi onları da dərinlən düşündürmüş, başında durduqları mətbuat orqanları ilə dilimizin inkişafına müxtəlif istiqamətlərdən olsa da, yüksək dərəcədə kömək etmişdilər: «Dövrün ədəbi dilinin formalaşmasında mətbuat işçilərinin rolu danılmazdır» (42,73). Millətin dili, tarixi və mədəniyyəti daha çox mətbuat vasitəsilə qorunub inkişaf edir. Ona görə də Əli bəy mətbuat məsələlərinə ciddi fikir verirdi.

Əli bəy mətbuatın qüdrətinə inanır, onun rolunu ədəbiyyatın xidmətinə bərabər tutur (mətbuat ədəbiyyatın bir qolu olan publisist ədəbiyyatdır) və cəmiyyətdəki dəyişikliklərin onların sayəsində mümkün olacağını göstərirdi. O hələ 1906-cı ildə «Həyat» qəzetinin avqust nömrələrində təhsil illəri ilə bağlı keçirdiyi həyatını anladan «Nümunə məktəbi» adlı məqaləsində yazırdı: «Biz əsil etimadı tamim ilə şuna mütəqidiz ki, öz hüquq və ixtiyaratına mətbuat və ədəbiyyat sayəsində axiri-əmr vəqif bulunan, ya bulunacaq olan camaatların cəhd və qeyrətləri ilədir ki, istibdadın səd və bəndləri yığılıb ədəbiyyatı həqiqiyə hür və sərbəst olaraq məktəb qanılarından içəri girməyə yol tapacaqdır. Əsil o vaxt öz əqidələrini axcaya, rütbəyə nişanəyi-istibdaddan dəbdəbə və daratına satanların vücudları ortadan qalxmış olacaqdır» (269, 56).

Əli bəy 1916-cı ilin yanvarında Berlində Türk qövmələri konqresində türk xalqlarının hüquqlarını müdafiə üçün söylədiyi məruzəsində rusların türklərə təzyiqinə baxmayaraq mətbuatın tərəqqisini alqışlayırdı: «Fəqət bu şiddətli basqı və senzordan sonra 1905-ci il ixtilalı ilə birlikdə hər şey bir müddət üçün dəyişdi. Türklər tərəqqiçi və liberal hərəkətlərə qarışdılar. Başlıca Qafqaziya, Krım və Qazanda beş-altı mətbəə quruldu. 1905-1906-cı illərdəki qəzetə və dərgilərin sayısı otuza çıxdı. Rus hökumətinin əzməyə çalışdığı milli

şüurun oyandığı meydanda idi» (269, 60). Beləliklə, mətbuat Əli bəyin nəzərində mətbuat milli şüurun oyanma prosesini gücləndirən və dilin bütün imkanlarını üzə çıxaran ən mühüm vasitə idi.

1.4. Əli bəy Hüseynzadənin imla və tərcümə məsələlərində mövqeyi

1909-cu ildə fevral ayının 9 və 10-da «Tərəqqi» qəzetində (№31-32) Əli bəy Hüseynzadənin «Yazımız, Dilimiz, «İkinci il»imiz» adlı məqaləsi çap olunmuşdur. Məqalədə ərəb əlifbasından istifadə edilən bir dövrdə maraqlı və aktual bir dil məsələsindən bəhs edilir. Əsər həmin dövrdə 6 nəfər maarif xadimi – F.Ağazadə, A.Şaiq, S.S.Axundov, M.Mahmudbəyov, Ə.Əfəndiyev və S.Əbdürrəhmanbəyov tərəfindən yazılmış «İkinci il» dərsliyindəki nöqsanları safçürük etmək məqsədi ilə yazılmışdır. Həmin məqalə bir müddət davam edən böyük mübahisələrə səbəb olmuşdur. Ə.Hüseynzadə məqalədə ahəng qanunu, əlifba, dil birliyi, imla, alınma söz və s. məsələlərə münasibət bildirmişdir. O, sözlərin müxtəlif variantlarda yox, bir cür yazılmasının tərəfdarı olmuşdur: «Cəm ədatı olan «lər» nə üçün «lar» şəklində yazılır, «məf'uli ənə, məf'uli fiə ədatları olan «dən»i «dan», «də»ni «da» şəklində yazmaqda nə mənə var? İmla hərfləri türkcə kəlmələrin əslindəki səsləri mənə, xüsusən, son səsləri gözlətmək üçün mühüm bir vəzifə ifa edirlərsə də, sərf qaydalarına məxsus ədatları bunlarla yazmaq caiz olmaz. Biz özgə dillərə qarşı sərf qaydalarındakı ədatlarımızın sadəliyi və birliyi ilə, məntiqə uyğunluq ilə fəxr edirik!»

Ə.Hüseynzadəyə görə, sözlərin imlası müxtəlif olmamalıdır. Əgər bu, ahəng qanununa görə edilsə, onsuz da tələffüzdə həmin fonetik qanun özünü göstərəcəkdir. «Qanuni-ahəngdən ediləcək istifadə yalnız düz yazmaqda deyil, bəlkə daha ziyadə düz oxumaqdadır». Əli bəyə görə,

əgər sözün kökündəki saitlər incədirsə, ona qoşulan şəkilçinin də saiti incə, ya qalındırsa, qalın tələffüz ediləcəkdir. «İkinci il» dərsliyinin müəlliflərinin tənqidi səbəbi məqalənin əvvəlində müəllif tərəfindən göstərilir: «Əsil şayani diqqət burasıdır ki, kitabın başında qanuni-ahəngdən bəhs bulunurkən kitabın özündə bu qanundan layiqi-vəchlə istifadə edilməmişdir»

Əli bəy tərəqqinin maneələrini əlifbada görənlərin imlanı islah etməkdə «Kiril və Mefodinin uydurduğu rus əlifbasına» söykəndiklərini və onların digər əlifbalardan xəbərsiz olduqlarını göstərərək əlifbanın ciddi əngəl olmadığını əsaslandırır. O, ingilislərin «əcaib imlalarla» Avropa və Amerikada, yaponların heroqliflərlə Asiyada ən yüksək mədəniyyət dərəcəsinə qalxdığını nümunə göstərir. Əli bəy türk dilinin mükəmməl qrammatik qayda-qanunlara malik olduğunu və buna görə də daha asan və tez mənimsənildiyini göstərmək üçün faktlara və bu baxımdan, dilimizdə möhkəm qaydalardan biri olan müəyyən miqdar sayları ilə işlənən isimlərin kəmiyyət şəkilçisi qəbul etməməsinə söykənir: «Əgər bir cismin ədədi rəqəm ilə göstəriləcək isə heç bu «lər»ə ehtiyac qalmaz. Zira rəqəm özü «lər» yerinə keçir. «Üç adam» denildiyi halda, «üç adamlar» əsla denilməz. Zənnimcə, bu qədər heç zamanəmizdə icad edilən Volapük və Esperanto dillərində də bulunmaz!» Müəllif bu mənada, bir rusun türkcə öyrənməsini asan, bir türkün rusca öyrənməsini çətin hesab edir. Çünki rus dilində hər sözün cəmlərini «ayrı-ayrı bəlləməkdən başqa çarə yox. Məsələn, «ata» demək olan «oteü»in cəmi «otüü», «mama»nın (ana) cəmi «materi» və s. olur. Rus dilindəki sözlərin qarşısında ədəd göstəriləndə sözlər «ayrı-ayrı qalıblara girər». Bütün bunlarla müəllif dilimizin əsas məziyyətini göstərir və məktəb təlimində imla qaydalarını asanlaşdırmaq əvəzinə, daha da çətin-ləşdirməyin, «cocuqlara lisanın yarısını bir imla ilə, yarısını da digər bir imla ilə» öyrətməyin əleyhinə çıxır:

«Türkün imlasını islah üçün deyil, sərf və nəhvi mükəmməl bilmək bəlkə bütün ətrakın tarixinə, ədəbiyyatına, etnoqrafiyasına, fonologiyasına haqqı ilə aşına bulunmaq iqtiza edər».

Əli bəy Hüseynzadə «Yazımız, dilimiz, «İkinci il»imiz» seriyasından olan ilk məqaləni (243, № 31, 2-3) dil məsələlərində dəyişiklik etmək istəyənlərə müraciətlə bitirir: «Əzizlərim, bu konqrelərin, cəmiyyətlərin, cəmiyyəti-elmiyyə-lərin, akademiya-ların və ya heç olmazsa, ərbabı bulunan zəvatin görəcəyi işdir!...»

Eyni adlı məqalənin ikincisi (ardı) 10 fevral 1909-cu il tarixli «Tərəqqi» qəzetinin 32-ci nömrəsində (s.2-3) çap edilmişdir. İkinci hissədə Əli bəyin təmkinli üslubu bir qədər kəskinləşir və o, daha ciddi məsələlərə toxunur. O, imla müşkülətindən azad olmayan bir çox dillərdən fərqli olaraq dilimizi bu müşkülətdən azad etmək istəyənlərin qaş qayırdığı yerdə göz çıxarmasından bəhs edir. Dildə ittihad tərəfdarı olan Əli bəy «İkinci il» dərsliyində Osmanlı şivəsilə söylənən sözlərin «x» ilə yazılmasını məqbul hesab etmir, çünki həmin dildə «x» samiti yazıdan tamamilə atılmış, tələffüzdə isə bir-iki təqlidi sözdə saxlanmışdır: «Baxalım». Mən də sual edirəm ki, şu «baxalım» nədir və necədir. Əgər azərbaycanca «baxmaq» felindən siqəyi-iltizamiyyənin cəmi mütəkəllimi isə məqsud, o «baxax», ya «baxaq» olur! Yox, əgər osmanlıca isə, o da «bakalım» olur, «baxalım» olmaz.

Demək ki, «baxalım» nə azərbaycanca, nə osmanlıca və nə də bir türkcədir! Bizim böylə qələtlərimiz çoxdur. Osmanlı üslulu ilə ibarənpərdazlığa qalqışırsız. Lakin ibarələr qafqazcadan, azərbaycancadan çıxar, osmanlıcaya da girməz, hər iki tərəfdən də avara qalır». Yazıda təqlid həvəsi və köhnəlik təəssübü (məsələn, «çıxubsuz») adətən təmkinli və mülayim üslublu Əli bəyin bir qədər qəzəb və ciddilik qarışıq münasibətinə səbəb olur: «Bir də qiraət kitabı qəvaidi-sərfiyyə və nəhviyyəyə müvafiq olmalıdır. Daha doğrusu, qəvaid

tədrisini təhsil edib sərf və nəhv dərslərini anlamağa müavinət etməlidir. Çocuq qəvaiddə oxuduğu şeylərin misallarını qiraət kitabında bol-bol görüb alışmalıdır. Yoxsa «İkinci il» türkcə qəvaidi lüzumsuzmu ədd ediyor? Sənərlə düşünülüb təəyyün edən qəvaidimizdən, məsələn, zəmirələrə məxsus qəvaidimizdən əlmi çəkəlim? «İkinci il» ilə zəməir və əf'al bəhsini şagirdənə anlatmaq naqabildir. «Gəlmək» felinin maziynəqlisini «gəlmişəm», ya «gəlmişim» tərzində yazmaq hankı qəvaid kitabında görülmüş şeydir?»

Əli bəy «İkinci il»in morfoloji qaydalara əməl etməməsi qüsurlunu bir qədər düzəltməyin mümkün olduğunu yazır: «...lakin nəhvə, şeirə, inşayə, üslubi-ifadəyə, fəsahtə mütəəlləq nöqsanlarla nə yanacağız!..» Əli bəyin «İkinci il»də verilən qüsurlu nəzm əsərlərinin tənqidinə aid fikirlərində şər haqqında maraqlı və qiymətli mülahizələrə rast gəlirik: «Şeir demək lisanın sərf və nəhvcə, fəsahtə və bəlağətcə ən dürüst, ən səhihi deməkdir. Şeir demək cümlələrin, ibarələrin hər bir qüsurdan ari olaraq saf və parlaq bir büllur halına gəlməsi deməkdir».

Əli bəy sifətin isimdən sonra işlənməsi, ifadələrin yerinə düşməməsi, ədəbi dilin leksik-qrammatik normasının pozulmasını, məntiqsizliyi tənqid edir və mükəmməl ədəbi nümunələrdən istifadə etməyi məsləhət görür. O, türk ədəbiyyatı və dilini regionlaşdırmağı, yalnız yerli materiallardan (onlar qüsurlu olsa belə) istifadə ilə «Cığatay və osmanlı ədəbiyyatına qarşı inad» göstərməyi düzgün yol hesab etmir. «Daha iyi deyilmi ki «aşıyan edirdi» ya «oquyurdu nəğmələr xoş» kibi qələt fahiş ibarələr ilə bənləyəcəyinə, bilmədikləri düzgün sözləri ögrənsinlər və yanlış tərcümələr vasitəsilə özlərinin əfkar və təsvirati-ədəbiyyəs ilə tərbiyələnəcəyinə, yavaş-yavaş türkün öz ədəbiyyatı-milliyəsini, öz üdəbə-həqiqiyyəsini bir az tanısınlar?

İştə ey «İkinci», «Üçüncü», «Dördüncü» il»lər tərtib edən müəllimlər, müəlliflər, mən bu qədər cık söyləməklə

iktifa etdim, ilərisini artıq, özünüz düşününüz də ətfali-
ümməti toğru yollara çıxarın!..» Əli bəy «Yazımız, Dilimiz,
«İkinci il»-imiz» məqaləsi ilə yazının fonetik prinsiplərə
(oxunduğu kimi deyil, etimoloji prinsiplərə (qrammatika
qanunlarına görə sabit şəkildə) əsaslanmasının tərəfdarı
olduğunu göstərir. «İkinci il» dərslisinin müəllifləri köhnə
həflərlə fonetik prinsiplərə əsaslanmışdılar. Əli bəy isə türk
dilinin ən səciyyəvi prosodik imkanı olan vurğu qaydalarını
nozan və bunun nəticəsində vurğuya uyğun olmayan formalar
yaradan həmin yazının türk dillərini bir-birindən ayıracağı
narahatlığı ilə çıxış edir.

Əli bəy bu məqaləsində dilimizin qrammatik quruluşuna,
üslubiyyat elminə dərinədən bələd olan dilçi, tədris işlərini
mükəmməl bilən, şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsini əsas
tutan metodist alim dəqiqliyi ilə dəyərli fikirlər söyləmişdir.
Lakin onun qiymətli fikirləri ciddi etirazlara səbəb olmuşdur.
Əli bəyin bəzi mülahizələri ziddiyyətli hesab edilərək inkarçı
fikirlərlə qarşılanmış, hətta Azərbaycan xalqının ictimai və
milli şüur baxımından oyanıb formalaşması prosesində, milli
mətbuatımızın inkişafında mühüm xidmətləri olan Ömər Faiq
Nemanzadə «Yazımız, dilimiz, «İkinci il»-imiz adlı irihəcmli
məqaləsi ilə («Tərəqqi» qəzeti 20, 22, 26 fevral № 3,12,15;
16 mart 1909-cu il, № 41, 42, 43, 44, 49, 52,53,55)
Ə.Hüseynzadəyə cavab vermiş və «Molla Nəsrəddin» jurnalı-
nın 1909-cu il 8-ci nömrəsində Əli bəyin mövqeyini tənqid
edən «Zəncir» felyetonu çap edilmişdir. Ö.F.Nemanzadə
xüsusilə imla, əlifba və alınma söz məsələləri ilə bağlı Əli
bəyin fikirlərinə qarşı çıxmışdır. Lakin o, «möhtərəm ustad»
adlandırıdığı Əli bəyin «İkinci il» dərsliyi ilə bağlı tənqidi
fikirlərin müəyyən bir hissəsi ilə tamamilə razı olduğunu
bildirmişdir. Xüsusilə də ibarənərdazlıq və yerli şairlərin
nöqsanlı ifadələri, hərfləri yerli-yerində işlətməyərək dilin
fonetik normasının pozulması məsələlərində onların fikirləri
üst-ütsə düşür. Bu baxımdan, Ömər Faiq Nemanzadə yazırdı:

«indiki yerli şairlərimizin gülünc halları və qaş yaparkən göz çıxarmaları belə tək-tək sözləri ilə (Əli bəyin tənqid etdiyi sözlər – S.H.) qurtarsa idi, canları cənnət! Lakin indiki bir nara şairlərimiz türk dilimizi lap bərbad edirlər. Cahilcəsinə osmanlıları təqlid edib, öz dillərini də itirirlər, özgəsindən də avara qalırlar. Odur ki, Vaqifin, Vidadinin, Zakirin, Seyid Əzimin xoş, şirin ruhlu şeirlərini indikilərdə görə bilmirik.

Əgər bu cahilcə müqəllidlik, əgər bu saxta şairlik belə gedərsə, bundan sonra şairlərimizin əsərlərində qafqazlıların məişətinə, psixologiyasına, adətinə, tərəqqisinin təbii dərəcəsinə, dilinə dair bir şey görə bilməyəcəyiz. Nə cür ki, indidən görülmür» (211, 202-203).

«Yazımız, Dilimiz, «İkinci il»imiz məqaləsindəki tənqidlərə «İkinci il» dərs-liyinin müəllifləri müxtəlif məqalələrlə cavab vermiş, öz növbəsində, Əli bəy də həmin cavabları sükutla qarşılamamış və mübahisələr bir müddət

davam edərək ictimaiyyətin diqqətini çəkmişdir. 1914-cü ildə Türkiyədə Fuad Köprülü ilə Haqqı Tarık arasında yazının prinsipləri—fonetik, yoxsa etimoloji prinsipinin əsas alınması mövzusunda mübahisə başlanmışdır. Həmin mövzu bu gün üçün də aktualdır, ona görə ki, indiyədək mükəmməl həllini tapmamışdır. Fonetik prinsipin başlıca hesab edilsə də, əslində, qrammatika qaydalarına xələl gətirmə-məlidir. Mütəxəssislər bu qaydaları qoruyaraq fonetik prinsipindən çıxış etməyi daha düzgün sayırlar.

Ayrı-ayrı türk dillərində bir yazı formasının müxtəlif cür oxunması və bunun ortaq türk ədəbi dilinin parçalanması ilə nəticələnməsi Əli bəyin tənqidinə haqq qazandırır.

Beləliklə, XX yüzil Azərbaycan romantizminin nəzəri əsasını qoyan ictimai və milli problemləri ilə dövrün mətbuatı içərisində seçilən «Həyat» və «Füyuzat» orqanlarını çıxaran Əli bəyin dilçilik görüşləri Azərbaycan dilçilik tarixinin işıqlı səhifələrindəndir.

Əli bəyin çap olunmamış əsərlərini prof. A. Bayat öz kitabında (269) nəşr etdirmişdir. Onun belə yazılarından biri türk poeziyasına sərbəst şeir forması gətirən, «bizim dilimiz osmanlıca deyil, türkcədir» (259, 48) deyən, «Əndəlus tarixi»nin tərcüməçisi, Namiq Kamalla birgə «Əsas qanun»un layihəsini hazırlayan Ziya Paşanın (1825-1880) iki misrasından ibarət eniqrafla başlayır.

Çıxdıqca lisan təbiətindən,

Əlbəttə, düşər fəsahtından (269, 343).

«Məktəbxana» adlı həmin məqalə Əli bəyin dil və dil məsələlərinə münasibəti haqqında ən düzgün məlumat verən əsərdir. Əli bəyin dilinin çətinliyindən danışanlar, bəlkə də, həmin məqaləni oxusaydılar, onu başa düşər və əgər başa düşə bilmək bacarığından məhrum olsaydılar, ən azı onu tənqid və təhqir etməyə fakt və bəhanə tana bilməzdilər. Çünki Əli bəy həmin dövrün ədəbi dil normalarından kənara çıxmamışdır. Onun dil xüsusiyyətləri dövrlə bağlıdır: «1905-ci ildə

Mancuriya məğlubiyyətinin bir nəticəsi olaraq Rusiyada məşrutə elan olundu və artıq mətbuat da bir az hürriyyət qazandığından, imparatorluğun bəzi şəhərlərində türkcə qəzet və məcmuələr çıxmağa başladı. Dil və ləhcə etibarilə bunların çoxunda Osmanlı türkcəsini təqlidə böyük bir həvəs vardı: mühərrirlər, ərəbi və farsı vəsf və ya izafə tərkibləri qullanmaqla İstanbul mühərrirlərindən geri qalmaq istəmiyorlardı!». Əli bəy türkçülüyə, Türkiyəyə bağlı olsa da, dili ağırlaşdırmağın əleyhinə olmuş, milli ifadələr əvəzinə, ərəb-fars tərkiblərinin işlədilməsini qəbul etməmişdir: «Piterburqda (Leninqradda) çıxan «Ülfət» qəzeti kəlam hürriyyətindən bəhs ediyordu və bu məfhumu ifadə üçün nasıl bir tərkib qullanıyordu bilirmisiniz?! «Söz hürriyyəti» deyəcək yerdə «hürriyyəti-söz» diyordu!.. Eyni zamanda Bakıda çıxan türkcə qəzetlərdə bəzi mühərrirlərin eyni məfhum üçün qullandıqları təbir daha az səqim degildi: «Azadlığı- kəlam» !.. (Kəlam azadlığı» yerinə).

XX yüzilin əvvəlində Azərbaycan ədəbi dilinə ciddi təsir edən amillərdən biri də Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin (1907) köhnə üsullu məktəblər əvəzinə yeni dini məktəblər açmaq məqsədi idi. Bu məqsədlə Bakıda Səadət məktəbi (1908), Gəncədə Mədrəseyi-ruhaniyyə, Nuxada Darüş-şəfəq, Göyçayda İqbal, Ağdaşda Darül-ürfan məktəbləri açılmışdır. Həmin məktəblərdə şəriət, türk, ərəb və fars dilləri öyrədilsə də, dünyəvi fənlər də tədris edilirdi. Həmin məktəblərdə İstanbul türkcəsi oxudulurdu. Bakıda Səadət məktəbinin qamısı üzərindəki lövhədə yazılan «Məktəbxana» sözü bəzi ziyalıların etirazına səbəb olmuşdur. Əli bəy həmin lövhəni «səqim (düzgün olmayan, saxta –S.H.) tərkibli lövhə» adlandırmışdır. Lövhənin qamıdan qaldırılması mühüm bir məsələ kimi, «gurultulu» münaqişələrə səbəb olmuşdur. O zaman Türkiyədən Bakıya dəvət edilmiş şair və müəllim Əhməd Kamal bəy lövhəni tənqid edərək demişdir ki, «cahil yuvası

olduğu qanısındaki lövhədən anlaşılan böylə bir yerə çocuq göndərmək günahdır»!..

«Məktəbxanə» qeyrətini güdənlər Əhməd Kamalı təhdid edərək cavabən dedilər ki; Burası bir arı yuvasıdır, qurcalamağa gəlməz!..

İstanbullu mühərrir Bakı qoçularının bu təhdidindən heç də qorxmadı, baxınız nə yazdı: «Bən də məxsus qurcalıyorum; anlamaq istiyorum ki, içəridəkilər bal arısını, yoxsa eşşək arısınıdır!..» (269, 344). Belə ciddi münəqişələrə, hətta təhqir səviyyəli toqquşmalara səbəb olan yerinə düşməyən adicə bir şəkilçidir. «Xana» şəkilçisi fars dilində leksik vahid olaraq müstəqil mənə ifadə edir. Azərbaycan dilində də bu morfem uzun zaman müstəqil söz kimi işlənmiş, yalnız isim yox, sifət kimi də müəyyən funksiya daşımışdır. Məşhur bir xalq mahnısında onun bu mənası qorunub saxlanılmışdır:

Evləri var xana-xana...

Lakin Azərbaycan dilində bu morfem, əsasən, şəkilçi funksiyasını yerinə yetirmişdir. «Əlbəttə, burada həmin morfemin-sözün asemantikləşməsindən danışmaq olmaz. Hər şeydən əvvəl, ona görə ki, başqa dildən alınmışdır və geniş dairədə ümumişlək sözlər cərgəsinə daxil ola bilməmişdir, digər tərəfdən isə semantik köklər kimi hər hansı eyni məzmunlu sözün əsasında durmur, əksinə, hər hansı bir sözə artırılaraq, ondan yeni məzmunlu substantiv sözlər əmələ gətirir» (149, 61). «Xana» məkan mənası bildirən leksik şəkilçidir və onun «məktəb» sözünə qoşulması üslubiyyat və qrammatika baxımından qüsurludur. Çünki «məktəb» özü məkan bildirən isimdir və iki eyni mənalı morfemin (onlardan biri kök, digəri şəkilçi olsa belə) yanaşı gəlməsi forma və mənanı qəlizləşdirir. Əli bəyin məqaləsində «Məktəbxana» sözünə qarşı çıxanlar, yəqin ki, bunu nəzərə almışdılar. Əsər Əli bəyin dilin qrammatik qayda-qanunlarına ciddi riayət tərəfdarı olduğunu göstərir.

Əli bəy Hyseynzadənin yaradıcılıq materialları onun tərcümə məsələlərinə də xüsusi diqqət etdiyini göstərir. Dünyada tərcümə işinin tarixi çox qədimdir. Hələ qədim Yunanıstanda tərcümə məsələləri ilə bağlı maraqlı məlumatlar var və Makedoniyalı İsgəndərin (e.ə.356-323) Əhəməni hökmdarı III Dara ilə mü-haribələr zamanı Atəşnəreəstliyin dini kitabı «Avesta»-nı yandırılmazdan əvvəl onun elmi, hüquqi, tibbi hissələrini yunan dilinə çevirtməsi haqqında fikirlər mövcuddur. Tərcümə ədəbi-mədəni və dil əlaqələrinin inkişafına əhəmiyyətli də-rəcədə müsbət təsir göstərən fəaliyyət növüdür. Tərcümə mədəniyyətlərin in-teqrasiyasında, milli, mənəvi sərvətimizin dünya mədəniyyəti dəyərləri ilə zən-ginləşməsində önəmli vasitələrdəndir. «Dövlətlər arasında intensiv əlaqənin əsas açarı tərcüməçilik, tərcümə sənətinin vacibliyidir. Tərcümə nəinki dövlətlər ara-sında əlaqə vasitəsidir, o, həm də böyük dostluq könnüsüdür. Dövlətlər və mi-llətlərarası bütün əlaqələr, qarşılıqlı zənginləşmə bu könnünün üstündən keçir. Ona görə də, bu könnünün dayaq-ları, sütunları nə qədər möhkəm olarsa, mədəni, mənəvi əlaqələr, qarlışıqlı zənginləşmə də bir o qədər sürətlə inkişaf edər» (21, 3-4).

Orijinaldan tərcümə xüsusi qabiliyyət və gərgin yaradıcılıq axtarışı tələb edir. Bu məqsədlə tərcüməçi orijinalın dilini praktik baxımdan öz ana dili sə-viyyəsində öyrənməlidir. Tərcümə zamanı iki dilin (ana dilinin və tərcümə edilən əsərin mənsub olduğu dilin) özünəməxsusluğu bilinməlidir. Tərcümə məsuliyyətli işdir. Başqa xalqın ədəbi nümunəsi onun vasitəsilə milli xəzinəyə gətirilir. Orijinal tərcümələr başqa dil vasitəsilə edilən tərcümələrin dəyərini aşağı salır. Böyük tərcüməçilər sətri tərcümənin köməyi ilə meydana çıxan tərcümələrin əsil həqiqi tərcümə olmadığını göstərirlər. Sətri tərcümə işi ilə məşğul olanlar «təsədüfi tamaşaçı» mövqeyində dayanırlar. Doğrudur, sətri tərcüməni tamamilə lazımsız bir iş hesab etmək olmaz. Ondan nəsr

tərcümələrində istifadə edilir. «İnkaredilməz bir həqiqətdir ki, bədii əsərlərin milli ədəbiyyata gətirilməsinin ən qısa, ən doğru, ən etibarlı və səmərəli yolu ori-jinaldan tərcümə yoludur. Başqa bir dil vasitəsilə tərcümə olunan əsərlərin, necə deyərlər, mənzili yaxın, ömrü qısa olur» (21,12).

Hər bir elmin irəli getməsi üçün praktik işlər əsas mənbə və şərtlərdəndir. Ümumiyyətlə, təcrübə kamilliyə anaran vasitədir. Bu baxımdan, istedadla əmə-yin nəticəsi olan tərcümə işi önəmli məsələdir. Tərcüməçi hər hansı bir əsərin ikinci müəllifi hesab edilir. Türk dillərində tərcümə nümunələri «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında «Qurani-Kərim»in «İxlas» surəsinin və 1333-cü ilə aid olan Quran əlyazmasında türkcəyə sətiraltı tərcümələrdir.

«VII əsrdə ərəblərin Azərbaycana gəlişi, yerli xalqın islam dinini qəbul etməsi, bu dinin müqəddəs kitabı olan «Qurani-Kərim»in öyrənilməsi tərcümə sənətinin yaranmasını şərtləndirən başlıca amil oldu. Ərəb dilində nazil olan Quranın dili möcüzəli sayıldığı üçün o, islam dininin yayıldığı bütün ölkələrdə, o sıradan, Azərbaycanda bir müddət yalnız ərəbcə yayılmağa və öyrənilməyə başlandı. Lakin çox keçmədi ki, Quranın yerli şəhərlərdəki mədrəsələrdə tədrisi zamanı, istər-istəməz, onun tam olmasa da, ayrı-ayrı surə və ayələrinin ilk öncə şifahi, sonra isə yazılı tərcümələri ortaya çıxdı» (210, 3). İlk Azərbaycan tərcümələri ərəb və ya fars dilindən çevirmələr olmuşdur. XIX yüzilə qədərki tərcümə nümunələri bunu sübut edir. XIX yüzildən başlayaraq rus dilindən tərcümə nümunələri yayılmağa başlayır. XX yüzilin əvvəlindən isə Avropa dillərindən tərcümə nümunələri çoxalır. Bu baxımdan, Əli bəy Hüseynzadə və onun redaktorluq etdiyi «Füyuzat» jurnalı yaddaqalan bir fəaliyyət göstərmişdir. Əli bəy tərcümə sənətini ona görə qiymətləndirir ki, o, türk dilindən başqa dil bilməyənləri dünya xalqlarının ədəbi nümunələri ilə tanış edir, bu isə bilgi və zövq məsələsidir. O, «İngilis əsarı türk dilində və «Şilyon məhbu-

su» adlı məqaləsində tərcümə məsələlərinə toxunaraq görkəmli türk şairi və jurnalisti Abdulla Cövdətin (1869-1938) tərcümə etdiyi «Şilyon məhbusu» (Lord Corc Bayron) əsərindən bəhs edir. C.Bayronun bu poemasının tərcümələri içərisində bu tərcüməyə xüsusi münasibətin səbəbini Əli bəy belə izah edir: «Bayronun əsərini əvvəlcə rus və Avropa dillərində mütləq etmiş idim. Lakin heç bir vaxt o əsəri-büləndamal məzkur dillərdə mənə öz dilimizdə olduğu qədər zövq və ləzzət verməmiş idi. Mən bu andakı zövq və məmnuniyyətimi tərif edəməm!..»

Tərcümə nümunələri ədəbi dilin inkişafında mühüm rol oynayaraq onun leksik tərkibinin genişlənilib zənginləşməsinə imkan yaradır. Müxtəlif dövrlərə aid olan tərcümələr həmin dövrün ədəbi dil xüsusiyyətlərini, orfoqrafiyasını öyrənmək baxımından faydalı mənbələrdən hesab edilir.

«Bayronun əsərini türkcə oxumaq nə böyük nemət, nə böyük səadət!» (137, 141). deyən Əli bəy «əslindən heç bir vəchlə geri qalmayan» çevirmələrə üstün-lük verir. «Hər hansı bir bədii əsəri elə-belə, kor-koranə, ucdantutma tərcümə etmək, orijinala da, doğma dilə, doğma mədəniyyətə də qəsd etmək deməkdir. Belə başabəla tərcümə doğma dili korlayır, son dərəcə mənasız, dolaşq ifadələr, birləşmələrlə onu zibilləyir və quru, cansız edir, bədiliyini, gözəlliyini aşağı salır (21,27). Nəzm tərcümələrində o, «kəlamı bəyəndirmək» yolunu tutur və bu mənada A.Cövdətin tərcüməsini bəyənir. «Bütün bir ruhu istemal edən» sözlər müəllifi Bayron o cür yüksək tərcüməyə layiqdir. Əli bəy Bayrona son dərəcə nəzakət və ehtiramla yanaşır, onun türklər haqqında aşağıdakı fikrini nümunə göstərərək haqnəməst və öz ruhuna tərcüman» (A.Cövdət) olan şairi yüksək qiymətləndirir: «Türklər nə aldadıcıdırlar, nə alçaqdırlar, nə də qatildirlər, etiqadsızları ehraqi-binnar etməzlər. Daima inkivizisiyonsuz olaraq öz bir olan allahlarına sadıqdirlər» (137, 142).

Əli bəy Bayronun «Şilyon məhbusu» poemasının A.Cövdət tərəfindən nəslə tərcüməsində bir təbiilik görür, çünki «Britaniya şairinin fikrinə görə, kəlam mövzusunda təbiilik mətlub isə, qafiyələrə əsla ehtiyac yoxdur». Avropa şairlərini gah nəzm, gah da nəslə tərcümə edən A.Cövdətin qələmi vasitəsilə çevrilmiş «Şilyon məhbusu» əsər qəhrəmanının bütün hiss və duyğularını, müəl-lifin məqsədini layiqincə əks etdirdiyi üçün qiymətlidir.

Ə.Hüseynzadənin «İntiqad» (132, № 129) məqaləsi tərcümə məsələlərindəki çatışmazlıqların tənqidinə həsr olunub. Əsərdə M.Ə.Rəsulzadənin müəllifliyi ilə «İrşad» qəzetinin beşinci nömrəsində «Hafizdən tərcümə» başlıqlı şerin çevi-risindəki hərc-mərclikdən danışılır. Əsərdə şer tərcüməsi sənətinə layiq olmayan cəhətlər, misraların müqayisəli tərcüməsi zamanı özünü göstərən yanlışlıqlar ön plana çəkilir. Baxmayaraq ki, Ə.Hüseynzadə ilə M.Ə.Rəsulzadə məsləkdaş şəxsiyyətlər idilər, sənət məsələlərində birincinin son dərəcə obyektivliyi ikincinin tənqidinin təbiiliyinə əsas verir. «Ə.Hüseynzadə tənqiddə və satirik əsərlərdə subyektivizmə mənfi münasibət bəsləyirdi. O belə hesab edirdi ki, şəxsi mülahizələrə görə, bu və ya digər müəllifi gülünc yerə qoymaq ciddi ədəbiyyat üçün nöqsandır» (28, 240).

Ə.Hüseynzadə «Hafizdən tərcümə»də birinci misradan başlayaraq sonuncu misraya qədər» Hafiz əşarının heç bir surətlə hərcü-mərc ediləcəyini ümid etməzdik» deyər, təhlil edərək nəzmdəki vəznin itməsi, sözlərin yerinə düşmə-məsi, türk dilinin morfoloji qayda-qanunlarının pozulması, ədəbi dilin norma-lara əməl edilməməsi və s. məsələlərin zəif tərcümədən irəli gəlməsini sübut edir! «Mənzumə elmi-əruzə müxalif olduğu kibi, qafiyələr də dürüst degildir. Hərgiz «dairəsindən», «şərdən», «gündən», «atalardan», «atasından», «görürəm» bir-birinə qafiyə ola bilməz. «Dən» qafiyə degil, vəli ancaq şerin nəqəratıdır» (137, 134). Tərcümə

məsələlərində Əli bəyin mövqeyi və prinsipi belədir: tərcüməçi müəllif səviyyəsində olmalıdır, əks təqdirdə tərcümə naqis olar; «Hafiz Şirazi kimi bir düha şairin divanını tərcümə edən heç olmaz isə Hacı Seyid Əzim Şirvani «Seyyid» təxəllüs və Molla Pənah Qarabaği «Vaqif» təxəllüs kimi təbi-şairənəsi gərək ola. Şeksnir kimi faciənəvisi tərcümə edən Şiller kimi böyük bir faciənəvis olub, «Maqbet» kimi bir əsəri mahiranə bir surətdə tərcümə eləsin». Deməli, tərcümə üçün yalnız dil bilmək kifayət deyildir, həm də sənətkar olmaq lazımdır. «Tərcüməçinin ən əsas xidməti, həm də ən vacib, ən gərəkli yaradıcılıq xidməti ondan ibarət olmalıdır ki, o, başqa xalqın dilində mövcud olan, lakin mütərcimin dilində bu vaxtadək işlənməmiş ifadə vasitələrini dilə gətirsin. Onları ümumxalqın fəal dilinə salsın, yaxud da dildə belə ifadə vasitələri aşkar etsin. Çünki ədəbi dili yaradıcılıq, bədii yaradıcılıq, müntəzəm olaraq yeni ifadə vasitələrinin kəşfi inkişaf etdirir» (21,27). Əli bəyin fikrincə, nəzm sahəsində uzun illər «kəsbi-kəmal» etməyincə, o lisanül-qeyb mənanın ruhuna əziyyət ver-məyə cəsarət etməsinlər» (Lisanül-qeyb» qeyb dili bilən, qeybdən xəbər verən deməkdir. Bu, Ə.Caminin Hafiz Şiraziyə verdiyi addır). Məlumdur ki, Hafizin əsərləri Fet Şenşin (Ftomi) (1820-1892) tərəfindən rus dilinə, Bodenştedt tərəfindən alman dilinə, divanı avstriyalı şərqsünas alim Şvannau Vinsent (Razensvayq) (1791-1865) tərəfindən yenə də alman dilinə çevrilmişdir. Əli bəy həmin tərcümələrin məziyyətini tərcüməçilərin həm Hafizi gözəl anlamasında, həm də öz dillərini mükəmməl bilməsində görürdü. O, Hafizin tərcüməçiləri içərisində Volfqanq Hötenin – «dahiyyəyi üzma»nın (çox böyük dahinin) adını xüsusilə qeyd edir və onu tərcümədə faciənəvis Şillerlə müqayisə edir. Əli bəy V.Hötenin alman dilində yazdığı «Hafiznamə» adlı divanından bir rübaini tərcümə edir. Bu mükəmməl tərcümə (Əli bəyin bütün tərcümələri mükəmməldir. Bu, onun yüksək ideyaları kimi uzun müddət inkar edilsə də) çox böyük

ideyaya malikdir. O, əslində, məqalə müəllifinin tərcüməçiyə tövsiyəsidir: «Kəlamı bəy və damad və mənəni ərus-gəlin fərz etsək, bunların toyunu, izdivacını ancaq o adam dərk edə bilər ki, Hafizi-Şirazinin qədr-qiyəmətinə bilmiş ola!...». Əsər kəskin bir müraciətlə sona çatır: «Ey cənab M.Ə.R-zadə, siz bu oyun şəşəəsini (dəbdəbəsinə –S.H.) türkcədə göstərə bildinizmi?!... Xeyr, sizin tərcüməniz Hafiz üçün toy olmadı, matəm oldu!...».

Tərcümə tənqidinə həsr edilmiş «İntiqad» məqaləsinə qədər Əli bəy mət-buatda «Ə.H.», «Ə.Hüseynzadə», «Ə.H.-zadə», «Ə.», «Ə.Həyati» imzaları ilə çıxış etsə də, həmin əsəri «Əbdül-hafiz» imzası ilə yazmışdır (132, № 129).

«Bir əsəri Avropa dillərindən tərcümə əsnasında sözü məna-yi-həqiqi və müəyyən iləmi tərcümə etməli, yoxsa xalqımızın asan anlaması üçün məna-yi-əsliyi təhrifmi etməli?» Bu sual Əli bəy Hüseynzadənin hələ 1905-ci ildə «Həyat» qəzetinin yeddinci nömrəsində «Ə.H.» imzası ilə çap edilmiş «Qəzetəmizin dili haqqında bir neçə söz» adlı məqaləsində qoyulmuşdur. Tərcümədə mənanın saxlanması Əli bəyin prinsiplərindən biri idi. Bunu onun öz tərcümələri ilə bağlı fikirlərindən də bilmək olur: «Keçənlərdə bir məqalədə rusca «Mir zəklöçim» sözünü «sülh əqd etmək» surətilə tərcümə etməyə istəyirdim. Rüfəqamdan biri-si buna etiraz edib dedi ki, böylə tərcümə etsən, kimsə anlamaz. «Sülh etmək» yazmalıdır. Lakin «sülh etməklə» «əqdi-sülh etmək» birmidir? «Sülh etmək» sadəcə barışmaq deməkdir. «Əqdi-sülh» isə qanun və nizam dairəsində, şahidlər hüzurunda əldə kağızlar, əhdnamələr, tərəfeyn tərəfindən imzalanmış şərt-namələr olduğu halda barışmaq deməkdir. Əgər dilimizdə «sülh bağlamaq» demək mümkün olsaydı, əlbəttə, böylə

tərcümə edərdim. Fəqət «sülh bağlamaq» təbiri çox qərrib görüldüyündən də sözü haqqı ilə tərcümə üçün naçar «əqdi-sülh» ibarəsindən ayrıldım. Biz mənanı pozamayız» (132, № 7).

Əli bəy tərcümə işində diqqətə xüsusi fikir verir, əsərin mənasının düzgün çatdırılmasında xüsusi çalışqanlıq tələb edir və hətta tarixi saxtalaşdıran əsər-lərin tərcümə olunub yayılmasına ciddi şəkildə etiraz edirdi. 1905-ci ildə Qahi-rədə nəşr edilən «İctihad» qəzetində italyan şairi Alfyerinin (1749-1803) «Hökmdar və ədəbiyyat» adlı əsərinin tərcüməsi haqqında Cardi adlı müəllif tərəfindən yazılmış məqalə bu baxımdan onun diqqətini çəkmiş və oradakı İsgəndəriyyə kitabxanasının yandırılması haqqında əsassız fikir böyük etiraza səbəb olmuşdur. Belə ki, məqalədə kitabxananın VII əsrdə Həzrət Ömər in əmrilə ərəb sərkərdəsi İbn As tərəfindən Misirin fəth edildiyi zaman yandırılması göstərilir və bu məlumat «İctihad» qəzetinin «vaveyl» deməsinə səbəb olur. Əli bəy qətiyyətlə bil-dirir ki, həmin mövzuda daha ciddi və həqiqi mənbələr var və məlumatı təkzib etmək olmaz. Doğrudan da, urdu alimi Şibli Nəmani (1857-1914), Fransa şərq-şünası və din tarixçisi Renan Ernest (1823-1892) İsgəndəriyyə kitabxanasının yandırılması haqqında Şərq və Qərb qaynaqlarına əsaslanaraq düzgün məlumatlar vermişlər. Kitabxananın bir qisminin Yuli Sezar dövründə məhv olması, digər hissəsinin isə Konstantinopol imperatoru yunan büt-nərəst ədəbiyyatına mənfi münasibətdə olan xristian Feodosi tərəfindən yandırıldığı haqqında qaynaqlar var. Bundan başqa, Renan kitabxananın avrupalıların müsəlmanlarla apardığı səlib müharibələri dövründə (1096- 1270) yandırıldığını sübut edir. Əli bəy mətbuatda yalan məlumatlı, saxta tarixli əsərlərin yayılmasına qarşı çıxaraq arzulayır ki: «... bəs il və əsas rəvayətlər rədd olunub həqiqəti göstərən asari-cədidəyi-fənniyyə vücuda gətirilmiş olaydı. «Vaveyl»

deyəcək yerdə «İctihad»a Şibli Nəmani və Renan kimi üləma tərəfindən yazılan əsərin müəllifini tövsiyə edəriz» (132, 13).

Tərcümə sənəti, dilə əsaslanmalı, siyasi oyunlara alət edilməməlidir! Bu, Əli bəyin «Rəddi-əracif» (yalan xəbərlərin rəddi) əsərinin əsas ideyalarındandır. Ta-rixdə əsil sənətkarlıq nümunələri olan tərcümələrlə yanaşı, bəd niyyətlərin vasitəsinə çevrilən tərcümələr də az deyil. Müləyim və ölçülü dil ilə həqiqəti «müdafiə etmək yolunu tutmuş və bundan başqa da heç bir niyyət göstərməmiş oldu-ğu halda» «Həyat» qəzetinin təcavüzkar və «şeytənkaranə» bir böhtana məruz qalması – on ikinci nömrədə Əbdürrəşid İbrahimovun «Bizə aid» məqaləsinin erməni millətçiləri tərəfindən qərəzli şəkildə tərcümə edilib rusdilli mətbuatda nəşr olunması belə faktlardandır. Əli bəy belələrinə məzhəb qırğınlarına səbəb olmuş yəhudi Makayavull və ərəb Yezidə bənzədir, onların həqiqətdən-kənar tərcüməsinin məqsədini göstərir: «Bunların məqsədləri, niyyətləri, bir tərəfdən zikr olunduğu vəchlə rus millətini şaşırtmaq, rusla müsəlman arasına nifaq salmaq və digər tərəfdən də qəzetəmizi bağlatmaq və bu surətlə həq və həqiqətin, nuri-məarifin müsəlmanlar arasında vasitəyi-intişarı olan qəzet kimi bir ne-mətdən xalqı məhrum etmək və sonra da bundan hasil olan bir zülmətin içində istədikləri müfsidatları (fitnələri –S.H.) bilaxövf icra etmək»...

Əli bəy belə tərcümələrə qarşı nə etmək lazım gəldiyini göstərərək qeyd edir ki, təkcə «Həyat» qəzetində bu cür böhtanlara qarşı çıxmaq kifayət deyil, onlara rus dilində cavab vermək lazımdır. Onun bu məqsədi, doğrudan da, həyata keçmiş və «Kaspi» qəzetində (187-ci nömrə) Əli bəyin «Писгмо v redaküio» və publisist –həkim Həsənbəy Ağayevin «Переводı dlə qazetı «Baku» məqalələri iftira dolu erməni tərcüməsinə cavab məqsədilə çap etdirilmişdir. «Bizə aid» – adlı məqaləsindəki fikirlərin təhrif edilməsi, sözlərin yanlış tərcüməsini isbat etmək üçün Əhmədbəy Ağayevin isə həmin

məqaləni yüksək səviyyədə rus dilinə tərcüməsi «Rassvet» qəzetində (Peterburq, 1905-ci il, № 182) nəşr olunmuşdur.

Adi həqiqətlərə ermənilərin fitvası ilə «panislamizm» adı verən «Baku» (№125) və «İtətiqorsk listok» (Moskva, № 430) qəzetlərinin yalançı tərcü-mələre meydan verməsi «Rəddi-əracif»in əsas tənqid obyektidir: «Mütərcim cənablarının sui-niyyəti olmasa idi, böylə bir tərcüməyə gülməkdən qeyri bir cavab verilməzdi!.. Lakin bu bir şey degil, bundan da betəri var. Bu, heç olmasa təhrifdir, təqliddir. Mütərcim dara düşərsə, cəhalətini, türkcəyə ədəmi-vüqufunu iləri sürər!.. Lakin Moskvada nəşr edilən «Novosti dnə» qəzetəsinə nə deyirsiniz ki, əslən və qədən qəzetəmizin heç bir ibarəsilə, ya cümləsilə münasibət alamayan qayət çirkin bir sözü özündən icad edib bizlərə isnad edərək «yaxşı adımızı ya-man eyliyor»... Sonra «İtətiqorski listok» cəridəsi də (25 sentyabr, № 430) «Novosti dnə»nın ağzından bu yalanı qanaraq Şimali Qafqaziyada, ora müsəl-manlarının üzünü qızartacaq surətdə nəşr etməkdən utanmıyor!..»

Əli bəy Hüseynzadə bu məqaləsi ilə rəzil və alçaq, «rüşvətlə yazı yazan» bütün mətbuat orqanlarına münasibət bildirmişdir.

«Mənən və hərfiyyən» tərcümələri Əli bəy mükəmməl hesab edir, lakin daha çox məna-məzmun məsələsinə önəm verir, tərcümə mükəmməl olmayanda onun yayılmasının qarşısını almağa çalışırdı. Sözsüz ki, bu mənada, tənqid əsas vasitə idi. O hətta ən yaxın adamları da tənqiddən kənarda qoymurdu. Hətta özünün «meydana gətirdiyi» bir dəyəri – M.Hadini də səhv tərcümə üçün tənqid hədəfi edirdi (132, 116).

Əli bəyin fikrincə, tərcümə müəllifinin dilə bələd olmağı azdır, o həm də tərcümə etdiyi əsərin mövzusunu dərindən bilməlidir. M.Hadinin Cəlaləddin Ruminin «Məsnəvi»sini «səhih və dürüst» tərcümə edə bilməməsinin əsas səbəbi də budur. Əli bəy həm M.Hadinin tərcüməsini, həm də öz

tərcüməsini verərək aralarındakı fərqi və bununla da çatışmayan cəhətləri göstərir.

M.Hadi: «Bir dirəxt baranın müzavicətilə və nəsimi-ənəbər şəmimi-baharın əsməsilə şüküftələndi və meyvəbəxş oldu».

Əli bəy : «Hər bir ağac ki, tək olmayıb yoldaşlı və cüft (cüt) olur, xoş bir havada başdan-ayağa qədər çiçəklənir»!

«Məsnəvi» müəllifi nəbatat elminə mükəmməl şəkildə bələd olduğundan ağac və çiçəklərdəki tozlanma prosesinə işarə etmişdir. Lakin tərcümə müəllifi bitkilərin xüsusiyyətlərini yetərinə bilmədiyindən beytin mənasını tuta bil-məmişdir: «Bir elmdə nöqsan məlumat, əlbəttə, eyib deyildir. Ancaq böylə bir nöqsan səbəbinə... Mövlana Cəlaləddin Rumi kibi bir sufiyi-mütəbəhhirin «Məsnəvi»-sini səhih və dürüst tərcümə edəmiyorlar». Əli bəy Hüseynzadə tər-cümə dilinin çətinliyinə də toxunmuşdur: «Bir də qəzetəmiz namına Kürdəmir fəzilindən (M.Hadidən. 1902-ci ildən –Şamaxı zəlzələsindən sonra o, Kürdəmirə köçmüşdür-S.H.) təvəqqə edirik ki, məqaləyi-güzidlərini bir az daha açıq türkcə ilə yazsınlar: «Yazdıqları lisan ilə ancaq bundan beş-on sənə sonra qəzetə çıxarmaq mümkündür, çünki ancaq o vaxta qədər cəmaətimiz öz türkcəsinə bu gündən ziyadə aşına ola bilər. Fəqət bu gün xalqımız o dərəcə hazır deyildir».

Əslində, tərcümənin məqsədi millətin xeyrinə olan elmi əsərləri başqa dillərdən ana dilinə çevrilməklə ölkəyə yeni elm sahələri gətirməkdir, yəni xalqı elm, fikir, dünyagörüş baxımından irəli aparmaqdır. Tərcümə dili yüksək olmalıdır.

Tərcümə müxtəlif xalqlar arasında mədəni əlaqələrin yaranıb inkişaf et-məsinə, onların bir-birini tanımasına, bir-birindən öyrənməsinə səbəb olduğundan «elm və mərifətin» yüksəlməsinə kömək edir. Əli bəy böyük simaların şöhrətlənməsində tərcümənin böyük rolunu qiymətləndirərək «Füyuzat» jurnalının birinci nömrəsində «Tolstoyluq nədir?» məqaləsində (s.12-15) «Tolstoy sadəcə Rusiyanın deyil, bəlkə

bütün cahanın ən böyük üdəbasından biridir. Onun yazdığı əsərlər əksər əqvamın dillərinə tərcümə olunuyor, sürətlə milyonlarca nüsxələrlə intişar ediyor. Onun hər bir sözü böyük bir diqqətlə istima olunuyor. Hər bir nəsihəti əzim bir rəğbətlə tələqqi ediliyor. Onun əfkarından bütün aləmi-mədəniyyət feyziyab oluyor». «Tolstoyluq nədir?» əsərinin da-xilində Əli bəy ədibin məsləkini «Füyuzat» oxucularına yaxşı anlatmaq üçün tərcümədən istifadə edir: «Zəmanəmizdə Tolstoy ilə bərabər bir sinif Rusiya üdəbasının ağzında, qələmində bir «narod» kəlməsi dolaşır. Bu «narod» nədir? Bunu türkcəmizə nasıl tərcümə edəlim? Tolstoyun «narod» ləfzindən muradı nə ümmət, nə millət, nə cəməətdir. Bunu bir xalq, nas, ammə, əvamün-nas, əhli-qəryə, əkinçi, ya fəhlə camaatı kimi kəlmələrlə də tərcümə edəməyiz, daima naqis qalır. Mənə qalırsa, bizim xalis türkcə olan «el»dən başqa heç bir kəlmə haq-qı ilə bu «narod» mənasını ifadə edəməz, o halda «narodniçestvo» sözünü də tərkibi bir az səqim olsa da, ancaq elnərvərlik, ya elnərestlik kimi mürəkkəb kəl-mələrlə tərcümə edə biləriz». Deməli, tərcümə zamanı hər hansı bir sözün qarşılıqları içərisində ən düzgün olanını seçmək lazımdır. Əli bəy sənətkarlıqla edi-lən tərcümənin tərəfdarıdır: «Mühərrirlərdən kim olursa –olsun Tolstoyun asarından camaatımızın əhvalına müvafiq olanları intixab edib açıq, sadə və ədibanə bir surətdə tərcümə edərsə, məəlməmnuniyyə qəbula hazırız». Əli bəyin fikrincə, tərcümə həm də çevrildiği dilin daşıyıcısı olan xalqın mənafeyinə uyğun olmalı, onun faydalanmasına kömək etməlidir. Bu işin öhdəsindən isə qərəzsiz, düzgün üslublu, elmi və lazımlı tərcümələr gələ bilər.

Əli bəy Hüseynzadənin tərcümə məsələləri ilə bağlı fikirlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

-Yalnız ana dilinə çevrilən əsərlərə üstünlük verilməlidir. Orijinalından geri qalmayan tərcümələr mükəmməl hesab edilir.

-Tərcümə mənanı pozmamalıdır.

- Tərcümə müəllifin ruhunu yaşatmalıdır.
- Tərcümə süniliklərdən uzaq olmalıdır.
- Tarixi saxtalaşdıran əsərlər tərcümə edilib yayılmalıdır. Hər hansı mövzu haqqında ən düzgün yazılan əsərlərin tərcüməsi yayılmalıdır.
- Tərcümə ədəbi dilin normalarına əsaslanmalıdır.
- Tərcümə qərəzsiz olmalı, siyasi oyunlara alət edilməməlidir. Qərəzli tərcümələr sükutla qarşılanmamalı, onların cavabı verilməlidir.
- Təkcə mənen yox, həm də hərfən tərcümələrə diqqət edilməlidir.
- Tərcümənin naqis olmaması üçün tərcümə müəllifi həm əsərin yazıldığı, həm də çevrildiyi dilə dərindən bələd olmalıdır.
- Tərcümə müəllifi çevirdiyi əsərin mövzusunı bilməlidir.
- Tərcümə səhih və dürüst olmalıdır.
- Tərcümə üçün ən yaraqlı dil vahidləri seçilməlidir.
- Tərcümə sadə, açıq və ədibanə dildə olmalıdır.

Əli bəyin tərcümə məsələlərinə diqqəti onun çoxcəhətli fəaliyyəti ilə bağlıdır. O hələ öz dövründə istedadlı tərcüməçi kimi tanınmışdır. O, Homerin «Iliada» əsərini yunan dilindən mənzum şəkildə tərcümə işinə başlamış, lakin təəssüf ki, onu tamamlaya bilməmişdir. «Doğu və Batı humanizmlərini uzlaştırmak isteyen ve Türk milletinin tarihi kaderi gereğince bu iki humanizme dayanmasının zorunlu olduğuna inanan Hüseyinzade, bir yandan *Şehname*’nin manzum çevirisine çalışırken, bir yandan da Batı destanlarına nüfuz ediyordu» (285, 27). Əli bəy Qahirədə çap edilən «Türk» qəzetində Derjavinin bir şerini türk dilinə çevirmiş, sonralar müxtəlif xalqların ədəbi nümunələrindən etdiyi tərcümələrlə ədəbi ictimaiyyətdə şöhrət qazanmışdır. O, Volfqanq Hötenin məşhur «Faust» əsərini dilimizə çevirmiş, türk xalqları içərisində «Faust»un ilk tərcümə parçaları Türkiyədə «Məlumat» qəzetində «Salyani» imzası ilə çap olunmuş,

sonralar isə o, «Faust» jurnalı vasitəsilə xalqa çatdırılmışdır. Tədqiqatlara görə, Əli bəy yazarlığa həmin mətbuat orqanlarında başlamış və «Faust»dan başqa, H.Heynedən də tərcümələr etmişdir: «Bir tərəfdən həkimliyini yürütürken, digər tərəftən də 1308/1891 də başlayan yazı hayatına davam etmiş, *Malumat* mecmuasında *Salyani* imzasıyla *Goethe*'nin Faust'undan bəzi kısımları və H.Heine'nin bir şiirini manzum olaraq yayınlamışdır» (269, 12). Əli bəy «Faust»u nəsr şəklində də tərcümə və nəşr etdirmişdi. Şillərin «Vəfakar dostlar» əsərinin Əli bəy tərəfindən nəzm tərcüməsi 1923-cü ildə İstanbulda çap olunmuşdur. Hilmi Ziyanın fikrincə, Əli bəyin Dr. Mehmet Rəfi ilə birlikdə fransız dilindən çevirdiyi «Vəba mikrobı» ilə A.İ.Çexovun rus dilindən bir hekayəsinin tərcüməsi onun ilk tərcümə əsərlərindəndir. «Adam Smith'in tanınmış eserini çevirmiş, fakat baskı sırasında Latin hərflərinin kabulu yüzündən yarım kalmışdır» (272, 270).

Rus, fransız, ingilis, fars, ərəb, latın, yunan dillərini bilən Əli bəy Azərbaycan tərcüməçilik sənətində layiqli şəxsiyyətlərdən biridir.

Şəxsiyyətində alim, sənətkar və ideoloq fəaliyyətlərini birləşdirən Əli bəy ana dilini sevib uca tutmaqla yanaşı, digər xalqların da dilinə hörmətlə yanaşmış və həmin dilləri öyrənməyə səy göstərmişdir: «Genel kültürü çok kuvvetli idi. Rusca, Almanca, Fransızca, İngilizce, Arapça, Farsça'yı o dilin edebiyatını takip edecek kadar, Yunanca'yı da okuyup anlayacağı kadar biliyordu» (269, 2). Çox dil bilməsi tərcümə fəaliyyətinin inkişafında böyük rol oynayır. M.S.Vazehin əsərlərinin tərcümə edilib yayılması məsələsini Azərbaycanda vurğulayan Əli bəy idi. Onun F.Şillərdən tərcümə etdiyi «Kəfalət, yaxud vəfakar dostlar» əsəri İstanbulda çap edilmişdir. Əli bəyin tərcüməçilik fəaliyyəti bədii üslubla məhdudlaşmır. O, Nenterdən «Vəba və mikrobı» əsərini tərcümə etmiş və elmi tərcümələrin inkişafına kömək etmişdir.

Əli bəyin alman dilindən yüksək üslüblü tərcüməsi də uzun müddət layiqli qiymətini almamış, əsassız tənqidlərə hədəf olmuşdur. Halbuki alman şerinin bu gözəl incisinin dilimizdə təqdimi əsil sənətsevərlərin rəğbətini qazanmışdır. Alman dili mütəxəssisi filologiya elmləri doktoru Nəzakət Ağazadə həmin tərcüməni çox mükəmməl hesab etmişdir: «Ə.Hüseynzadənin əruz vəznində «Faust»-dan etdiyi tərcümə əvəzedilməzdir» (93, 6).

Dünya mədəniyyətinin Azərbaycanda yayılmasında Əli bəyin mühüm xidmətləri olmuşdur. Bu baxımdan, o, «...dünya ədəbiyyatının görkəmli təbliğatçısı»(37, 3), «...təkcə Azərbaycanda yox, hətta Yaxın Şərqdə Qərb mədəniyyətinə yayan ilk təbliğatçılardan biridir» (93, 6).

Qahirədə çıxan «İctihad» qəzetinin nəşiri şair Abdulla Cövdət Şillerin «Vilhelm Tel» əsərini çevirmiş və «İki əməl» kitabını ona həsr etmişdir. Əli bəy onun fikirlərinin təsiri haqqında yazırdı: «Türkiyənin dud və zülamı içindən xaricə öylə şölələr, öylə atəşnarələr çıxıyor ki, onların hər bir zərrəsi, hər bir şərərəsi deyil, Türkiyədə bəlkə bütün bəşəriyyətə hürriyyət yollarını nurnur etməyə kafidir. Abdulla Cövdətin təbi cuşə gəlib, ağzından köpüklər tökülüyor. Lakin bu köpüklər lamiənaş olan dürr və gövhər danələrinə münqəlib olaraq ətrafa saçılıyor».

Tərcümə və müəllif əsərlərinin azadlıq ideyalarının inkişafına xidmət etməsini Əli bəy vacib məsələ kimi irəli sürürdü.

II FƏSİL «FÜYUZAT» JURNALININ DİL SIYASƏTİ

2.1.«Füyuzat» jurnalının dili və ona münasibət haqqında

Azərbaycan xalqının XX yüzilin əvvəlinə məxsus milli özünüdərk «Füyuzat» jurnalının fəaliyyəti ilə bağlı olduğu kimi, ədəbi dil faktları da bütün gerçəkliyi ilə onun dilində ifadə olunmuşdur.

Milli özünüdərk kətləvi şəkil almasında və ədəbi dilin imkanlarının genişlənməsində dərginin rolu əvəzsizdir. «Molla Nəsrəddin» və «Füyuzat», «Açıq söz» və «Dirilik», «İqbal», «Həyat» və «İrşad» -az qala hərəsi bir partiya qədər bədii və ideya-siyasi iş görüb» (26.3). Bu baxımdan, siyasi milli şüurun, özünüdərk yüksəlməsində, türkçülüyn ideologiya kimi yayılmasında «Füyuzat» hətta bir partiyadan da artıq fəaliyyət göstərmişdir. Lakin dil-məfkurə məsələlərində qarşıdurma aspektindən qondarma cəbhələr – «Molla Nəsrəddin» və «Füyuzat» cəbhəsi yaradanlar son zamanlara qədər ziddiyyətli fikirlərlə çıxış edərək ikincini nüfuzdan salmaq üçün bütün dil faktlarından məharətlə istifadə yolunu tutmuşdular: «Jurnalın («Molla Nəsrəddin»in – S.H.) dil siyasəti o zaman qabaqcıl Azərbaycan ziyalıların «Füyuzat» və «Şəlalə» kimi burjua orqanlarının siyasət, ədəbiyyat, dil və s. sahələrdəki nantürkist təbliğatına qarşı anardığı uğurlu mübarizənin tərkib hissəsi idi» (196, 9).

Milli ideala xidmət yönündə formalaşan «Füyuzat» Azərbaycan dilinin mətbuat dili, elm dili, siyasət dili, fəlsəfə dili, tərcümə dili və s. kimi imkanlarını kifayət dərəcədə göstərən və təsdiq edən bir dərgi olsa da, onun mahiyyətinin lazımi dərəcədə anlaşılmaması və ya bu anlayışın arzu olunmaması təəssüf doğurur. Bunun səbəblərini jurnalın millilik və türklük ideyalarına söykənməsi faktları ilə bağlamaq olar. «Milli burjuaziya hər yerdə olduğu kimi, burada da (Azərbaycanda –S.H.) öz tarixi missiyasını yerinə yetirir: milli «mən» şüurunun və milli mədəniyyətin, onların

hər ikisinin birlikdə nəticəsi olan milli hərəkətlərin epoxasını başlayır. İlk milli mətbu orqan «Şərqi-rus» (M.S.Şahmurov, 1903-1904) bu zaman yaranır, «Molla Nəsrəddin» və «Füyuzat»la yüksək səviyyəyə çatır, son dərəcə zəngin, mürəkkəb, təzadlı yol keçir və yekununu Müsavat mətbuatının («Açıq söz», «İstiqlal», «Azərbaycan») meydana çıxması faktında tapır» (26. 80). «Füyuzat» milli jurnal, onun redaktoru milli ziyalı, dili isə zamanının səciyyəvi və canlı dili idi. Fəaliyyət dövrü ilə əlaqəli olaraq «Füyuzat» jurnalının dili çağdaş dövrümüzə və XX yüzilin əvvəlində xalq danışığı dilinin ən mükəmməl nümunəsi olan «Molla Nəsrəddin» jurnalının dilinə görə mürəkkəbdir. Ona görə də zaman-zaman davam edən tənqidlərdə onun dilinin çətinliyi vurğulanmış, mükəmməlliyi isə başa düşülməmiş və ya başa düşərək də qiymətləndirilməmişdir. Daha doğrusu, jurnalın dili yalnız forma baxımından nəzərdən keçirilmiş, məzmun keyfiyyəti isə kənarda qalmışdır.

«Füyuzat» və onun dili haqqında tənqidi, tərəddüdlü və təhqir xarakterli fikirlərin yaranmasına səbəb olan amillərdən ən güclüsü, əvvəla, dövrün mürəkkəbliyi, ikincisi, ziyalılar arasında fikir birliyinin olmaması və onun dilinə yalnız qrammatik baxımdan yanaşmalar olmuşdur. Jurnalın dilinə füyuzatçıların dili kimi yanaşmaq, məntiq, nitq mədəniyyəti, üslubiyyət baxımından qiymət vermək lazımdır. «Füyuzat»ın dili siyasi və fəlsəfi dil olaraq Azərbaycan dilçiliyi tarixində öz layiqli qiymətini almalı, onun dil məfkurəsi aydınlaşdırılmalıdır. «Füyuzat»ın dilinə ədəbi dilin formal nümunəsi kimi deyil, Ə.Hüseynzadə, M.Hadi, H.Cavid kimi korifeylərin romantik düşüncələrinin dili kimi yanaşmaq XX əsrin əvvəlində Azərbaycan ədəbi dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə aydınlıq gətirməkdə əhəmiyyətli bir faktor, jurnalın özünün də dil-üslub keyfiyyətlərinin müəyyənələnməsinə kömək etməkdə faydalı ola bilər. Məsələyə bu istiqamətdə yanaşmaq həqiqətdən kənar fikirlərin

tərkibində, bəzi dolaşq və tərəddüdlü mülahizələrin aydınlaşdırılmasında xüsusi rol oynayacaqdır. Jurnalın dilinə müxtəlif münasibətlərə baxmayaraq «Füyuzat» dil problemlərinin ümumşərq, ümumtürk miqyası səviyyəsində həllinə çalışan bir mətbuat orqanı olaraq Azərbaycan ədəbi dilində xüsusi bir mərhələ təşkil edir.

«Füyuzat» jurnalı və onun dili haqqında ilk fikirlər onun çağdaşları tərəfindən söylənmişdir. Bu baxımdan, görkəmli tənqidçi F.Köçərli «Füyuzat»a qarşı çox sərt mövqedə dayanmışdır. O, jurnalın redaktoru Ə.Hüseynzadənin və «Füyuzat»ın dil məsələsindəki mövqeyini tənqid edir, XX yüzilin əvvəlində Azərbaycan ədəbi dilinin türk ədəbi dili normalarına əsaslanması ilə meydana çıxan faktik materialların təqsirini onlarda görür və dilin qəlizləşməsi prosesini Əli bəyin İstanbuldan Bakıya gəlməsi ilə bağlayırdı: «Kaş o alicənab İstanbulda oturub bizim bu şümbəxt Qafqaza təşrif gətirməyə idi» (160, 294).

XX yüzilin əvvəlində elə bir görkəmli şəxsiyyət olmamışdır ki, «Füyuzat»a münasibət göstərməsin. Bu baxımdan, A.Şaiqin fikirləri diqqətçəkicidir. O «Füyuzat» məcmuəsi» məqaləsində yazırdı: «Bu zaman bir tərəfdən bolşevik və fəhlə qəzetləri çıxır, «Molla Nəsrəddin» kimi demokratik jurnal çap olunur, bir tərəfdən də, mürtəcə istiqamətli qəzet və jurnallar nəşr edilirdi. Bakıda burjua mətbuatının əsasını qoyanlardan biri yerli milyonçu Hacı Zeynalabdin Tağıyev olmuşdur. Onun maddi köməyi ilə əvvəlcə rus dilində «Kasni» qəzeti nəşr edilirdi. Sınıf mübarizənin getdikcə kəskinləşdiyi və demokrat ruhlu ziyalılar ilə irticənəvər ziyalıların təşəbbüsü ilə əvvəlcə «Həyat» qəzeti, sonra «Füyuzat» məcmuəsi nəşrə başladı» (235, 199-200). Əli bəy haqqında «Türkiyə üsuli-idarəsinin istibdadına tab gətirməyib Bakıya gəlmiş və özüylə bərabər Azərbaycan xalqına xeyri olmayan ziyanlı fikirlər, nənisləşmə və nantürkizm ideyaları, üstəlik xalqın

anlamadığı, ərəb, fars kəlmə və tərkibləri ilə dolu olan bir dil də gətirmişdi» deyən A.Şaiq elə həmin məqalədə yazırdı: «Əli bəy yazdığı və məcmuədə nümunə olaraq göstərdiyi parçalarla ədəbi dilimizi islah etməyə, ədəbiyyatımızı üslub və sənət etibarilə yüksəltməyə çalışdı, şeir və sənətin nə olduğunu gəncliyə anladır, qəzəl və məsnəvi şəklinin dar çərçivəsi içərisinə sıxışmış olan nəzmin yeni şəkilləri ilə aşına edirdi. Bundan sonra ədəbiyyat həm şəkil və həm də mövzu etibarilə xeyli zənginləşdi. Əskidən bəri ruhunun yeganə munisi olan alman şairi Hötenin «Faust»undan parçalar tərcümə edərək «İblis» mövzusu ilə gəncliyi maraqlandırır. Xüsusən, o vaxta qədər bir beyt belə yazmamış olan Hadini dilləndirdi».

A.Şaiq ziddiyyətli fikirlər irəli sürsə də, Ə.Hüseynzadənin dəyərini də nəzərə çatdırmışdır.

XX yüzilin sonlarına qədər «Füyuzat» «dini təəssübkeşlik təbliğ edən», «zəhmətkeşlərin şüurunu millətçiliklə zəhərləməyə çalışan», «nanislamizmi Rusiyada yayan», «Osmanlı türkcəsinin qəbul edilməsi yolunda işləyən», «sosializmin mahiyyətini saxtalaşdıran» bir dərgi kimi mənfi mənada təqdim edilir.

Prof. T.Hacıyev də «Füyuzat» jurnalının dilinə həm kəskin, həm də tərəddüdlü münasibətdə olmuşdur: «Füyuzatçılar ədəbi dilin xalq zəminini rədd edir, ədəbi dildə norma anlayışını yanlış başa düşürdülər» (117, 95). «Füyuzat»ı da məhz «Molla Nəsrəddin yaratdı. «Molla Nəsrəddin öz düşməni hazırladı; «Molla Nəsrəddin» olmadan «Füyuzat» da yarana bilməzdi» və s. «Füyuzat» və onun dili haqqında belə kəskin fikirlərin qeyd olunduğu eyni əsərdə aşağıdakı mülahizələr də var: « Göründüyü kimi, romantiklərin dili bədii cəhətdən kamildir, lüğətə zəngindir, ifadəcə çevikdir, ancaq nə dövrünün xalq ana dilinə təmas edir, nə də klassik Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin təkamül qanunauyğunluqlarından qidalanır, nəşət edirdi. Bu dil öz forması ilə Azərbaycan ictimai mədəni, mühitinə köçürmə idi,

nə müasir zəmini, nə klassik ənənəsi var idi» (117, 33). T.Hacıyev «Füyuzat»la «Şəlalə»ni müqayisə edir və üstünlüyü birinciyə verir: «Füyuzat»da heç olmasa, axtarış hiss olunur, mürtəcə fikrin müqabilinə mütərəqqisi də çıxarılırdı. «Şəlalə» isə yalnız türklük meylini tutur» (117, 101). Deməli, uzun zaman türklük mürtəcəlik hesab olunurdu və «Füyuzat»a qarşı duran fikirlərin əsas səbəbi də bu idi. Beləliklə, «Füyuzat» ədəbi dilə heç nə verməyən, əksinə, onun milli keyfiyyətlərini pozan, heç bir mütərəqqi rolu olmayan dərgi kimi tənqid obyektinə çevrilirdi. Azərbaycan tənqidində yanlışlığın əsası «Füyuzat»a qarşı qeyri-obyektiv münasibətlə başladı- desək, fikrimizcə, səhv etmərik. Həmin tənqidin inkişafı sonralar B.V. Çobanzadə, Q.K.Bağırov, V.Xuluflu kimi dəyərli alimlərin acı taleyini həll etdi. «Füyuzat» XX yüzildə düz yolda olmayan ədəbi tənqidin ilk qurbanlarından idi.

XIX yüzilin sonu, XX yüzilin əvvəli Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında mürəkkəb və ziddiyyətli bir mərhələ olduğundan xüsusi diqqət və həssaslıq tələb edir. «Füyuzat» və onun dili isə diqqət və həssaslıqdan məhrum münasibətlərlə üz-üzə gəlmişdir. Jurnalın dili ərəb-fars söz və tərkiblərinə görə, «qəliz» türkiizmlərə görə, «türkcü» və bu baxımdan da qüsurlu hesab edilmişdir. Bu «suç» faktlarından heç biri məqbul sayıla bilməz. Ədəbi dilə ərəbizm və farsizmlərin daxil olması, hər halda, «Füyuzat»ın günahı deyil. «Bu da faktdır ki, XX əsrin əvvəlində türkiizmlər, ərəbizmlər başqa üslublarda da, hətta ən demokratik mövqedə duran satiriklərin dilində də işlənir» (117, 33). Bunu bir tərəfdən də, həm klassik üslubun, həm də sərvəti-fünunçuların ciddi təsirində olan Osmanlı dilinin əlamətləri ilə bağlamaq olar. Türkiizmlərə gəldikdə isə, bütün xalqların, o cümlədən, türk xalqlarının milli dil xəzinəsindən istifadə etməyə yetərincə haqq və səlahiyyəti vardır. Əslində, dilimizə türkiizmlərin daxil olması, digər mənbələrdən gələn alınmalardan daha yararlı və

məqbuldur. Bu, dilin saflaşmasına, əcnəbi leksikadan, qismən də olsa, azad olmasına gətirib çıxarır. Hazırda dilimizə daxil olan «önəmli», «özəl», «özəllik», «saxlanc» və s. kimi leksik vahidlər bir sıra ərəb-fars sözlərinin dilimizdən çıxması prosesini reallaşdırır, bu da dildə müsbət hadisələrdəndir.

«Füyuzat» jurnalında türkiyəli rəhbər ümumtürk ideyalarından qaynaqlanırdı. Jurnal bütün fəaliyyəti ilə türk qəlbi ilə hiss etmək, islam dini ilə yaşamaq, Avropa dəyərlərinə yiyələnmək prinsiplərinə əsaslanırdı. Bu gün üç rəngli möhtəşəm bayrağımızda dalğalanan rənglərin ifadə etdiyi türkcülük, islamçılıq və müasirlik ideyalarına xidmətdə əvəzsiz bir mətbuat orqanı olan «Füyuzat»ın öz dilində türkcülüğü (İstanbul şivəsi təmsalında), islamçılığı (ərəbişlərdə) yaşatmağı təbii idi (Bu üç rəngin milli simvolikaya gətirilməsi daha çox «Füyuzat»ın və onun redaktorunun adı ilə bağlıdır). Jurnalın dilinə düzgün münasibət formalaşdırmaq bu gün Azərbaycan dilçiliyi qarşısında duran önəmli məsələlərdəndir.

«Füyuzat» jurnalının dilində ədəbi nümunələrdə ya o vaxta qədər təsadüf etmədiyimiz, ya da çox az rast gəldiyimiz türk, fars-ərəb mənşəli ifadələrin nə məqsədlə işlənməsi, hansı ədəbi normaya xidmət etməsi məsələlərinə aydınlıq gətirmədən onların dilin inkişafına mane olan argumentmi olduğu, ana dilimizə ögey münasibətdənmi, yoxsa ümumtürk dili ideyasına sədaqətdənmi irəli gəlidi haqqında konkret fikir söyləmək çətinidir. Təəssüf ki, «Füyuzat» jurnalının dili haqqında fikir söyləyənlər içərisində onun məzmununa yetərinə bələd olmadan bir-birini təqlid edərək və ya siyasi rəhbərlərə xoş gəlmək mövqeyindən çıxış edənlər də olmuşdur.

Əslində, «Füyuzat» jurnalı Azərbaycan milli romantizminin zirvədə dayanan orqanıdır. Onun dili füyuzatçıların yüksək məslək əxlaqını ifadə edir. Jurnalın dilində milli dil xüsusiyyətlərinin varlığını inkar, azlığını isə

qəbul etmək olmaz. «Füyuzat» jurnalında dil vahidlərinin öz mövqeyini alınmalara verməsi faktını dövrün ədəbi dil xüsusiyyətləri ilə bağlamaq lazımdır.

Dərginin dilində bu gün üçün çətin anlaşılan söz və ifadələr var, lakin heç anlaşılmayan vahidlər yox dərəcəsidir. Bu, bir həqiqətdir ki, dini dəyərlər, elmi biliklər və ümümbəşəri ideyaların sintezi baxımından çıxış edən «Füyuzat», hər halda, öz dili ilə milli mənafeələrə xidmət etmişdir. XX yüzilin əvvəlində milli oyanış dəyərlərinin yüksəlməsində jurnalın rolu «Molla Nəsrəddin»ndən geridə qalmır. «Füyuzat» jurnalı cəmi 32 nömrə çıxmasına rəğmən, 25 il nəşr olunan «Molla Nəsrəddin» jurnalından az iş görməmiş, az şöhrət qazanmamışdır» (145, 56). «Molla Nəsrəddin»in satirik-realist istiqamətdə icra etdiyi vəzifələri «Füyuzat» satirik-romantik istiqamətdə yerinə yetirmişdir.

Jurnalı təmsil edən əxlaqlı, yüksək mədəniyyətli böyük şəxsiyyətlər «tarixi saxtalaşdıranlar», «türk dilində danışan xalqların birliyi nərdəsi altında» işğalçılıq işləri ilə məşğul olanlar kimi qələmə veriləndə «əsil saxtakarlıq planı həyata keçirilirdi» - desək, səhv etmərik (Bu, kəskin və bəlkə də nəzakət qaydalarının həddünü aşan bir fikir olsa belə). Həqiqətlərə müqavimət mövqeyindən irəli gələn ağ yalanlar bu gün ən azı heyfət doğurur: «Füyuzat», «Tənin», «İqdam», «Din və məişət», «Şəlalə», «Tazə həyat» kimi pənsilamist qəzet və jurnallar islam dininə etiqad edən kiçik xalqlardan tələb edirdilər ki, öz vətəninə, milli xüsusiyyətlərindən, milli mədəniyyətlərindən və dilindən əl çəksin» (166, 136).

«Yuxarıya xoş gəlmək» prinsipi ilə yazılıb deyilənlər antitürk övqatı daşıyaraq «tərbiyəsiz üslubla» tarixi həqiqətləri dolaşdırmaqdan başqa ciddi bir iş görməmiş, milli şüuru oyadanlarla bağlı həqiqətləri göstərmək əvəzinə, «milli şüuru uyudan» fikirlərə daha çox meydan açmış, acı bir keçmiş haqqında gələcək təəssüflər üçün zəmin yaratmışdır. «Füyuzat» jurnalının dili haqqındakı çəkinən, tərəddüdlü,

yarı mənfi, yarı müsbət fikirləri hardasa qəbul etmək olar. Bunu reallaşdıran amillərdən biri dövrün yeniliyidir. Belə ki, həmin dövr həm milli dəyərlər uğrunda mübarizə, həm də dil quruculuğu və yeni mətbuatın yaranması kimi səciyyəlidir. Lakin «cəmiyyət hər zaman kəşf olunmaq istəyində» olsa da, «keçmiş xəyallarla yaşamağa adət etmişdir. O, yaxınlığındakı, əlinin altındakı şeyləri görməyə və dəyərləndirməyə qabil deyil» (2, 108). «Füyuzat»ın yeniliyi də beləcə asanlıqla qəbul edilməmiş və onun haqqında jurnala bələd olmayanların cəfəng, insafsız, ədalətsiz, yalançı («Avesta»da yalan ən mənfur xüsusiyyət kimi nislənir) hökmləri, fikirləri ayaq tutub yeriməmişdir. M.Ə.Rəsulzadənin sözləri ilə ifadə edilsə, «bir şeyi: yazınımı, kitabımı, yaxud bir fırqəni, bir heyəti tənqid edən kimsənin gərək əvvəl o yazıda, o kitabda bəhs edilən elmə, fənnə, əsasa bələdiyyəti olsun. Özü də az-maz deyil, kamalınca bələdiyyəti olsun» (199, 5).

Tarixi gerçəkliyə uyğun olmayan qərəzli münasibətlər «Füyuzat»ın dilində saysız-hesabsız qüsurlar «tanıb» dövrün səciyyəvi cəhətlərini nəzərə almadan onu ədəbi dilimizə, milli mətbuatımıza «düşməni» etdi, lakin bu prosesin əbədiyyətinə nail ola bilmədi. Milli ruhumuzun ziyasını artıran «Füyuzat» milli xüsusiyyətlərlə bağlı çoxsaylı suallara cavab verəcək dərəcədə zəngin məzmunu ilə yenidən incələndi və öz təsdiqini tapdı. Görünür, «Füyuzat»ın dilinə qiymət vermək üçün «başqa zaman» lazım imiş.

«Füyuzat»ın dili XX yüzilin əvvəlində Türkiyədə geniş meydan alan yeni ədəbiyyatı-cədidə üsulunda idi və o, Azərbaycan ədəbi dili üzərindən heç də əsər-əlamətsiz keçməmiş, əksinə, uzun zaman onun təsiri özünü göstərmiş və duyulmuşdur. «Bu günkü ədəbi dilimizin şəkli məhz Əli bəy Hüseynzadə üslubu zəminində yaranmışdır» (145, 52).

Əslində, dövrün mətbuat orqanlarının çoxu dil baxımından eyni idi. Cümlə quruluşları, üslub, lüğət tərkibi və s. baxımdan, «Füyuzat»ın dilindən fərqlənməyən bolşevik

orqanları ilə müqayisədə həqiqətlər üzə çıxır. Məsələn, «Dəvət», «Təkamül» kimi bolşevik orqanlarının («Molla Nəsrəddin» bu siyahıdan kənardadır) səhifələrində çap olunmuş mətn nümunələri forma baxımdan «Füyuzat»dakı yazıların dilindən seçilmir: «hər qəvmün arasında inqilab nəhayətə yetəndə, ya ki, yarısında, vəqta ki, camaat, el dayanmaksızın hökuməti-mütləqiyyəyə, yəni tək padşahın hökumətinə hücum edib imarəti-zülmət və cəhaləti yer ilə yeksan etmək fikrinə düşəndə sərmayədarlar «daha bəsdir, bundan sonrakı inqilab olmayıb fəqət anarxiyadır» deyə camaatı saxlamaq istəyirlər»... (119, 17). Lakin həmin mətbuat orqanlarının qarşısında gələn «bolşevik» titulu onları qoruyurdu. «...İctimai, siyasi, məcmueyi-islamiyyə» titulu isə «Füyuzat»a daş atanların çoxalmasına səbəb olurdu.

Tədqiqatlar göstərir ki, XX yüzilin əvvəlində «Füyuzat»ın dili, doğrudan da, tək deyildir, dövrün tanınmış ziyalılarının elm və mətbuat dili jurnalın dilindən qətiyyənlə fərqlənir. Məsələn, Y.V.Çəmənşəminlinin yaradıcılığından aşağıdakı parçaya nəzər salaq: «Arkadaşlarının həmişə həmişə dövrü-qədim üdəbasının ism və rəsmlərini ancaq küçüklərdən biliyorlardı; Rus əfkar və ədəbiyyatına qətiyyənlə biganə idilər, çoxunun gərbi əfkar və ədəbiyyatına vüqufları da ancaq fransız qramer və lektorlarında höccələnən parçalara münhəsım qalmış idi. Əli bəy İstanbul məktəbi-tibbiyyəsinə gərbi əfkarını, gərbi ədəbiyyatını, gərbi ürfan və mədəniyyətini, hasil-i-gərbi tanımaqda professorlarından çox xidmət etdi (68, 151). Çəmənşəminlinin dilinin «Füyuzat»ın dilinə uyğunluğu təbii hesab edərək sitatın yerinə salınmaması fikrinə düşənlər ola bilər (Yusif Vəzirin də Əli bəy kimi Türkiyədə yaşamasına (məlumdur ki, o, Azərbaycan Demokratik Respublikasının Türkiyədəki səfiri olmuşdur) əsaslanaraq). O zaman dövrün çox tanınmış və əsas yaradıcılığı «Füyuzat»ın dövrünə təsadüf edən Mirzə Ələkbər Sabirin publisistikasına nəzər salaq: «Bir ildən ziyadə vəqtdən bəri Qafqazda erməni-müsəlman

davasından naşi bu qədər qanlı hadisələrin əslı məbdəi-nəş'ətinə nəzəri-im'an ilə baxıldıqda vüquuna böylə bir maddi səbəb və bir milli müvəccid olmadığı kimi, nəticeyi-məş'uməsindən illərdən bəri qardaş kimi müəşirət edən iki qonşu növbənöv xəsarətlərə və gunəbəgunə müsibətlərə düçar olmaqlarından maəda cəhalət qurbanları olmaqla bərabər bəşəriyyət aləminə nüfuz cəhətinə böyük bir nöqsan yetirməkləri dəxi müşahidə olmaqdadır (223, 174). Nümunələr göstərir ki, mürəkkəb konstruksiyalar, tərkiblər «Füyuzat»ın «kəşfi» deyil, dövrün ədəbi dil xüsusiyyətlərinin məhsuludur.

Əslində, XX yüzilin əvvəlinin ədəbi dili təcrübi baxımdan «Füyuzat» jurnalının dilində tətbiq olunmuşdur. Jurnal dövrün ədəbi dili haqqında geniş təsəvvür yaradır. «Füyuzat» öz dil xüsusiyyətləri ilə aid olduğu zamanın iki əsas xarakterik cəhətindən birini-daha çox osmanlı dilinə meyl edən və bəzi məqamlarda sırf osmanlı dilini tətbiq edirdi. Onun dilində alınma sözlər çoxdur və bunların əksəriyyəti ərəb və fars mənşəli olduğundan öz soy-kök əlamətlərinə uyğun sintaktik konstruksiyalar formalaşdırmışdır. Məsələn: «Əkinçi» müəmmər olmamış. Zətən dünyaya gəlməkdən məqsəd çox yaşamaq deyil, bəlkə çox xidmət etməkdir. Altmış sənə yaşayıb baş gütmədən isə çox iş yanıb az yaşamaq daha övladır zənn ediyoruz (94) *.

«İnsaniyyət» denilən xisləti-cəmiyyənin dərəcəyi-ibtidaiyyəindən bugünkü dərəcəyə qədər tərəqqi və təali etməsinə ailələr xidmət etmişdir. Əvət, ailə cəmiyyəti-bəşəriyyənin təzayüdünə, mədəniyyətin tərəqqisinə xidmət edər bir məzrəyi-həyatdır ki, bəşəriyyət və insaniyyətə xadim xeyrül-xələflər hən bu məzrədə yetişir, bunlarda nəşvi nəma bulur.

* **Qeyd:** Bundan sonra «Füyuzat» jurnalından nümunələr verildikdə yalnız səhifələr qeyd ediləcəkdir

Bu gün cəmiyyəti mədəniyyətimiz içində ən ali təbəqələri işğal edən əshabi-həmiyyət və qeyrət, səadəti-bəşəriyyə uğrunda həyat və candan keçən fədailər ailə dediyimiz məzrənin məhsulati-nafəsi və yadigari-qiyətdarları degil-midir?».

Jurnalın dilindəki alınmalar iki cürdür: a) Azərbaycan dilində vətəndaşlıq hüququ qazanaraq dilin, demək olar ki, bütün laylarında işləmə bilən alınmalar; b) Çağdaş dilimiz üçün müəyyən dərəcədə və ya tamamilə arxaıkləşmiş alınmalar. «Füyuzat» jurnalının dili, əsasən, Əli bəy Hüseynzadənin üslubuna uyğun olaraq bir qədər mürəkkəbdır və mürəkkəblı dilin bütün səviyyələrində özünü göstərir.

«Füyuzat»ın dil özəllıklərindən bəhs edərkən belə bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, onun dili ilə şifahi dil arasında ciddi fərqlər olmuşdur. Şifahi dilin yazıdakı ifadəçisi «Molla Nəsrəddin»lə «Füyuzat»ın dili arasındakı ayrılıq, bir tərəfdən də, bundan irəli gəlirdi. «Füyuzat»ın dili Cıgatay türkcəsinə əsaslansa da, yüzillərdən bəri xüsusi «bəzək» vurulmuş, imneriya dili səviyyəsinə qalxmış, qəlibləşmiş, yüksək üslublu dil, «Molla Nəsrəddin»in dili isə «novruzəlilərin» səviyyəsinə enən xalq dili idi. «Əlbəttə, o zaman novruzəlilərlə onların öz dili ilə danışmaqdan həzər etmək də olmazdı, - necə ki, - «mollanəsrəddinçi»lər öz yazılarında dil etibarı ilə onların səviyyəsinə endilər –lakin yüksək səviyyəli ədəbi dilin formalaşdırılması, onun zənginləşdirilməsi də böyük səy tələb edirdi. Əli bəy və onun həmfikirləri məhz bu məqsəd naminə çalışırdılar» (153, 6).

Jurnalların məslək və məqsədləri eyni və ya yaxın olsa da, dilin forması, zahiri əlamət baxımından fərqli idi. «Jurnallar bir-birinə məslək baxımından radikal müxalifətdə olmasalar da, bədii-estetik düşüncə qarşıdurmasında oldular və beləliklə də, müxtəlifliyin birliyi sayəsində hər iki tərəfin nümayəndələri Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin müştərək ideoloji bankını yaratmağı bacardılar» (256,5). (Və

maraqlıdır ki, Azərbaycan Demokratik Respublikası parlamentinin dili «Füyuzat»dan qaynaqlanırdı. Bunu parlament sənədlərinin dili təsdiq edir). Formal fərqlərə görə də bəzi ya birtərəfli, ya aid olduğu partiyanın, rəhbərin prinsiplərinə uyğun, ya da qərəzli yanaşmalar onlar arasında «düşmənçilik» yaratmağa nail olmuşdu. Bu, daha çox sovet dönmənin «illəti» ilə bağlı idi və milli dəyərlərin ən böyük faciələri siyasi rejimin acı nəticələrindəndir. «Füyuzat»ın dili bir qədər sabitliyi, «Molla Nəsrəddin»in dili isə sərbəstliyi ilə seçilir, məqsəd-məslək baxımdan isə onlar bir idi. «Aydınır ki, ədəbi dilin əsas fərqləndirici keyfiyyəti olan normativlik tələbi ilə yanaşdıqda «mollanəsrəddinçilərin onu daha çox pozduqlarını danmaq olmaz» (256,6). Osmanlı dili normasına uyğun dil faktları «Füyuzat»ın dilinin intonasiasına bir qədər «ögeylik» gətirsə də, jurnaldakı dil vahidləri dilimizdə işlənən söz, ifadə və cümlələr idi. Lakin füyuzatçılar qrammatik baxımdan İstanbul türkcəsi quruluşundan istifadə edirdilər. «Yadlıq» daha çox formada idi. Ona görə də «Füyuzat» jurnalının dilinin bütün parametrlərdə çağdaş dilimizə uyğun gəlməməsi dövr fərqi ilə izah olunmalıdır. Jurnalın dili hakim sinif istiqamətli bir mətbuatın dili idi.

Əslində, Osmanlı və Azərbaycan türkcəsinə aid olan sözlər arasında sərhəd qoymaq düzgün deyil. Onlar hər ikisi böyük «türk ağacı»nın minillər boyu əyilməyən, sınımayan «oğuz budaqları»dır. Hətta «camaat başa düşən dildə» yazmaq yolunu tutan «Molla Nəsrəddin»in yazarları da osmanlı dilini bütün türklər üçün anlaşılan bir dil hesab etmişdilər:

Mümkün iki dil bir-birinə tərcümə, amma
Osmanlıcadan tərcümə türkə nə deməkdir?
(M.Ə.Sabir)

Təəssüf ki, xüsusi mənafeələrə xidmət etməyən «Füyuzat» və onun dilinin xüsusi mənafeələrə –rəhbər və siyasi

totalitar rejimin, partiya mənafeələrinə xidmət edənlərin düşüncə tərzində təhlil prosesini dayandıran və ya dayandırmağa cəhd edənlər olmamış, yalnız XX yüzilin sonunda «əziz keçmiş» içərisində acı bir keçmiş haqqında həqiqətlərdən bəhs etmək ehtiyacından irəli gələn fikirlər formalaşmağa başlamışdır.

Ədəbi dili ictimai-siyasi ideologiya meydanına çıxaran «Füyuzat» jurnalı və onun dili haqqında «zamanın tələbinə» uyğun fikir söyləyənlər «Füyuzat»ı – Azərbaycan ədəbi dil və mədəniyyəti faktını inkar edə bilmədilər. Onların içərisində «özünü o yerə qoymayan» dönüklərlə bərabər, bir zaman «rəhmin nə olduğunu bilməyən proletar» ideologiyasının məcburiyyəti altında vicdan ağrısı ilə fikir söyləyib sonradan «təqsirini yumaq» etirafında olan dəyərli şəxsiyyətlər də var idi. Gec də olsa, bu etiraf səmimiyyət və düzgünlük ehtirasının məhsulu olaraq qəbul edilir. Və bu etiraflar işığında, çağdaş düşüncələr aspektində «Füyuzat» nəhayət, qalib gəlir. Uğur isə «ən təsirli ləkə sabunu»dur. Milli dil şüurunun qaynağı, dövrünün canlı dili, dünya türklərinin sivil dili, romantiklərin ruh və məslək ortaqlığının dili – «Füyuzat»ın dili çağdaş dövrümüz üçün çətin olsa da, anlaşılmaz deyil və intellektuallığı ilə, uzun müddət ədəbi dilimizdə təsiri ilə diqqəti çəkir. Jurnalın dilinin çətinliyini müxtəlif səbəblərlə izah etmək mümkündür. Unutmaq olmaz ki, «öz ideya və məramlarını senzuradan keçirə bilmək naminə «Həyat» da, «Füyuzat» da (eyni zamanda başqa ciddi mətbuat) çox zaman bilərəkdən dilini qəlizləşdirmək məcburiyyətində qalırdı» (153,9). Artıq elmi filologiyada «Füyuzat» jurnalı və onun dilinə gerçəklik prizmasından yanaşılır, qərəzsiz və təqlidsiz elmi fikir və yeni münasibətlər formalaşır. Ədəbi aləmdə «Füyuzat» öz elmi qiymətini almış və onun yaratdığı ədəbi məktəb hərtərəfli tədqiq və təhlil edilmişdir (254). Lakin dilçilik baxımından o, yenidən tədqiqatlara cəlb olunur və layiqli qiymətini gözləyir. Jurnalın dilinə son zamanlara qədər

ögey münasibət göstərilməsi onun dilçilik tariximizdə rolunun müəyyənələşməsinə mane olmuşdur.

«Füyuzat» jurnalı canlı üslubu, informasiya qədər emosional-ekspressiv təsirə malik olan, ideyalı dili ilə bir sıra snesifik xüsusiyyətlərinə görə digər dövrlərin ədəbi dilindən fərqlənən XX yüzilin əvvəlindəki ədəbi dilimizin mühüm bir hadisə və mərhələsi kimi qiymətləndirilməlidir. «Füyuzat» istiqaməti ilə təmsil edilən ədəbi dil bütün incəliyi, milli dilin bütün imkanlarına təmas etmək istəyi ilə XX yüzilin dil mənzərəsini ifadə edir və o dövrün ədəbi dil normalarını daha dəqiq müəyyənləşdirir. Leksik zənginliyi ilə diqqəti cəkən «Füyuzat» jurnalının dili ədəbi dilin semasioloji inkişafı baxımından da maraqlıdır. Semantik bütövlərdəki leksik variantlılıq isə dövrün səciyyəvi əlamətləri ilə bağlıdır. Jurnalın dilindəki «qohum özlər» onun snesifikliyi təyin edir. Türkçülük ideyaları jurnalın dil-üslub keyfiyyətlərinə güclü təsir etmişdir. «Füyuzat»ın nəşri ilə bu ideyalar Azərbaycan üçün xüsusi bir önəm qazanmışdır. Füyuzatçıların ideyaları ilə Azərbaycanda dövlət qura biləcək bir milli ruh yetişmiş və beləliklə, demokratik respublikanın rüşeymləri XX yüzilin əvvəlində yaranmışdır. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında mətbuat üslubunun aparıcı mövqe qazandığı bir prosesdə jurnalın rolu danılmazdır.

Türk dillərində müştərək olan bir çox vahidlərin ifadəsində mühüm rol olan «Füyuzat» jurnalının dilinin tədqiqi bir daha göstərir ki, dərgi təkəcə dövrünün yox, romantiklərin fikrinin ifadəçisi olaraq dilin tarixi istiqamətdə öyrənilməsində qiymətli mənbə kimi ədəbi dilimizin inkişaf faktıdır.

Milli mətbuat aləminə türklərin «nəzər-diqqətlərini» cəlb edən, milliyyət, dil və din ümumiliyini təsdiq edən bir dərgi kimi daxil olan «Füyuzat» jurnalı xalqımızın mənəvi yüksəlişi üçün ən dəyərli nümunə ola biləcək bir məktəb yaratmışdır. Hər şeydən əvvəl, xalqın «farslaşmış bərbad olmasının»

qarşısında bir əngələ çevrilən «Füyuzat» jurnalı istər ideologiyada, istərsə də ədəbi dildə tamamilə əxlaqlı, mədəniyyətli, nəzakətli və müqtədir bir dərgi olmaqla artıq diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Son dövrə qədər -1994-cü ilə qədər «Füyuzat» jurnalı və onun redaktoru Əli bəy Hüseynzadənin bir sıra ədalətsiz və əsassız tənqidlərə məruz qalması, bir tərəfdən də, onları laqeyd, biganə münasibətlərdən, bir növ, xilas etmişdir. Tənqidin bir məziyyət olduğunu hələ 1907-ci ildə Əhməd Kamal «Füyuzat» jurnalının 21-ci nömrəsində «Müxtəsər bir cavab» məqaləsində (s.326-334) qeyd etmişdir. Bu tənqidlər XX yüzilin əvvəlində ədəbi dilə («Füyuzat»ın dilinə) siyasi məna verilməsi məsələsindən qaynaqlanırdı: «Əsrin əvvəllərindən başlayaraq, dil məsələsi Azərbaycanda ictimai-siyasi və mədəni həyatın çox müxtəlif sahələrini özündə cəmləşdirən bir amilə çevrilmişdi. Siyasətdən danışanlar da, iqtisadiyyatdan bəhs edənlər də, mədəniyyətdən yazanlar da bu məsələyə toxunmadan keçinə bilmirdilər» (240, 262).

«Füyuzat» jurnalı bütün yüksək mənəvi məsələlərdə olduğu kimi, dil məsələlərində də kamilliyin tərəfdarı olmuşdur. Onun dil məsələlərində əsas mövqeyi yürütdüyü dil siyasətinin əsas proqramı –ümumtürk ədəbi dilinin vücuda gətirilməsi ilə müəyyənleşir. Lakin bu mühüm problemlə daha çox həzm, dərk və ya qəbul etmək istəməyənlər (edə bilməyənlər yox, etmək istəməyənlər!) ona siyasi anlam verərək, deməyə söz axtarır, jurnalın (onun simasında füyuzatçıların) haqsız olduğunu «əsaslandırmaq» üçün onun öz dilindən istifadə edirdilər. Bu proses 1930-cu illərdən başlayaraq daha da irəliləmiş və son zamanlara qədər gəlib çatmışdır: «Azərbaycan xalqı müstəqil bir xalq, dili isə müstəqil bir dil kimi inkar edilirdi. Xalqın özünü «qövm», «tayfa» hesab edənlər, dilini də «şivə», «Qafqaz şivəsi» adlandırır, «sənin ayrıca bir milli lisanın yoxdur» (105, («Füyuzat», s.71), 1907, №24, s.329)–deyə onu öz milli

zəminəsindən ayırmaq istəyirdilər» (240, 262). Bu fikir yalnız bir nəfərə aid deyil, «Füyuzat»ın dilini «təhlil» edənlərin ümumi rəylərindən biridir və bu gün məqsəd belə fikir sahiblərini günahlandırmaq yox, əksinə, həmin fikirlərin totalitar bir rejimin məhsulu olduğunu dərk edərək həqiqətləri üzə çıxarmaq istəyi ilə «Füyuzat»ın dilinin haqlı bəraəti üçün bir addım atmaqdır. «Qövm» sözü «xalq» sözünü inkar edən leksik vahid deyildir. Belə olsaydı, oğuz türkləri haqqında sanballı əsərlərin müəllifi olan və məxsus olduğu millətin böyüklüyünü qiymətləndirib onunla fəxr edən Faruk Sümer onu öz türk milləti haqqında söyləməzdi: «Bu sebeblərlə *Türk* (Türk) kavim adının *tür* fiilindən gəldiyi haqqındakı ilk defa A.Vambéry tərəfindən iləri sürülmüş olan görüşün gerçəgi ifadə etdiyindən asla şübhə etmiyoruz» (277, 22-23). «Oğuzlar kavmi (milli –S.H.) və siyasi bir təşəkkül üçün *el* (il) kelimesini kullanmakta idiler... Onların diğer *Türk* kavimlerinin söyledikleri aynı anlamdaki *budun* sözünü unutdukları anlaşılıyor. Bu kelimenin moğolca karşılığı olan *ulus* sözü de *Ilhanlılar* 'ın tesiri ile, ancak Doğu-Anadolu'daki *Türkmenlerce*, *el* kelimesi ile birlikte, kullanılmıştır... Şimdi biz *el* yerine, ümumiyyətlə, arapçadan aldığımız *kavim* (kavm) sözünü kullanmaktayız» (277, 221). «Qövm» sözü «bir nəsilədən olan», «tayfa», «qohum» (133,128) mənələrindən başqa, daha yüksək bir anlamı –füyuzatçıların dərk edib qiymətləndirdiyi anlamı ifadə edir: kavim – aralarında töre, dil və kültür ortaklığı bulunan boy və soy bakımından da birbirinə bağlı insan tonluluğu, *budun*» (281, 1243) deməkdir. «Budun» sözünün mənası isə «ulus», «millət» deməkdir. Bir sözün ifadə etdiyi mənələrdən hansısa məqsəd nəminə ən «yararlısını» seçib tənqiddə haqq qazandırmaq «Füyuzat»ı inkar edə bilməz və edə bilmədi də. Füyuzatçılar «qövm» ilə «xalq», «millət» sözünü ifadə edirdilər.

Füyuzatçıların xalqın dili haqqında işlətdikləri «şivə» sözünə gəldikdə isə, bu sözlə onlar dilin funksiyasını, mövqeyini kiçiltmək istəmirdilər, əksinə, Azərbaycan dilini böyük «türk ağası»nın bir budağı, ulu türk dilinin bir qolu hesab edirdilər. Bir tərəfdən də, bu, «onun türkdilli xalqları bir bayraq altında birləşdirib vahid bir «türk milləti» yaratmaq və «Böyük Turan» dövlətini qurmaq ideyalarından irəli gəlirdi» (92, 6).

Tənqidlərə hədəf olan «Sənin ayrıca milli bir lisanın yoxdur» cümləsinə gəlinə, indi də bəzi çox hörmətli alimlərimiz Əli bəy Hüseynzadəni onun müəllifi hesab edərək bu fikrin məğzini diqqətdən kənara qoyaraq qəbul edə bilmir. Hətta bu yaxınlarda Azərbaycan dilçiliyi elmində xüsusi xidmətləri olan ehtiramlı bir dilçi alim: «Mən Əli bəyi sevmirəm (O Əli bəyi ki, prof. F.Cəlilov türkçülüüyü ona sevdiren ziyalılardan birincisi hesab edir). O, «Füyuzat» jurnalının 21-ci nömrəsində dilimizin «bozuq» olduğunu, milli olmadığını söyləmişdir, - dedi. Bu sözlərin müəllifi isə «mütləq onu sizə sevdirecəyəm» demiş və heç inciməmişdir də». Çünki tədqiqatlar çoxaldıqca, «Füyuzat» oxunduqca həqiqətlər üzə çıxacaq. Jurnalın səhifələrində hər hansı bir cümləni alıb sosializm ideologiyasına uyğun şəkildə qələməvermələr ziyalıları çaşdırmış və inandırmağı bacarmışdır. Tənqidçi və oxucular «sənin ayrıca milli bir lisanın yoxdur» cümləsində «ayrıca» sözünə diqqət etməliydilər. Bu söz bütövlükdə cümlənin məna yükünü daşıya bilir. Ayrıca, yəni türk dilindən ayrı!

Əslində, «sənin ayrıca milli bir lisanın yoxdur» fikri Əhməd Kamala məxsusdur və heç də «təhlil» edildiyi kimi deyildir. Əhməd Kamal Tahir Musayev adlı birisini tənqid etmiş, hədəf bu tənqiddə qarşı layiqsiz və yerinə düşməyən əsassız sözlər işlətmış və müəllif «Müxtəsər bir cavab» adlı məqalə ilə «Füyuzat» jurnalının 21-ci nömrəsində (s. 326-334) çıxış etmişdir. Əhməd Kamal «ifrazati-damağıyyə» məhsulu

olan «şerlər» müəllifinin iddialarını açıqlamış və onun türk dilinə həqarətinə xüsusi səbr, izah və nəzakətlə cavab vermişdir. «Sən hankı millətdənsən? «Türk» isən bu yazdığın şeylər nə mənaca, nə ifadəcə türk dili deyildir. Zəti türkələr vətəni-qədimləri olan Şərq və vəsəti-Asiyadan qərbə doğru mühacirət etdikləri zaman hankı millətlərin arasında mehman olub qalmışlar isə, dilləri də o millətlərin dillərinin nüfuzuna, təsirinə qanılmış, binaənəleyh milliyyəti-əslyyətlərini qayıb etmişdir. Bu hal yalnız Qafqaz türklərində, Osmanlı türklərində deyil, mühacir olmuş hər millətdə az və ya çox vəqə olmuşdur ... Asiyadan hicrət edən əqvami-türkiyyə içində bu günə qədər hakim olaraq yaşayan Osmanlı türkləri də lisanca ərəb və farsın təsiratı altına keçmişlər isə də, bu günə qədər bir milləti-hakimə halında yaşamaları sayəsində lisanları təkamülü-sərbəstənə təqib edə bilmiş və şivə və səliqəcə o lisanların təbiətindən büsbütün başqa bir ruhi-lisan hüsulə gəlmişdir» (328). Əhməd Kamal türk dilinin özünəməxsus bir məziyyətini –«hər dürlü müşkülata rəğmən və hər millətin fəvqündə olaraq lisanlarındakı təbiəti-əslyyəti və əlsənəyi-müxtəlifəyi –türkiyyə arasında bulunan qərabəti-nəslyyəti mühafizəyə müvəffəq olması»-nı xüsusilə qeyd etmişdir.

Ə.Kamal «Şivə və səliqəsini» qoruya bilən türk dilinin başqa dillərə qarşı müqavimətdə olsa da, müəyyən dəyişikliyə uğramasını təbii sayır və türk dillərinin mənşəcə eyni olduğunu göstərirdi: «Bu gün Asiyayi-Qərbiyə, yaxud Avronayi-Şərqiyyə doğru dağılaraq müxtəlif dillərə, müxtəlif dillərə, müxtəlif əhval və adətə ayrılmış olan əqvami-türkiyyənin lisanlarını tədqiq edəcək olur isə, hənsinin bir ailə övlad və əhfadı olduğuna dəlalət edəcək bir çox işarəti-təbiyyəti-məxsusə görülür» (328). Bunları yazmaqda Əhməd Kamal «milli» dil ilə «Osmanlı» dili arasında süni ayrıntılar yaradanlara Musayevin şəxsində cavab verərək, türk dilinin qəbul etdiyi alınmalara da «türkiyyət ruhu» verməsini

vurğulamışdır. «Milli» dil ilə Osmanlı dili arasındakı münasibətə toxunaraq göstərmişdir ki, «sənin (Musayevin – S.H.) lisanın bozuq bir Osmanlı lisanı olub ondan fəzlə olaraq ziyadəcə İran ruhu ilə təbiətləşmişdir. Sənin lisanının islah oluna-oluna vasil olacağı müntəhayi-təkamül Osmanlı lisanıdır» Məlumdur ki, 1924-cü ilə qədər «türk dili» rəsmi şəkildə indiki kimi deyil, «Osmanlı dili» kimi işlənmişdir. Əvvəla, Ə.Kamal Azərbaycan dilini «Osmanlı dili» (türk dili) adlandırır, lakin «bozuq» olduğunu göstərir. «Bozuq» sözünün əsas mənalardan biri «qarışıq» deməkdir. Qarışıqlığa görə o, Osmanlı dilinin tənqid edilməsini insafsızlıq hesab edir: «Ərəbi və farsı qarışmış olmaqda dəxi sənin lisanın Osmanlı lisanını keçər». Lakin o, Osmanlı dilinin də, Azərbaycan dilinin də inkişaf nəticəsində asanlaşacağına inanaraq yazırdı: «Osmanlıcaya doğru başlayan təkamüli-təbii nəticəsi olaraq, yəni Osmanlıcanın altı buçuq əsrdən bəri ehzar etmiş olduğu kəlmələr və qaydalarla mübadilə olunaraq Qafqaziyadakı türkcənin də fars ruhundan və rus həmuləyi-lüğətindən qurtaracağına şübhə yoxdur».

«Füyuzat» jurnalındakı həmin məqalədən alınmış «sənin ayrıca milli bir lisanın yoxdur» cümləsindəki fikir də təhrif olunaraq «bəzədilmişdir». Burada söhbət türk dilindən ayrı olmayan bir dildən- Azərbaycan dilindən gedir və bu, təbiidir. Bizim dilimizi böyük türk millətinin (soy-kökümüzün) dilindən kim ayırır, ya ayırmaq istəyir və ya nə üçün? Bir ağacın budağını kökündən ayırmaqla onun yaşamasının mümkün olmayacağı nəinki başbilənlərə, hətta «anlamaq istedadı»ndan məhrum olanlara da bəllidir. Bu, «iki dəfə iki dörd edər» məntiqi qədər sadə bir şeydir. Məsələnin mahiyyət fərqi var bilməyən və ya varmaq istəməyənlər həmin fikri tamamlayan sonrakı cümləyə ya əhəmiyyət verməmiş, ya da bunu istəməmişlər: «Sənin lisanın daha başqa yerdəki türklərin lisanı... həmsinin qibləgahi-təkamülü, yəni ən son varacağı yol Osmanlı lisanıdır».

XX yüzilin əvvəlində «Osmanlı dili» termininə diqqəti xüsusilə cəmləşdirib onu dilimizə qarşı qoyanların müraciət etdiyi ən «tutarlı» fakt onun ərəb-fars sözləri ilə qarışması idi. Və təəccüblüdür ki, bunu eyni ilə «Füyuzat»ın dili»ndə yazanlar da iddia edirdilər. Onlar bunu qeyri-adilik kimi qələmə verərək «Füyuzat»ın dilini tənqid etməyə, onu tarix səhifəsindən silməyə, irəli sürdüyü ideyaları yarımçıq qoymağa bəhanələr tapır, xalqın öz soy-kökünə-türklüyə qayıtmasına əngəl törədib rus siyasətinə uyğun olaraq beyinlərə rus havası dolmasına şərait yaradırdılar.

Əhməd Kamal tənqid etdiyi Tahir Musayevin «milli» dildə olan yazısından nümunə vermişdir: «Füyuzat» məcmuəsinin on doqquzuncu nömrəsində bir nəfər türk şairinin şerimizi tənqid və haqqımızda bəzi iftiratda bulunmalarını oxuduq. Təvarixə və qəvaidi- şəriyyəmizə həqqilə aşina yeni qonağımızın yersiz iradlarından məlum oluyor ki, anın Qafqaza mühacirətindən məramı sadə şerlər söyləyib də millətimizi oyandırmaq degil, məhz izhari-kamal və kəsbi-şöhrət etməkdir»...

Sonra Ə.Kamal bu cümlələrin müəllifinə müraciət edir: «Gördünmü şimdi? Bunun milliyyəti nərəsində?.. Bunun osmanlıcadan fərqi nədir?..» Müəllif hər iki dildən bədii nümunələr gətirərək onların leksik tərkibini araşdırmış, mənşə baxımdan sözləri qruplaşdırıb müqayisələr aparmış və süni şəkildə, zorla Osmanlı dilini «çətinləşdirib» milli dilə – Azərbaycan dilinə lazımsız ifadələr gətirən dil kimi qələmə verənləri tənqid etmişdir.

Füyuzatçıların dilini tənqid edənlər Ə.Kamalın həmin məqaləsini «huş-guş» ilə, idrakla oxusaydılar, yəqin ki, inkar üçün ən azı cəsarət tənə bilməzdilər. Məntiq o qədər güclü və füyuzatsayağıdır ki, düşünməyə vadar edir və inandırır.

«Füyuzat»ın dilinin milli olmadığını «əsaslandırın», bu baxımdan tənqidini şərtləndirən amillərdən biri də onun xalq dilindən «ayrı» olması imiş. Xüsusilə də, füyuzatçıların

aşağıdakı kimi fikirləri şişirdib başqa rəngə boyadılmışdır: «Dünyada heç bir zaman, heç bir millətin ədəbiyyatı, lisan-ədəbi tamamilə çoban, əkinçi lisanı olmamışdır və olamaz. Əvət! Avami iqaz üçün böylə sadə mənzumələr yazılmalıdır. Lakin dühayi-şer hər zaman avamın dərəcəyi-idrakına tənəzzül edəməz». Bu sadə həqiqəti kim bilmir ki, ədəbi dil ilə danışq dili arasında mütləq fərq var və olmalıdır da. Bütün dünya xalqlarının ədəbi dili xalq danışq dilinin eyni deyildir (xalq dilinin əsasında yaransa da). Dövri-qədimdən Azərbaycan dilində də belə olmuşdur. Məgər Füzulinin həməsrləri onun ədəbi dilində danışrdılar və ya XIX yüzildə camaat «Aldanmış kəvakib»in dili ilə ünsiyyətə girirdi? Bu həqiqəti bilə-bilə, dərk edə-edə onu yalan kimi qələmə verənlər yuxarıdakı sitatda «hər zaman» söz birləşməsinə, yəqin ki, ya diqqət etməmiş, ya da etmək istəməmişdilər. Müəllif «heç zaman» yox, «hər zaman» demişdir.

Beləliklə, «Füyuzat»ın dilini istər öz zamanında, istərsə də sonralar tənqid edənlərə ən münasib və layiqli cavab üçün, bizcə, Ə.Kamalın həmin əsəri kifayətdir. Bir də ki, «Füyuzat»da tənqiddə «dəyə biləcək bir mövcudiyyət və mahiyyət» görmüşlər ki, tənqid etmişlər. Lakin o mahiyyət nərdələndikdə və ya mənafeələrə xidmət baxımından saxtalaşdırıldıqda keçmişə xəyanət olur, onun «əzizliyinə» bir acılıq qatır. Kim nə yazır-yazsın, necə yazır-yazsın və nədən, nə məqsədlə yazır-yazsın sonralar «hər kəs yazdığını düşünməyə məcbur olur». Onu buna məcbur edən ya dövr, ya da vicdandır. Bu məcburiyyəti vicdan yaradırsa, o zaman «günahları» bağışlamaq mümkün olur.

«Füyuzat»ın dilini ağırlaşdıran faktların olması danılmazdır. Hətta bu, ədəbi dildə bir dəyişiklik səviyyəsində özünü göstərir. Bu dəyişiklik XX yüzilin əvvəlindəki mənəvi proseslərin nəticələrindən biri kimi qiymətləndirilməlidir. Digər proseslərin də (elmi, mədəni, ictimai, siyasi və s.) bu məsələdə müəyyən rolu vardır.

XX yüzilin əvvəli Azərbaycan ədəbi dili tarixində dil müstəvisində gedən mübahisəli və maraqlı fikirlər dövrü kimi səciyyələnir. Dövrün ədəbi dilində əvvəlki zamanlardan fərqli olaraq bir dəyişiklik və özəl xüsusiyyətlər özünü göstərir. Bu, bir tərəfdən XIX yüzilin sonundan başlayaraq XX yüzilin əvvəlində artıq güclənən türkçülük ideyaları ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən iki istiqamətdə inkişaf edən dilin daxili inkişaf qanunları ilə əlaqəli idi. Ədəbi dil mübahisələrinə səbəb olan ən ciddi faktorlardan biri «Molla Nəsrəddin» jurnalı ilə «Füyuzat» jurnalının dilinin müqayisəsi nəticəsində «əldə olunan materialların» analiz edilərək mənfi mənada şışirdilməsi və Azərbaycan mədəniyyəti tarixində xüsusi mövqeyə malik olub böyük bir məktəb yaradan iki möhtəşəm və müqtədir dərgi və onların dili arasında süni ziddiyyətlər yaradılması olmuşdur. Çarizmin dil siyasətinə uyğun olaraq milli dillərə təzyiq edib onları aradan çıxarmaq məqsədinin həyata keçməsinə önləmək isə Azərbaycan ziyalılarını düşündürən problemlərdən biri kimi qarşıda dururdu. Bütün bunlara görə, XX yüzilin əvvəli dil məsələləri baxımından mürəkkəb, maraqlı və qarışıq bir dövr kimi Azərbaycan tarixinə daxil olmuşdur.

«Qorxunc bir zamanın diktə etdiyi eybəcər fikir forması»nın Azərbaycan sosial mədəni mühitinin «yetişdirdiyi iki dahi» (Ə.Hüseynzadə və Cəlil Məmmədquluzadə) və onların redaktoru olduğu qüdrətli mətbuat orqanları arasında zorla yaratdığı «düşmənçilik» uzun zaman davam etmiş, yalnız XX yüzilin sonunda onun əsassız olduğunu göstərən faktlarla çıxış edən müəlliflər həmin mövzuda maraqlı və gerçək fikirlər irəli sürmüşlər. Əvvəllər dil məsələlərini həddindən çox şışirdərək «Molla Nəsrəddin»i demokratik, «Füyuzat»ı isə «əksinqilabçı», «nantürkist» adlandıran müəlliflərin iki dərginin arasında gərəksiz iddia edilən «uçurum» yaratmasına əsas verən məsələlərdən biri də Əli bəylə Mirzə Cəlilin bir-birini tənqid etdikləri məqamlar

olmuşdur. Dostluq və nəzakətə əsaslanan bu tənqidlərə «düşmənçilik» donu geydirilərək ziddiyyətin dərinləşməsinə zəmin yaradılmışdır. «Lakin bu tənqidin özündə də yüksək bir etika, böyük bir ehtiram əlaməti vardır» (194,6). Əli bəy Hüseynzadə «Molla Nəsrəddin» jurnalına çox yüksək münasibətdə olmuşdur. Bunu onun «Molla Nəsrəddin» və «Dəbistan» (132, № 91), «Molla Nəsrəddin»ə təşəkkür» (132, №125) kimi məqalələri təsdiq edir: «...Molla Nəsrəddin»in müdiri Cəlil Məmmədquluzadə cənablarını müvəffəqiyyətdən naşı təbrik və qəzetəsinin qiraətini bütün qarelərimizə tövsiyə edəriz». 1910-cu ildə Türkiyəyə qayıdan Əli bəy «yolüstü Tiflisdə Cəlil Məmmədquluzadə ilə görüşərək ana dili və milli mətbuat üslubu barədə fikir mübadiləsi etmişdir (noyabr)» (122, 99).

Məfkurə və məslək baxımından eyni olan, lakin həmin məslək və məfkurəyə çatmaq üçün müxtəlif yol və istiqamətlər seçən bu iki jurnalın dil məsələlərində mövqeyini aydınlaşdırmaq üçün məsələyə yeni və gerçək münasibətlər nırməsindən yanaşmaq lazım gəlir. Bu aspektdə onların dil fərqlərinin araşdırılması belə bir nəticəyə gətirib çıxarır ki, dərgilərin istifadə etdiyi dil eyni, üslub isə müxtəlif olmuşdur. «Molla Nəsrəddin» dil baxımından bir qədər sərbəst jurnal idi. Bu, xalq danışığı dilinə söykənməsi faktları ilə bağlı olaraq ona əbədi bir şöhrət qazandırmışdır. Xalqın milli şüur baxımından oyanma və inkişafı üçün «novruzəlilərin səviyyəsinə enmək» jurnalın məziyyəti hesab olunmuşdur və bu, doğrudan da belədir. Bu səviyyə normanı nəzərə almır, yalnız «müsəlman qardaşların» başa düşəcəyi bir dili ehtiva edirdi. «Füyuzat» jurnalının dili isə normaya əsaslanan və sabitliyə malik olan bir dil idi. Onun türk ədəbi dili normalarına söykənməsi məqsədi başa düşülmədiyindən və ya başa düşülmək məqamının arzu olunmamasından jurnalın nüfuzuna xələl gətirən fikirlərə meydan açılmışdır. Yalnız «aşağı təbəqəni» nəzərə almaq, «yuxarıya» həqarətlə yanaşmaq Sovet

dönəminin «üzəgölücü» metodlarının nəticəsi idi. Ona görə də «fəhlə-kəndli tərəfdarı» kimi çıxış edən sosializm mühitində xalqın dilini əks etdirən «Molla Nəsrəddin» müsbət qəbul edilir, layiq olduğu yüksək qiyməti alır (sosializm prinsipləri olmadan da «Molla Nəsrəddin» buna layiqdir), lakin «ziyalı» dilini, dövrün normaya əsaslanan ədəbi dilini əks etdirən «Füyuzat» jurnalı isə «burjua mətbuatı» adlandırılır və ədalətsiz, insafsız olaraq tənqiddə məruz qalır, bəzi məqamlarda isə təhqir edilirdi (çünki «Füyuzat» cəbhəsinin əsas nümayəndələri «bəyzadə», «əfəndi» və türkcü idilər). Füyuzatçıların «qövm», «şivə» sözlərini işlətməsinə tamamilə başqa məna geydirənlər bunu xalqı müstəqil, dilini isə milli dil hesab etməmək kimi qələmə verirdilər. Lakin nəzərə alsaq ki, F.Köçərli, A.Şaiq kimi böyük ziyalılar da xalq haqqında «qövm» sözünü işlədiblər, bu sözə görə, yalnız «Füyuzat»-a edilən hücumlar gülməli görünür. Deməli, burada məqsəd ədalətli tənqid deyil, sadəcə «söz eşmək»dir. Haqlı tənqidlər isə həmişə təqdir edilmişdir.

Mirzə Cəlil «Molla Nəsrəddin»in hələ birinci nömrəsində «açıq ana dilində» yazacağını göstərmiş və onun son nömrəsinə qədər bu yolu tutmuşdur. Əli bəy isə müxtəlif türk ləhcələri fonunda ümumtürk ədəbi dili «vücuda gətirmək» niyyətində olmuşdur. «Ədibin ümumtürk ədəbi dili yaratmaq səylərini də milli dillərin büsbütün unudurulması kimi qəbul etmək doğru olmazdı» (124,3). Füyuzatçılar bu baxımdan müxtəlif türk xalqlarının dilini ümumi türk dilinin bir şivəsi, onların özünü isə böyük bir millətin-türk millətinin ayrı-ayrı qolları hesab edirdilər və burda qeyri-adi heç nə yoxdur, bu, doğrudan da, belədir. Təssüf ki, bu adi bir həqiqət yalan kimi, layiqsiz bir mövqe kimi qələmə verilmişdir.

XX yüzilin əvvəlində Azərbaycan türkləri içərisində Osmanlı dilinə «osmanlı qaşığı ilə ərəb şorbası içirən» dil, Osmanlı türkləri içərisində isə Azərbaycan dilinə «əcəm kəfçəsilə» fars yeməyi yedirən, «İranzadə, farszadə» dil

deyənlər var idi. «Molla Nəsrəddin»in dili o dövr üçün «zadə»lərdən xeyli xilas olmuş «azəri»li dildir. «Füyuzat»ın dili isə «zadə»lərlə və «əfəndi» dilin-türk dilinin elementləri ilə formalaşmış Osmanlı dili normalarına əsaslanan bir dil idi. Bu baxımdan, jurnalın leksikası özünəməxsus əlamətlərə malikdir. «Füyuzat» jurnalı dilin lüğət tərkibinin xarakterik xüsusiyyətlərini dövrün ədəbi dilinin daxil olduğu mədəni-ictimai mühit aspektində əks etdirir. «Lüğət tərkibinin konkret zaman kəsiyindəki mənzərəsini dövrün ictimai şüur səviyyəsi müəyyən edir, çünki leksika ilə ictimai şüur arasındakı münasibət birbaşadır; dilin potensialında olan sözlərin seçilməsində, alınmalara ehtiyac da bu prinsip əsasında müəyyən olunur» (151, 104). Və nəzərə alınsa ki, hər bir üslub özünəməxsus leksikasını yaradır, bu mənada, dərgilərin dili üzərində müqayisələr apararaq onlarda ayrılıqlar axtarmaq lazımsız və mənasız bir işdir. Lakin təhlillər əsasında onları «düşmən» edən fikirlərin təkzibi üçün aparılan tədqiqatlar zəruridir. Ən azı «Füyuzat»ın tarixi mövqeyinin təsdiqinə görə atılan addımlardan birinin sahibi olmaq kimi şərəfli bir iş görmək üçün bu lazımdır. Bunu bacarmağı indiyədək «Füyuzat»a vurulan ləkələri yumaq üçün bir uğur nümunəsi hesab edirik.

Əslində, həm «Molla Nəsrəddin»in ruhları oxşayan «qaydasız» dili, həm də «Füyuzat»ın zövqləri oxşayan «qaydalı» dili öz doğma dilimizdir, böyük «türk ağacı»nın meyvəsidir. Onların məslək doğmalığını görə bilməyib formal ögeyli axtaranlar unutmasınlar ki, Əli bəy asan yazdığı bir məziyyət kimi, Cəlil Məmmədquluzadə isə, öz növbəsində, ədəbi dil yaratdığı, önəmli iş kimi qiymətləndirmişdir. Onlar arasında əsil ziyalı münasibəti, dərgilər arasında isə həqiqi məslək yaxınlığı var idi. «Füyuzat»ı nəzərdən salmaq üçün «Molla Nəsrəddin» kimi möhtəşəm bir abidədən bir vasitə kimi istifadə etmək bu qiymətli xəzinənin özünə bir xəyanət hesab edilməlidir. Onsuz da, «Füyuzat»ın dəyərini azaltmaq

üçün onun öz səhifələrindən kifayət qədər «faktlar» axtarıb tapma-tapa onlara yalan boyası vurub saxtalaşdırmağın mümkün olduğu bir rejimdə «Molla Nəsrəddin»lə gərəksiz, ucuz, məntiqsiz və yersiz müqayisələr anarmaq, bu çirkin məqsəd üçün xalq ruhu qədər təmiz olan layiqli mətbuat orqanının adından istifadə etmək layiqsiz bir üslubdan başqa bir şey deyildir. Xalqa həmişə həm alimin dili, həm də sadə bir kəndlinin dili lazımdır. Bunların hər ikisi mənsub olduğu xalqın dilidir. Və danılmaz bir həqiqətdir ki, ədəbi dil ilə xalq danışığı dili arasında həmişə müəyyən fərqli əlamətlər olmuşdur. Bu əlamətlər onların «düşmənçiliyi» demək deyil, əksinə özəl xüsusiyyətləridir. Xalqın savadsız, avam nümayəndələrinə «Molla Nəsrəddin» hava kimi, su kimi lazım idi, xalqı oyandırmaq üçün onunla onun öz dilində danışmaq gərəyi bütün gerçəkliyi ilə meydana çıxaraq «Molla Nəsrəddin» dilinə ehtiyac duyurdu. Ziyalı təbəqəsinə isə türkçülük ideyalarını anlatmaq üçün yüksək üslublu dilə-«Füyuzat»ın dilinə aşina olmaq gərəyi də dövrün tələbi idi. «Füyuzat» sivil türklərin dilini ifadə edərək regionallıqdan kənara çıxaraq, ümumşərq arenalı bir dərgi olmuşdur. Türkün nəinki özündən, hətta adından belə ehtiyat edən totalitar rejim, rus ağalarına etibarını sübut etmək istəyən rəhbərlər və onların «qulları» -yalnız yuxarıların göstərişi ilə hərəkət edib müstəqil fikir söyləmək cəsarətində olmayanların bütün dünya türklərinin ittihadını-dil, din birliyini proqram şəklində ortaya qoyan «Füyuzat»a hücumu təbii hesab edilməlidir.

«Bütün türk dünyasının oğlu» Əli bəyin – müqtədir bir türk oğlu türkün, «Füyuzat» jurnalında əsaslandığı dil siyasəti artıq bu günün aktual məsələlərindəndir. «Füyuzat» dərk edilmə və qiymətləndirilmə dövrünü artıq tanımışdır. Artıq onun əsaslandığı türk dili də ağır, mürəkkəb bir dildən uzaqlaşaraq milli ləksik vahidlərin kəmiyyətcə çoxluğu baxımından diqqəti çəkən bir dil olaraq inkişaf etmişdir.

Deməli, dilin leksik, qrammatik xüsusiyyətləri dövrün təsirindən qətiyyəən məhrum deyildir.

Beləliklə, «Molla Nəsrəddin» və «Füyuzat»ın dili eyni dərəcədə xalqa xidmət etmişdir və onların mahiyyətini anlayanlar, yəqin ki, bu iki doğmanı ögeyləşdirmək üçün artıq cəsarət tapıb bilməzlər. Və alqış ki, «ictimai fikir tarixinin təzədən yazıldığı» bir zamanda bizim dövrümüzdə artıq Rusiya havasından xilas olmuş beyinlər, antitürk ovqatından uzaqlaşmış adamlar «Molla Nəsrəddin»lə «Füyuzat»ın eyni mənzilə müxtəlif yollarla gedən iki qardaş olduğunu zövq və şövqlə qəbul edirlər. Qərəzli fikirlərin tarixi dolaşdığını bildiyimiz halda, onların meydan almasına imkan verməmək, həqiqətlərə dəstək olmağı bacarmadığımız təqdirdə, heç olmasa, susmaq lazım gəldiyini anlamalıyıq. Susmağın özünün də bir etiraz olduğunu, ədalətsiz danışmaqda təəfsis qalmağın daha şərəfli olduğunu qəbul etməliyik. «Molla Nəsrəddin»in ciddi mənfi fikirlərlə qarşılaşmadan 100 il yol gəlmiş şöhrəti ilə qürur duya-duya «Füyuzat»ın 100 illik ağır və uzun bir yolda maneələrlə rastlaşaraq gecikmiş, geciksə də, mənzil başına çatıb bilməmiş şöhrət və dəyərinin bəraət qazanaraq bərra olunmağı münasibəti ilə bütün füyuzatsevərləri təbrik edirik.

2.2. «Füyuzatçılarının dil siyasətində «ortaq dil» məsələsi

XX yüzilin əvvəlində Azərbaycan ictimai həyatında özünüdərkətmə prosesinin keyfiyyət baxımından yeniləşməsi ədəbi dilə də güclü təsir göstərirdi. Həmin dövrdə «Füyuzat» jurnalı türkçülük ideyalarına əsaslanaraq aktual problemlərə təmas göstərir, irəli sürdüyü dil siyasəti ilə Şərqi elitar dilinin-türk dilinin inkişafı üçün gərgin və ardıcıl mübarizə aparırdı. Jurnalın yazarları dünya türklərinin azad və sivil nümayəndələrinin –Türkiyə türklərinin perspektivini görür,

islahat nəticəsində mükəmməl bir ümumtürk dilinin «vücuda» gələcəyini düşünür və bunu faktik materiallarla əsaslandırır. Əslində, «Füyuzat»ın ideyalarında Türkiyənin önəmli bir yeri vardır. «Meşrutiyə hərəketlərindən sonra gələn Türkçülük akımı dolayısıyla Türkiyə Azərbaycan için büyük bir önem kazanmıştır... Türkiyə Azərbaycan aydınlarınca bir büyük kardeş havası içerisinde değerlendiriliyor, Türkiyeden çok şey umuluyor ve bekleniliyordu» (273,18).

Uzun əsrlər boyu vahid bir dilə malik olan türksoylu xalqların həyatında baş verən tarixi dəyişikliklər nəticəsində onların dilində diferensiallaşma prosesinin nəticəsi olaraq müxtəlif hadisələr baş vermişdir. Bunun sonucu olaraq ümumi türk dili müxtəlif şivələrə ayrılmışdır. Belə ayrılımların türk millətinin parçalanmasına zəmin olmasını görənlər XIX yüzilin sonunda türksoylu xalqların vahid millət kimi inkişafında dil birliyinin zəruriliyini dərk edərək bu sahədə ciddi fəaliyyət göstərməyə başladılar. Belə çalışmaların əsası XIX yüzilin sonuna aid olsa da, məsələ proqram şəklində və kəskin olaraq XX yüzilin əvvəlində «Füyuzat» jurnalında qoyulmuşdur. Bütün türk dünyasının türkçüləri böyük bir tarixi dövrün gerçəkliyini –türk təfəkkürünün ifadə vasitəsi olan ümumtürk dilinin parçalanmasının qarşısını almaq üçün ən düzgün yolu ümumi ədəbi türk dili yaratmaqda görürdülər. Uzun zaman ərəbləşdirmə, farslaşdırma, sonra isə ruslaşdırma siyasəti türk xalqlarının dilini öz soy-kökündən uzaqlaşdırmış və gələcəyini sual işarəsi altında qoymuşdur. Onları bu bəladan qurtaran ən düzgün yol bir dil ətrafında birləşmək idi. Soyca eyni olan xalqların dilcə müxtəlifliyi onları bir-birindən aralı salır və vahid millət anlayışını şübhədə qoyurdu. Çin səddindən Ağ dənizə qədər yayılan türklərin vahid dildən uzaqlaşması onların nəzakətdə şəkildə yaşamalarına, bir-birini kifayət qədər anlamamasına gətirib çıxarmışdır. H.Zərdabi bu prosesin nəticələrini əvvəldən görürdü: «Bizim əsl dilimiz

türk dilidir. Amma bu dil ayrı-ayrı yerlərdə cari olduğuna, hər tərəfdə bir qeyri cür şivəyə düşüb qeyrilərdən aralanıb. Bü türk taifələri... elm təhsil etməyə başlayıb... tərəqqi yoluna düşəndə bir-birindən dəxi uzaqlaşacaqdılar. Belə də bir az vəqtdən sonra onlar bir-birinin nəinki danışdığını, hətta yazdığını da anlaya bilməyəcəkdir. Həs heç insafdırmı biz türklər bir dildə, bir dində ola-ola, bir-birimizdən aralanıb artıq gücdən düşməyimizə səbəb olaq» (132, № 9). Dil milləti millət edən, onun kimliyini təsdiq edən göstəricilərdən biridir. Bu mənada, ümumi ədəbi dil problemi XIX yüzilin sonu və əsasən XX yüzilin əvvəlində bütün türk dünyasında, başlıcası isə Azərbaycanda (burada məsələ ciddi şəkil almışdı) aktual məsələ kimi gündəlik mövzuya çevrilmişdir. Həmin dövrdə ziyalıların ən böyük qələbəsi türk ədəbi dilini yüksək səviyyəli tovlantılara çıxarmaq, onun zəruriliyini mətbuat vasitəsilə əsaslandırmaq idi. İsmayıl bəy Qasıralı onu «ömür işi» adlandırır, Əli bəy Hüseynzadə Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək proqramının birinci hissəsinin – Türkləşməyin ilk olaraq dil birliyindən başlanmasını əsas məsələ hesab edirdi. Bu məsələni reallaşdırmaq üçün birinci iş mətbuatdan başlandı. Türkçülər mətbuatın yerli şivələrdə yox, ümumi türk dilində yayılmasının tərəfdarı idilər.

Millətin nicatını, ilk növbədə, onun dilində görənlər vahid ədəbi dilin zəruriliyini əsaslandıraraq təxminən eyni fikirlərlə çıxış edirdilər. Ədəbi dil probleminə münasibəti son zamanlara qədər düzgün təhlilini tanımayan Cəlil Məmməd-quluzadə «Xatiratım» əsərində yazırdı: «Bizim türk tayfaları üçün ümumi bir dil, ədəbi bir dil mühüm məsələlərin biridir və hətta – elə zənn edirəm ki, -ümum türklər üçün ümum bir dil yaratmaq və bir imla yazmaq onlar üçün təzə əlifba yaratmaqdan çətindir. Vəqəən necə olsun?... Həs bunu etiraf edirik ki, əvvəl-axır türk kütlələri üçün ədəbi dil və ümumi imlaya çox böyük bir ehtiyac vardır. Və etiqadımız da

bundadır ki, bir belə dil gec-tez vücuda gələcəkdir (187, 72-73).

Füyuzatçılar və dövrün bir qrup ziyalıları Əli bəyə ümumtürk dilinin yaradıcısı kimi yanaşırdılar. «Füyuzat» jurnalının 7-ci nömrəsində Məhəmməd Vaiz Novruzi adlı bir müəllifin «Hüzuri-ailələrinə» adlı məktub xarakterli («vərəqlərə») yazısından (s.111-112) də bunu bilmək olur: «... Həyat» aləmi-fənayə yuvarlanıb getdisə də, əsəri olan «Füyuzat» meydani-intişara qonuldu.

Bizə bu lazım idi. Zira xəstə olan həyatımızı tədavü etmək üçün bir müqtədir doktora, bir ədibi-kamilə son dərəcə ehtiyacımız var idi. Şimdi biz bu iki məqsədə birdən müvəffəq olduq. Şimdiyə qədər mübtəla olduğumuz xəstəliyimizi həqq ilə tədavü etmək üçün Cənabi-Həqq bizə bir müqtədir müsəlman doktoru ehsan buyurdu. Həm də əfkar və məramımızı anlatmaya vasitə olan lisanımızı ədəbi bir lisan yaratmaq üçün bir ədibi-kamil göndərdi».

Ümumi ədəbi dil carçısı zövq və şövqlə qarşılır, «mənbəyi feyz və kəmalat», «məhdi-məarif» adlandırılır, «müsəlmanların qanlarını qaynadan» islam mətbuatı kimi təqdir edilirdi. Hələ ilk nömrələrindən ona marağın artması dil və din məsələlərinə yüksək münasibəti idi: «Füyuzat»ın birinci, ikinci nömrələri ciddən şayani-təqdirdir. Rusiya müsəlmanlarının qanlarını, ümumiyyətlə, nəzər-diqqətlərini cəlb etdi... İştə şu iki nömrə əldən-ələ dolaşılıyır. Şu bənddəki nömrəyi təbəqeyi-aliyyədən sayılan biçərə türklər sevinə-sevinə, ağlaya-ağlaya oxuyurlar».

Həm mədəniyyət tariximizə, həm ədəbi dilimizə Azərbaycanda mətbuatın genişlənməsi, milli özünüdərkini yüksəlməsi, «Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək» şüarını irəli sürən «Füyuzat» ədəbi cərəyanının yaranması və s. hadisələrlə səciyyələnən bir dövr kimi daxil olan XX yüzilin əvvəli milli mənlük şüurunun dolğunlaşması ilə daha xarakterikdir. «Bu cəhətdən «Həyat» qəzetinin və «Füyuzat»

dərgisinin indiyəcən etiraf olunmamış xüsusi rolunu ayrıca qeyd etmək lazımdır (26, 12).

Füyuzatçılar «Türkləşmək!» şüarını irəli sürərkən türklərin bütün sahələrdə soy-kök qayıdışının zəruriliyini göstərir və onların dil birliyi vasitəsilə yüksək inkişafa və mədəniyyətə nail olacaqlarına inanırdılar. Xalqın mədəniyyəti hesab edilən dil birliyi türklərin mənəvi birliyi deməkdir. «Dil ulusal varlığın, birliğin və kultürün temelidir» (280, 17). Millətin özü kultür nəticəsində formalaşır, kultür onun dəyərlərinin tonlusudur. Hazırda türkologiya elmində kultürlə mədəniyyət ayrı-ayrı məfhumlar kimi qəbul və izah edilir. Mədəniyyət terminini ilk dəfə 1767-ci ildə Şotlandiya filosofu A.Fergüson işlətməmişdir. Bu anlayış geniş anlamda xalq və millətlərin maddi-mənəvi inkişaf səviyyəsini; həyat və fəaliyyətin xüsusi sahəsini bildirir. Dar anlamda isə insanların mənəvi həyat sahəsinə aid edilir. Mütəxəssislər mədəniyyətə 259 tərif vermişlər. Hər bir dövrün öz mədəniyyəti var və o, cəmiyyətin inkişafı ilə dəyişilib zənginləşir. Mədəniyyət fərdi biliklərə, elm və texnikaya, iqtisadiyyatı yüksəltməyə əsaslanan fəaliyyətin nəticəsidir. O, milliyyət tanımır və biliklərə söykənir. Kultür isə duyğulara əsaslanır və millidir. Prof. Doktor Muharrem Ergin kultürə belə bir tərif verir: «Kultür bir milleti millet yanan, millet adı verdiğimiz insan cəmiyyətini kuran bir varlıqdır. Bu varlığın unsurları dediğimiz kibi: dil, örf və adətler, dünya görüşü, ilm, sanat, tarix və milli şüurdur» (271, 31). Türk ədəbi dilində «kultür» çox işlənən sözdür və lüğətlərdə o, mənşə baxımından fransız sözü (culture) hesab edilir. Başqa bir lüğətdə «kultura» sözünün latın mənşəli olduğu göstərilir (297,4). Türk sözlüyündə onun altı mənası verilib ki, onlardan birincisi budur: «Tarihi, tonlumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve mənəvi değerler ile bunları yaşatmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve tonlumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü, hars, ekin»

(269, 1436). Azərbaycan dilinə aid lüğətlərin heç birində qeydə alınmayan «kültür» sözü son zamanlar ədəbi dilimizdə işlənmək hüququ qazanan leksemlərdəndir. Kültürün əsas göstəriciləri (yetişdirdiyi insan, yaratdığı cəmiyyət forması, təsir dairəsi, yaşayıb qoruna bilmək bacarığı və s.) yalnız və yalnız dil ilə mümkündür. Bu baxımdan, bir millətin dil kulturu ən yüksəkdə dayanır. Türk milləti dünyanın ən kulturlu millətlərindən biridir və birincisidir desək, səhv etmərik. Onun ortaya qoyduğu insan tını, dünya tarixinə yön göstərən cəmiyyət forması, zaman-zaman ən ağır durumlarda, saysız-hesabsız müharibələrdə özünü qoruması, müxtəlif kultür dairələrinə təsiri və s. bunu təsdiq edir. Hansı şəraitdə olur-olsun, türklərin türklükdən uzaqlaşmaması onların yüksək kultür dəyərlərindəndir.

İnsanlar, ilk növbədə, dil ilə bir-birlərinin eyni millətdən olduğunu hiss və dərk edirlər. Dil, harada olursa-olsun millətin mənliliyini məhv olmaqdan saxlayır, onu başqalarına qarışaraq yox olmaqdan xilas edir, özgüləşməyə qoymur. Dil bir milləti digər millətlərdən ayırır. Bu gün üç qitədə danışılan türk dilinin ortaq hala gəlməsi türkologiya elmində əsas məsələlərdəndir. Varlığı və kulturu ulu olan türk xalqlarının dil birliyi, XX yüzilin əvvəlində ən önəmli problem olaraq ortaya qoyuldu. Bu məsələ tarixən qarışıq bir dövrə təsadüf edir. Dövrün mürəkkəbliyi, ziyalılar arasında fikir birliyinin olmaması, yeniliyin maneələrlə qarşılaşma taleyi, Rusiya tərkibində olan türksoylu xalqların adının, dilinin, əlifbasının dəyişdirilməsi siyasəti «ortaq türk dili» ideyasının qələbəsinə imkan vermədi. Türk xalqlarının, xüsusilə də, Azərbaycan türklərinin tez-tez əlifbasının dəyişilməsi onların bir-birindən uzaqlaşması və mənən əzilməsi siyasətinə xidmət edirdi. Naxçıvanda çox bacarıqlı bir övladını məktəbə qoymaq istəməyən ata belə demişdir: «Mənə əlifbasını tez-tez dəyişən bir dövlətin təhsili lazım deyil». İndi o zamankı həmin «uşaq» -I.İsmayilov bu məsələni acı-acı xatırlayır.

«Füyuzat» jurnalının dil siyasətində əsas yeri tutan ortaqlaşma Osmanlı dilinə söykənirdi. Türk xalqları yüzillər boyu ərəb-fars dillərindən faydalanmış və həmin mənbələrdən olan alınmalar, füyuzatçılara görə, daha məqbul hesab edilmişdir. Türk dilləri ilə ərəb-fars dilləri arasında uzunmüddətli yaxınlıqların olması həmin dillərə doğma münasibət yaratmışdır. Ədəbi və danışiq dilinin diferensiasiyası nəticəsində meydana gələn Osmanlı dili yazılı ədəbi dil norması hesab edilirdi. «Füyuzat» jurnalında türk ölkələrindəki danışiq dilinin ümumi ədəbi dil kimi istifadə edilməsi mümkünsüz hesab olunurdu. Jurnalda dilin iki formasından –lisani-əvam və lisani-ədəbdən, bunların fərqiindən danışılır və ədəbi dilin «əhli-qələm tərəfindən qəbul edilmiş bir lisan» olduğu göstərilir. Bu baxımdan jurnalın ilk nömrəsində çap edilən «Müsahibeyi ədəbiyyə» məqaləsi (s.9-10) xüsusilə diqqətəlayiqdir. Məqalənin müəllifi Əhməd Raiq müxtəlif təfriqə səbəbləri üzündən ümumi türk dilinin müxtəlif şivələrə ayrıldığını və bir sıra məlum maneələr nəticəsində milli ədəbiyyatımızın da layiqincə inkişaf etmədiyini göstərərək bunun qarşısının alınması zəruriliyini qeyd edir. Onun fikrincə, ən düzgün və yeganə yol dil birliyinin yaranmasıdır və artıq bu dilin «vücuda gətirilməsi zamanı» gəlmişdir: «Bunun üçün də Osmanlı, Krım, Qafqaz, Mavərayinəhr və ilaxır türklərinin mətbuat vasitəsi ilə təması-daimi fikir halında bulunması... yekdigərinin təkmilat və tərəqqiyyat lisaniyyəsini təqib etməsi əlzəmdir».

Dil siyasətində jurnalın mövqeyi belə idi: dilə nə lazımsız ərəb və fars kəlmələri gətirmək, nə də digər ölkələrdə yaşayan türklərin anlamasına mane olan məhəlli şivələrə üstünlük vermək, əksinə, «türkcə kəlmələri çoxca istemal edib manus qılmaq: «... bu lisana, nə İstanbul üdəbası kibi sui-istemal dərəcəsinə varacaq qədər bilüzum ərəbi və farsı əlfaz qatmalı, nə də məmalik türklərinin anlamasını müşkülləşdirəcək mərtəbədə məhəlli şivəsinə görə kələmat

geyr manusa idxal etməli». Bu baxımdan, türk dilinin təmizlənməsi ən optimal yol idi. Bu təmizlik, əslində, ədəbi dil ilə xalq danışığı dili arasındakı uçurumun aradan qalxmasına xidmət edirdi. Lazımsız alınmalardan xilas olmaq dilin saflaşmasını şərtləndirirdi. «Füyuzat» jurnalı həm dilin obyektiv inkişafına ifrat müdaxilənin, həm də seyrçi mövqeyində dayanmağın əleyhinə idi. «Füyuzat» özül olaraq İstanbul türkcəsini, alınma olaraq «yaxın» dillərin (ərəb və fars) leksik vahidlərini qəbul edir, lazımsız alınmalara, arzuolunmaz sinonimçiliyə, dil anlaşılmazlığına qarşı çıxır, ideologiyasında əsas yer tutan türkləşməni dildə də tətbiq edirdi. O, ərəbizmlərə, bu mənbədən alınan lazımi dil vahidlərinə yüksək münasibət göstərir və bunu islamçılığı yaşıatmağın yollarından biri kimi qiymətləndirirdi.

«Füyuzat» jurnalı ədəbi dil normativlərinin qorunmasının, milli dilin tərəfdarı olaraq «əhyası əlzem olan və ədəbiyyata yarar ümumi türkcə» kəlmələrdən daha çox istifadə olunması prinsipi ilə çıxış edirdi. Onun ilk nömrəsində çap edilmiş «Müsahibeyi-ədəbiyyə» füyuzatçıların ədəbi dil məsələsində əsas proqramı kimi səslənir: «Lisani təkəllüm (danışığı dili –S.H.) hər yerdə, hər məmləkətdə az-çox müxtəlif ləhcələrə ayrılmışdır.

Fəqət məmaliki-mütəməddinədə heç bir məmləkət yoxdur ki, ərəbi-elm və qələm arasında müstəməl «lisani-ədəb» bir təqim şöbələrə münqəsim olmuş olsun.

Biz Anadolu köylərinin və ya yuxarıda sayılan türk məmləkətlərinin lisani-təkəllümünü, bir lisani-ümumiyyə-ədəb deyərək təkmili-ələmi-ətraka təqdim edəməyiz və bunu heç bir müntəsihi-ədəb düşünməmişdir.

Çünki lisani-əvvam, heç bir vaxtda lisani-ədəblə bir olamaz».

«Lisani-ədəb»in əhli-qələm dili olduğunu göstərən «Füyuzat» jurnalının dil siyasəti ümumi türk dili məsələsindən

qaynaqlanırdı. Dil birliyi problemi ilk dəfə «Tərcüman» qəzetinin səhifələrində irəli sürülmüşdür.

Dilin inkişafında, ictimai-siyasi hadisələrə münasibətdə mətbuat bütün zamanlarda təsiredici rol oynamışdır. Bu mənada, mətbuat tarixində özünəməxsus yeri və rolu olan «Tərcüman» qəzeti və «Füyuzat» jurnalının fəaliyyəti diqqəti cəlb edir.

«Tərcüman» qəzeti 1883-cü ildən 1918-ci ilə qədər Krimdə çap edilmiş və XX əsrin əvvəlinə qədər Rusiyada yaşayan türksoylu xalqların yeganə mətbuat orqanı olmuşdur. Əsil adı «Tərcüman-əhvali-zaman» olan bu qəzet «Tərcüman» adı ilə Yaxın və Orta Şərq ölkələrində geniş yayılaraq böyük şöhrət qazanmışdır. Qəzetin redaktoru «Rus müsəlmanları», «Avrona mədəniyyətinə bir nəzəri müvazinə» kimi qiymətli əsərlərin müəllifi İsmayıl bəy Qasıralı (1851-1914) olmuşdur.

«Füyuzat» jurnalı bütün dünya türklərinin ortaq dildən istifadəsini nəzəri baxımdan əsaslandırır və türk dilinin islah olunması məsələsini qətiyyətlə irəli sürürdü. «Dildə, fikirdə, işdə birlik» ideyası «Füyuzat»ın dil birliyi siyasətində əsas nümunə idi.

Aralarındakı tarixi məsafə uzaq olmasa da, müxtəlif vaxtlarda fəaliyyətə başlayan bu iki mətbuat orqanını birləşdirən çox mühüm cəhətlər vardır. Əvvəla, redaktorların başlıca şüarı öz maraqlı və aktual məzmunu ilə diqqəti cəlb edir. «Tərcüman» «Dildə, fikirdə, işdə birlik», «Füyuzat» isə «Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək» şüarı ilə çıxış etmişdir. Bu şüarlar və onların müəllifləri türk milli şüurunun inkişafı və yüksəlişində müstəsna rol oynamışdılar. «... Qasıralı İsmayıl Beyin çıxardığı *Tercüman* gazetesinin «Dilde, fikirde, işte birlik» prinsipləri bütün Türk ölkələrində olduğu gibi Azerbeycanda da etkisini göstermiş, Azeri gençliğinin gözlerini Türkiyeye çevirtmişdi. Böylece Türkiyede 1908-de meşrutiyetin ilanı ve Balkan harbi sonrası

güclənən milliyyətçilik cərəyanı Azərbaycan Türklərini Türkiyəyə yönəltdi» (269, 6).

Rusiyada yaşayan türksoylu xalqların varlıqlarının qorunub yaşaması üçün «Tərcüman» qəzeti onların dil birliyinə malik olması məsələsinə xüsusi önəm verirdi. «Dildə, fikirdə, işdə birlik» şüarının birinci hissəsinə (dildə birlik) daha çox diqqət yetirilir və belə hesab edilirdi ki, dil birliyi olmadan fikir və iş birliyi mümkün deyildir.

«Füyuzat» jurnalı fəaliyyəti boyunca dünyadakı türklərin anlama biləcəyi ortaq türk dili ideyasını irəli sürmüşdür. Hər iki mətbuat orqanını birləşdirən bu ideyanın həyata keçməsi üçün I.Qasımlı «üsuli-cədid» təhsil metodunu irəli sürmüş və Azərbaycanda, Orta Asiyada, Volqaboyunda, Krımda həmin metoda əsaslanan yeni tipli məktəblər yaradılmışdır ki, onlar Rusiyada yaşayan türk xalqlarının asan oxuyub yaza bilmələri işinə xidmət edirdi. Əslində, həm I.Qasımlı, həm də Ə.Hüseynzadənin irəli sürdüyü şüarların əsas prinsipi türk birliyi idi. Sadəcə olaraq, onlar bu birliyə gedən yolda dili bir köprü hesab edir və bu köprüdən keçmədən milli birliyin mümkün olmadığını düşünürdülər.

XIX yüzilin sonlarında Azərbaycan əhalisinin yüksək (savadlı) təbəqəsi rus mədəniyyətinin, aşağı (savadsız) təbəqəsi isə İran mədəniyyətinin təsiri altında idi. Həmin dövrdə Azərbaycan cəmiyyətinə yeni bir mədəniyyətin təsiri görünməyə başlamışdır. Bu, Osmanlı-Avrupa mədəniyyəti idi. 1883-cü ildə Bakı-Batumi dəmiryolunun açılması Azərbaycanın Rusiya və Qərbi Avropa bazarları ilə əlaqə saxlamasında mühüm rol oynamış, Qafqazın İstanbula yaxınlaşması prosesi güclənmişdir. Azərbaycanda XX yüzilin əvvəlində əhatə edən dövrü üç mədəniyyətin- rus, İran və Avropa mədəniyyətinin qarşı-qarşıya durması dövrü kimi səciyyələndirmək olar.

«Tərcüman» və «Füyuzat»ın təsiri ilə uzun müddət dini təəssüblə yaşayanlar İslam və Türk dünyasına aid olduqlarını

hiss və dərk etməyə başlamış və Türkcülük bir cərəyan şəklini almışdı. Bu cərəyanın meydana gəlib geniş yayılmasında «Tərcüman» və «Füyuzat»ın böyük rolu olmuşdur. Onların irəli sürdüyü ideyalar türk dünyasında Ziya Göyalı kimi bir dəyəri meydana çıxarmışdır. O dövrün ziyalıları sünnü-şiə ayrılığına son qoyulmasında, rusluq və iranlıq hisslərinin ortadan qaldırılması və türk ruhunun yüksəlməsində bir mücahidlik fəaliyyəti göstərmişdilər.

Bu baxımdan, «Füyuzat» jurnalı həmin dövr türkcülük tarixinin ən parlaq səhifələrindəndir. O, dil məsələlərinə xüsusi önəm verərək İstanbul türkcəsinin bütün türklər üçün anlaşılacaq bir vəziyyətə salınması fikrini irəli sürür və bu yolda aksent və şivələr arasındakı fərqi aradan qaldırılması əsas amil kimi qiymətləndirilirdi. Bu sahədə «Füyuzat» müəyyən qədər uğur da qazanmış, Azərbaycan dilinin türk xalqları üçün əsas hesab etdiyi İstanbul türkcəsinə yaxınlaşmasında böyük rol oynamışdır. Uzun müddət ədəbi dilimizdə bu proses özünü göstərmiş, hətta XX əsrin 30-cu illərində də «Füyuzat»ın işlətdiyi dil vahidlərindən istifadə olunmuşdur.

Təəssüf ki, «Füyuzat» kimi «Tərcüman»ın da fəaliyyəti haqqında uzun müddət qeyri-obyektiv fikirlər irəli sürülmüşdür.

«Füyuzat» və «Tərcüman»ı tənqid edən müəlliflər xəsisliklə olsa da, onların böyük roluna, əhəmiyyətli cəhətlərinə də toxunurdular.

Türkcülükdə dil məsələlərinə önəm verilməsi təbii idi. O dövrdə dilin vəziyyəti türkcülüyn meydana atılma səbəblərindən biri kimi diqqəti cəlb edir. Dili təhlükədən xilas etmək, türk xalqlarını bir dil altında birləşdirmək türkcülük yolunda ən mühüm addımlardan hesab edilirdi. Bütün sahələrdə türkləşmək dildə türkləşməkdən başlayırdı.

«Tərcüman»ın səhifələrində irəli sürülən dil birliyi ideyası «Füyuzat» tərəfindən ləyaqətlə davam etdirilirdi. Dil

birliyi siyasətində İstanbul türkcəsini əsas götürən «Füyuzat» böyük bir təsir gücünə malik olmuşdur. Ə.Hüseynzadə «1906-1907-yılları arasında çıxardığı *Füyuzat* mecmuasıyla Azərbaycanda *Romantizmi* başlatmış, Azeri Türk nesrine yeni bir anlayış və kuvvetli bir üslub getirmişdir. Onu təkin edenler sayesinde Azeri edebi dili yirmi yıl zarfında Türkiyə Türkcəsinə yaxlaşmışdır» (268, 31).

Tədqiqatlar göstərir ki, «Füyuzat»ın dili sivil bir dildir və ideyalarının müasirliyi ilə fərqlənir.

«Tərcüman» və «Füyuzat» ortaq türk dilinə Turan mədəni-mənəvi birliyinin əsası olaraq üstünlük verirdi. Füyuzatçıların türkcü, turançı görüşləri ilk olaraq dildə özünü göstərirdi. «Tərcüman»la «Füyuzat»ın irəli sürdüyü dil birliyi ideyası məlum səbəblərdən uğur qazana bilməsə də, bu mətbuat orqanlarının varlığı göstərdi ki, bütün türklərin eyni dildə birləşmələri mümkündür. Ə.Hüseynzadənin və onun tərəfdarlarının bu ali məqsədinin zamanında qiymətləndirilə bilməməsi səbəbini onun oğlu Səlim Turanın dediklərindəki həqiqətdə tanımaq olar: «Sənətkar istər təhsilli olsun, istər savadsız, o, cəmiyyətin öncülüdür, cəmiyyətin aynasıdır... cəmiyyət isə həmişə keçmiş xəyallarla yaşamağa adət etmişdir. O, yaxınlığındakı, əlinin altındakı şeyləri görməyə və dəyərləndirməyə qabil deyil» (5,108). Halbuki «Tərcüman» və «Füyuzat»ın dil birliyi ideyası türk dilçiliyində bir hadisə olaraq qiymətləndirməyə layiqdir. Əslində, dildə türkcülük dilin sadələşdirilməsi demək idi və bu ideya Türkiyədə də geniş yayılmışdır. Bütün türk dünyasında türkcülük axınının başlanması ilk növbədə İsmayıl bəy Qasımralı, Əhməd bəy Ağaoğlu və Əli bəy Hüseynzadənin adı ilə bağlıdır. Vətəni Türkiyə və Türküstan deyil, türkcülüüyü elmiləşdirən ideoloq Ziya Göyaltının ifadəsi ilə desək, «böyük və müəbbəd (əbədi – S.H.) bir ölkə –«Turan» kimi dərk edən ziyalılar dil birliyi ideyasının həyata keçməsi üçün yollar da göstərirdilər.

Elmi ədəbiyyatda demokratların (onların simasında Cəlil Məmmədquluzadənin) ədəbi dilə sadə xalq dilindən qaynaqlanmaq baxımından münasibətinə müsbət yanaşma, romantiklərin bu sahədəki mövqeyini isə «alt-üst» etmə məqamları fikir dolaşığı yaradaraq iki «əks» cəbhənin meydana çıxmasına səbəb olsa da, tədqiqatlar göstərir ki, demokratlarda əsas məqsəd ədəbi dil yox, sadəcə xalqla ünsiyyət və onunla öz dilində danışmaqla savadsız kütlənin mədəni inkişafını təmin etmək olmuşdur. Daha dəqiq deyilsə, demokratlar əsasən dil, romantiklər isə ədəbi dil məsələsini həll etmək istəyirdilər. Lakin təəssüf ki, o dövrün ədəbi dil anlayışı bəzən yanlış olaraq ana dilindən fərqli bir dil kimi başa düşülürdü. Halbuki ədəbi dil xalq dilinə əsaslanan və müəyyən ölçülərə norma və qaydalara dayanan dildir. Həmin norma türk ədəbi dilindən qaynaqlandığı üçün «ögey» hesab edilirdi.

«Füyuzat» jurnalı ədəbi dilin müəyyənləşməsinə güclü təkan vermişdir. «Dövrün ədəbi dil normasının müəyyənləşməsində görkəmli söz ustaları ilə yanaşı, mətbuat işçiləri, ziyalılar da bütünlükdə iştirak edirlər. Eyni zamanda, təxminən heç bir ziyalı ədəbi dil, ana dili ətrafında gedən mübahisələrdən kənarda qalmır. Hamı da eyni mövqedən çıxış etmir, lakin ədəbi ana dilinin taleyinə heç kəs laqeydlik göstərmir» (115, 181).

Beləliklə, XX yüzildə dil məsələləri ilə bağlı qarşıda iki məqsəd dururdu: 1. Ana dilinin inkişafını təmin etmək. 2. Kamil normaya əsaslanan ədəbi dil formalaşdırmaq. Bu iki məsələyə baxış mövqeyindən yaranan fikir ayrılığı dövrün ədəbi dil xarakterinin müəyyənləşməsində çətinlik yaradır: «Rus və Avropa təhsili görmüş ziyalılar dərk edirlər ki, rus və Avropa ədəbi dilləri kimi savadlı, normalı ədəbi dil yaranmalıdır. Ancaq bu işi görmək çətinidir; rus-Avropa dillərini gözəl bilən ziyalılar, əksərən, Azərbaycan –ana dilini nis bilirlər, ana dilini yaxşı bilənlər isə, ümumən xalq danışığı

səviyyəsində dayanır, ədəbi dilin mahiyyəti haqqında o birilər qədər aydın elmi qənaətdə olurlar. Ancaq faktdır ki, ziyalılar bu çətinliyi aradan götürməyə çalışırlar, əcnəbi material əsasında bildikləri mükəmməl ədəbi dil vərdişinin işığını ana dilinin üzərinə salmağa cəhd göstərirlər» (115, 182).

XX yüzilin əvvəlində etnolinqvistik proseslərin özü mürəkkəb idi. Bu isə dildə variantlığa səbəb olurdu. Belə ki, yerli milli dil faktlarının «gəlmə» (türk) ədəbi norma ünsürləri ilə birləşməsi bir neçə variantın eyni zamanda funksional rol oynamasına meydan verirdi. «Füyuzat» jurnalının dil faktlarının türk ədəbi dilindən qaynaqlanması türkçülük ideyaları ilə bağlıdır. Bu ideya türk xalqlarını, onların din və dilini əsarətdən xilas etmək məqsədi daşıyırdı. «Füyuzat» jurnalında mənsub olduğumuz millətin bütün dünyadakı türklərdən ibarət olduğu fikri irəli sürülür. Jurnalın ideyalarına görə, müasirləşmək prosesi türk milli dilini qoruyub saxlamaqla getməlidir.

Etiraf etmək lazımdır ki, «Füyuzat» jurnalına qədər heç bir mətbuat orqanı ədəbi dil məsələsini prinsipial şəkildə ortaya qoyaraq praktik baxımdan davamlı olaraq bu qədər ciddi səylə tətbiq etməmişdir. Vaxtilə türk dillərində ümumi şəkildə işlənən dil vahidlərinin «Füyuzat» jurnalı vasitəsilə XX yüzilin əvvəlində Azərbaycanda yenidən işləklilik qazanması dilin leksik tərkibini zənginləşdirən bir əlamət kimi qeyd olunmalıdır. Bu da həqiqətdir ki, ədəbi dilin ümumxalq danışığı dili əsasında zənginləşməsi tarixi prosesdir və hər bir zaman xalq dilindən ədəbi dilə keçən sözlərin kəmiyyəti eyni olmamışdır. Bu gerçəkliyə əhəmiyyət verilmədən füyuzatçıların həmin mövqedəki fikirlərinin gözdən salınması üçün nə qədər ciddi cəhdlər olmuşdur. «Ədəbi dil hər zaman çoban, əkinçi lisanı olmamışdır» fikrini mənfə mənadə əsaslandırmaq üçün ona «əlavələr» də edilmişdir: «Əslində, bu fikir (ədəbi dilin hər zaman çoban, əkinçi lisanı olmaması – S.H.) doğrudur. Ancaq «çoban, əkinçi lisanı» deyəndə

Ə.Haqqverdiyevin lirizmlə dolu gözəl dili, M.Ə.Sabirin nadir satirik nitqi, C.Məmmədquluzadənin sadə və aydın danışığı nəzərdə tutulur»(115,184-185) fikrini obyektiv hesab etmirik. Əgər nəzərdə tutulan maddi cəhətdən (dil faktları baxımından) var olmasa, ona necə münasibət göstərib təhlil etmək olar? «Füyuzat»ın səhifələrində isə nə Ə.Haqqverdiyev, nə M.Ə.Sabir, nə də C.Məmmədquluzadənin nitqinə zərrə qədər hörmətsizlik edən bir dənə də fakt yoxdur. Belə olduqda füyuzatçıların onlar haqqında hansı fikrdə olduqlarını necə bilmək olar? Lakin əlimizdə həmin böyük ədiblərin adından istifadə ilə «Füyuzat»ın dilinə həqarət məqamlarını göstərən faktlar az deyil. Əsas olmayan, hətta bəzən uydurulan fikirlər həm öz dövrü üçün, həm də gələcək üçün dolaşıqlıq yaradır. Gələcəkdə həmin fikirlərlə tanış olanlar həm onların mənsub olduğu zaman, həm də aid olduğu məsələ haqqında dürüst danışmaqda çətinlik çəkir, hadisələri çaş-baş salırlar. Doğrudur, «Füyuzat» jurnalının dili çətindir, mürəkkəbdir, lakin onun dili haqqında «ədəbi dil deyil» demək ifrat ədalətsizlikdir. Jurnalın dili bütün çətinliklərinə, mübahisələr törədən cəhətlərinə baxmayaraq mədəni və intellektual, qaydalı və normalı bir ədəbi dildir.

«Füyuzat»ın dilini sevərək tənqid edənlər də, yeni bir şey demək xatirinə ondan bəhs edənlər də onu yaddan çıxmağa qoymadıqları üçün müəyyən bir iş görməkdə hər hansı bir rola malikdirlər.

XXI yüzilin əvvəlində yüz il əvvəlki dərginin – «Füyuzat»ın dilinin araşdırılması onun mətləbini duymağa, dövrün dil əlamətlərini öyrənməyə, millət fədailərini tanımağa kömək edir.

1890-1908-ci illər tarix meydanına türkçülüyn siyasi bir ideologiya kimi formalaşmasının təsdiqi və təsbiti dövrü kimi daxil olmuşdur. «Füyuzat» jurnalının fəaliyyəti və onun yürütdüyü dil siyasətinin belə bir dövrlə bağlılığı təbiidir. Türkçülük ideyalarının manifest və proqramı səviyyəsindəki

bu dərginin XX yüzilin əvvəlində qarışıq və mürəkkəb bir mərhələdə ədəbi dilimizdə xüsusi bir hadisə olması, dünyadakı türklərin dil mədəniyyətini əks etdirməsi onun bütün türkləri dil və kulturdə birləşdirmək məqsədindən irəli gəlirdi. «Xüsusən dildə birlik və bütövlük məsələsini Əli bəy mənəvi bütövlüyün bütün digər sahələrdə gerçəkliyi üçün zəmin hesab edirdi» (165, XVIII). Füyuzatçılar ümumtürk dili ideyasını irəli sürməklə tarixi dil faktlarına söykənərək məhəlli şivələrə ayrılmış və hətta az qala tənəzzül prosesini keçirən türk dilinin bərnəsinə nail olmaqla onu əvvəlki kimi türk mədəniyyətinin dili səviyyəsinə qaldırmaq bütün türklər tərəfindən anlaşılməsini təmin etmək istəyirdilər. Millətin kimliyinin ifadəçisi kimi onun mütləq vahid dilinin olmasına çalışırdılar. Həmin dil isə bir zaman yüksək inkişafda olmuş və onun vasitəsilə yüzlərlə mədəniyyət nümunələri nəsildən-nəsilə davam etmişdir. Vahid bir dilin milli dil kimi qəbul edilməsi dövrün ictimai-mədəni ehtiyacı idi. Əli bəy Hüseynzadənin tələbəsi Ziya Göyali yazırdı:

Turanın bir eli var,
Və yalnız bir dili var.
Başqa dil var deyən
Başqa bir əməli var.

Turanın vicdanı bir,
Dini bir, vətəni bir,
Fəqət hənsi ayrılır,
Olmasa lisani bir (88, 159).

«Füyuzat» jurnalının dili XX yüzilin əvvəlindəki ədəbi-mədəni mühitin canlı ifadəsi və təbii bir nəticəsi idi. «Füyuzat» türkcə milli məcmuə kimi meydana çıxmış, dildə türkçülüyn əsasını qoymuşdur. Füyuzatçıların millətin kimliyinin təzahürü olan dil haqqındakı düşüncələrinin sonucu vahid bir dil ilə nəticələnirdi. Həqiqətdə isə meydana belə bir

dil yox idi. Vahid türk millətinin dili ayrı-ayrı şivələrə ayrılmış, millətin bütövlüyü və gələcəyi üçün milli dil olaraq vahid bir dilin qəbul edilməsi zərurəti meydana çıxmışdır. O zaman digər türk dilləri ilə müqayisədə İstanbul türkcəsi daha çox normaya salınmış bir dil idi.

Füyuzatçılar dili milləti qoruyan ən önəmli vasitə kimi dəyərləndirirdilər. Təsadüfi deyildir ki, «Füyuzat»ın dili o zaman üçün ümumtürk dilinin mükəmməl örnəyi idi. Həmin dövrdə mətbuatın milli dilini inkar edən və «osmanlıca» adlandıranlara qarşı müxtəlif ziyalı fikirləri formalaşırdı. «Həyat» və «Füyuzat»dan sonrakı bir sıra mətbuat nümunələrinin çoxu ümumtürk ədəbi dili normalarına əsaslanırdı. M.Ə.Rəsulzadə 1916-cı ildə yazırdı: «İstanbullu bizim qəzetləri oxusa, ona «əcəmcədir» deyər. Bu dil osmanlıca deyil, bu bizim ədəbi türkcəmizdir. Osmanlı şivəsi ilə bizim şivə arasındakı oxşarlığı görüb də qorxanlar mütləq iki şivənin bir dilin bir-birinə yaxın şöbələri olduğunu bilməyənlərdir».

«Füyuzat» jurnalı öz fəaliyyəti ilə dil birliyi övqatının yüksəlməsini təmin etdi. O, dildə yeni bir istiqamətin-türkçülüynün başlanğıcını qoydu. Füyuzatçıların düşüncə tərzinə görə, mədəni birliyin yolu ümumtürk ədəbi dilinin yaranmasından başlamalı idi. Ədəbi dildən məhrum olan hər hansı bir xalq ədəbi dilə malik olan başqa bir xalqın dilini qəbul etməyə məcburdur və bu mənada füyuzatçılar ədəbi dilə xüsusi önəm verirdilər. İstanbul türkcəsi ona görə diqqət mərkəzində idi ki, Həsən Səbri Ayvazovun «Füyuzat» jurnalının on altıncı nömrəsində «Lisan qovğası» məqaləsində ifadə etdiyi kimi, «osmanlıların bu gün qullandıqları lisanın əslı cıǵatay ləhcəsi isə də, kəndisinə gözəl bir süs vermişlər, mükəmməl bir lisan sahibi olmuşlar» (253). Bu, ədəbi dil kimi hansı dildən istifadə etməli?» sualına bütün füyuzatçıların verəcəyi cavab idi.

Mükəmməl və vahid ədəbi dil məsələsinin zəruriliyini hiss və dərk edən ziyalılar bu mövzuda müxtəlif əsərlərlə münasibətlərini ifadə edirdilər. Bu baxımdan, Əli bəy Hüseynzadənin «Turani» imzası ilə «Füyuzat» jurnalının doqquzuncu nömrəsində çap edilmiş, «Türk dilinin vəzifeyi-mədəniyyəsi» (s.140-142) adlı məqaləsi diqqəti çəkir. Əsərdə türk dili ərəb və fars dilləri ilə müqayisə olunur, haqqında danışılan dillər çağdaş funksiyalarına görə səciyyələndirilir və ərəb dilinin din və məzhəb dili, fars dilinin şeir dili, türk dilinin isə tərəqqi və mədəniyyət dili olmasından danışılır. Türk dilinin belə bir yüksək vəzifəni yerinə yetirməsi dövrün tələbi ilə əlaqələndirilir: «Zamancə mədəniyyəti-islamiyyənin üçüncü dövrü, yəni dövrü-axırı başlıca türk tarixindən ibarət olduğu kimi, məkanca dəxi bu gün küreyi-ərz üzərində türk dilindən daha mintişar bir dil yoxdur».

Əli bəy Hüseynzadə Lena çayı sahillərindən başlayıb Altay, Qaraqurum, Pamir, Hindi-quş, Qafqaz, Krım dağlarından keçərək Balkan dağlarının qərbinə, Ural dağlarının şimalından Afrikanın səhralarına qədər böyük bir ərazidə sakin olan əhəlinin türksöylü və türkdilli olduğunu bədii və ictimai-siyasi üslubun sintezi daxilində qeyd edir:

Eylər dili Çin səddinədək hökmünü icra,
Bir ucudur Altay bu yerin, bir ucu səhra.

(«Füyuzat» jurnalının dilində ictimai-siyasi üslubla bədii üslubun birləşdiyi məqamları göstərən maraqlı faktlar çoxdur).

Əli bəy belə böyük bir ərazidə dağınıq şəkildə yaşayan qəbilə və tayfaları mədəniyyət yoluna çıxaracaq vasitənin nə ərəb, nə fars, nə rus, nə də firəng dili deyil, yalnız və yalnız türk dili olacağını qətiyyətlə qeyd edir: « Biz öz müxtəlif şivə və ləhcələrinizi islah və tövfid ilə özümüzə məxsus mədəni və ədəbi bir ümumi türk dili vücudə gətirə biləriz».

XX yüzilin əvvəlində «Füyuzat» jurnalı vahid ədəbi dil məsələsini aktual problem kimi qarşıya qoymuş, onun bağlanmasıdan sonra da müdafiə etdiyi dil ənənələri davam etmiş, hətta Azərbaycan Demokratik Respublikası da onlara müsbət münasibətdə olmuş və I Türkoloji qurultayda ortaq ədəbi dil mövzusunda eyni ideya istiqamətində dəyərli fikirlər söylənmişdir. «Füyuzat» jurnalı ümumtürk dilinin əhəmiyyətini bütün türk dünyasına anlatmışdır. Bunun nəticəsidir ki, I Türkoloji qurultayda «ortaq ədəbi dil» önəmli məsələlərdən biri olmuşdur.

Sovet ideologiyasının təsiri və təzyiqi ilə yazılan əsərlər I Türkoloji qurultayın daha çox və ya ancaq əlifba məsələsi üçün çağırılmasını qeyd edir. Lakin tədqiqatlar göstərir ki, dil birliyi məsələsi – «Tərcüman», «Həyat» və «Füyuzat» mətbu orqanlarının irəli sürdüyü əsas problem I Türkoloji qurultayın xüsusi müzakirə obyektlərindən biri olmuşdur. Qurultayda Xəlil Səid «bütün türklərin bir-birilərini anlamaları üçün ortaq ədəbi bir dil olmalıdır» fikrini irəli sürmüşdür. I Türkoloji qurultayda «ortaq ədəbi dil»in önəmli məsələlərdən olduğunu Əli bəy Hüseynzadənin gündəliyindən öyrənirik.

Sovet dönmində dövrün xarakterinə uyğun olaraq I Türkoloji qurultayın əsas məqsədlərindən geniş bəhs edilməmiş və bu, əsasən xalqın həmin mövzuda natamam məlumat alması ilə nəticələnmişdir. Halbuki I Türkoloji qurultayda əsas məsələ türk xalqlarının ədəbi dili problemi olmuşdur. Qurultay nümayəndələri ümumtürk ədəbi dilinin zəruriliyini əsaslandırılmış və bu haqda müxtəlif yollar göstərmişdilər. Qurultayın sədri S.Ağamalıoğlu demişdir: «Qurultay icad edilməmiş, bir başdan çıxmamış, fəqət onu həyat özü doğurmuşdur» (269, 69). Türk xalqlarının danışığındakı fərqlərin çoxalması, coğrafi baxımdan ləhcələrin bir-birinə qarışması qurultay iştirakçılarının diqqətini cəkən və müzakirələrə səbəb olan məsələ kimi müxtəlif fikirlərin meydana çıxması ilə nəticələnmişdir. Qurultay

nümayəndələri, xüsusilə də Xalid Səid ləhcə fərqlərinin dərinləşməsinin türklərin bir-birini anlamaması kimi acı nəticələr verməməsi üçün ümumi bir ədəbi dilin zəruriliyini bir proqram olaraq irəli sürmüşdür. Osmanlı, özbək, qazan dillərinin müqayisəli dilçiliyini hazırlayıb qurultaya təqdim edən Xalid Səid öz əsərinin «Osmanlı, özbək, Kazan dilləri arasında dil yaxınlığı» adlı hissəsində bütün türklərin ortaq bir yazı dilindən istifadə etməsinin mümkünlüyü məsələsinin araşdırılmasının zəruriliyini göstərmişdir: «Əgər doğrudan belə bir şey mümkün olursa, neyçün buna girişməyəlim? Qərbdə yazılan türkcə bir əsərdən Şərqdə olan türklərin də yararlanmasına niyə fürsət verməyəlim? Kaşqarda yazılan bir əsərdən yararlanmaqdan, Krımda olan türkləri də niyə əskik buraxalım? Qızıl Ordada yazılan bir kitabdan Təbrizdə yaşayan bir türk nədən əskik qalsın? Bu mövzuda düşünməmiş gərəkənli olan yenə önəmli nöqtə var. Hənzür fanatik altında bir çox türk boyları var. Onlara mənəvi yardımda bulunmağa məcburuz. Əgər onların da anlaya biləcəyi bir dil qəbul etmək mümkün olmazsa, belə bir yardım da mümkün olmayacaq!» (280, 217-218).

I Türkoloji qurultayda böyük türkoloq Samoyloviç, Sorbonno universitetinin məzunu Feyzi Kırımlı ümumi bir dildə birləşməyin mümkünlüyünü göstərmiş və Şevki Bektore, Həbib Cəbiyev, Omadov həmin mövqedən çıxış etmişlər. Özbək dilində nitq söyləyən Qazi Ali Alimcan xalq dilində yazan sənətkarları (M.Ə.Sabir, Ə.Nəvai) nümunə göstərərək ümumi ədəbi dilin xalqdan qaynaqlanmasını güclü yol hesab edərək diqqəti bu sahədə mühüm cəhətlərə yönəltmişdir: «Dil özü birləşməyi və yaxınlaşmağı təmin edir. Buna heç bir şey, heç bir kimsə mane ola bilməz. Bunun üçün ümumi mərkəz lazımdır. Xalq dilindən nə qədər söz gəlir və ədəbi dil onlarla nə qədər zənginləşirsə, türklər arasında ortaq dil o qədər asan qurulmuş olur».

B.Çobanzadə və F.Könrülünün sanballı nitqləri və ədəbi dil haqqında qiymətli fikirləri qurultay nümayəndələrinin böyük marağına səbəb olmuşdur. F.Könrülü dilin türklüyə doğru getməsinə «irəli hərəkət» adlandıraraq ədəbi dilin ümumiləşməsi amillərinin siyasi deyil, tarixi-mədəni səbəblərdən qaynaqlandığını qeyd etmişdir.

I Türkoloji qurultayda Xalid Səidin çıxışında «danışq fərqlərinin hüddunu təyin etmək çətinidir, ləhcələr coğrafiya baxımından bir-birinə qarışmaqdadır» fikirləri əsas yer tutmuş və bununla o, ortaq türk dilinin labüdlüyünü göstərmişdir. Qurultaydakı çoxsaylı çıxışların məzmunu göstərir ki, qurultay yalnız əlifba reforması məqsədi ilə toplanmamış, onun proqramında ədəbi dilin digər mühüm problemləri müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Məsələn, türk xalqlarının (xüsusilə də, özbək və türkmənlərin) dil, ədəbiyyat, folklor və etnoqrafiyasına aid qiymətli əsərlər müəllifi türkoloq A.N. Samoyloviç (1880-1938) ümumi türk ədəbi dilinin tərəfdarı kimi uzun –uzadı və maraqlı bir məruzə söyləmişdir. Feyzi Kırımlı, Ş.Bektore, Həbib Cəbiyev, Omadov, B.Çobanzadə, Fuad Könrülü və başqaları ortaq ədəbi dil məsələsi haqqında qiymətli fikirlər irəli sürmüşdülər. Qurultayda Ş.Bektore özəl şivələrin material kimi ortaya qoyulmasını, sonra bunun əsasında böyük və ümumi bir dilin meydana çıxmasını məqbul və lazımlı hesab edirdi. Əli bəy Hüseynzadə qurultayla bağlı gündəlik qeydlərində onun mülahizələrinə münasibət bildirmişdir: «Bu suretə Şevki Bektorenin özəl lehçələrlə yayın yanma haqqındaki görüşü regionalizmə degil, esasdə türk edebi dilini birləştirmək isteyenlərin fikrinə katılıyor, yalnız metodda onlardan ayrılıyordu» (269, 68).

I Türkoloji qurultayda Həbib Cəbiyev ümumi türk dilinin, hər şeydən əvvəl, bir terminologiya məsələsi olduğunu söyləyərək bildirmişdir ki, müxtəlif türk qövmləri və camaatı terminoloji birlik yarada bilsələr, ortaq ədəbi dilin yaranması mümkündür. Omadov isə ümumi türk ədəbi dili görüşlərində

birliyin aşağı təbəqələrdən gəlməsi şərtilə uğur qazanacağı haqqında fikirlər irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, məhdud sayda olan ziyalıların eyni ədəbi dillə yazması ortaq dil məsələsini həll edə bilməz.

Qurultayda özbək türkcəsində danışan Qazi Ali Alimcanın nitqindəki bəzi maraqlı notlar diqqətçəkicidir: «Azəri Türk şairi Sabiri Türkünstanın her tarafında okurlar, anlarlar, tad alır ve gülerler. Demek ki, halka yaklaşıdıkça anlaşma imkanı artıyor. Nevaiyi neden anlıyoruz? Çünkü halk diline yakın yazmıştır. Şu halde ümumi edebi dilde hamlenin aşağıdan gelmesi ihtimalı kuvvetlidir. Dilin özü birleşmeyi ve yaklaşımağı temin ediyor. Buna hiç bir şey, hiç bir kimse mani olamaz. Bunun için ümumi merkez lazımdır. Halk dilinden ne kadar kelime gelir ve edebi dil onlarla ne kadar zenginleşirse, Türkler arasında ortak dil o kadar kolay kurulmuş olur». Beləliklə, ortaq dil məsələsində Qazi Ali Alimcanın mülahizələri Omadovun fikirləri ilə üst-üstə düşür.

Türk dillərinin tarixinə, müqayisəli qrammatikasına, tədrisi metodikasına aid çox sanballı tədqiqatlar müəllifi B.Çobanzadə (1893-1938) ədəbi dil məsələsində iki cərəyanı—Samoyloviçin qəbul etdiyi obyektiv və Kəyum Nasiri tərəfindən müdafiə olunmuş subyektiv cərəyanı müqayisə edərək elm yolunun və sağlam yolun obyektiv yol olduğunu göstərmişdir. B. Çobanzadə öz çıxışında Nəvainin çox oxunduğunu, bu baxımdan ondan sonra İsmayıl bəy Qasımralının yüksək mövqe tutduğunu və bunun səbəbini İ.Qasımralının xalqa nüfuz etməsi, xalq danışq dilindəki sözləri ortaq ədəbi dillə qaynaşdıraraq populyarlığını təmin etməsi ilə əlaqələndirmişdir.

I Türköloji qurultayda Türkiyədən gəlmiş Fuad Köprülü dəfələri çıxış etmiş, oğuz türkləriylə neçeneqlər arasındakı qövm yaxınlığına aid faktlar göstərmiş və digər məsələyə də toxunmuşdur: «Halk edebiyatı mukayiseli bir surette tetkik edilecek olursa, türlü türk kavimleri arasındaki yakınlık

meydana çıxar. Dilin Arança və Farsçadan kurtularak Türkçülüğe doğru girməsi gerilemə deyil, kendi ruhunu, bənliğini bulmuş bir lisanın iləri herketidir. Medeni bir adım və gelişmedir.

Edebi dilin ümumileşmesi amilleri siyasi değildir. Bunun derin kültürel-tarihi sebepleri vardır. Yabancı kelimeler halkın vicdanında yer etmişse, kalacaktır. Bütün insanlar elm sayesinde dağılmaya doğru değil, birliğe doğru gidiyorlar».

Qurultayda ortağ ədəbi dil mövzusuna aid onlarla fakt və fikir göstərmək olar. Bu, onu göstərir ki, qurultay ümumtürk dilinə xüsusi önəm vermişdir. Bu mənada, türk alimi Zeynep Korkmaz onu «türk renesansı» adlandırmışdır.

Hələ XIX yüzilin sonunda «Tərcüman», XX yüzilin əvvəlində «Həyat» və «Füyuzat» kimi mətbuat orqanları ümumtürk dilinin mümkünliyünü göstərmiş, lakin məsələnin əsil mahiyyətinin dərk edilməməsi, xüsusilə də Rusiya havalı beyinlərin onu qəbul edə bilməməsi və s. səbəblərdən bu yüksək ideya praktik şəkildə istənilən səviyyədə uğur qazana bilməmişdir. Ümumtürk dilinin təsirini göstərən onlarla fakt olsa da, bu, məsələnin tam və qəti həlli demək deyildir. Ona görə də «ortağ ədəbi dil» problemi təkrar olaraq I Türkoloji qurultayda proqram məsələsi kimi qarşıya qoyulmuşdur. Təəssüf ki, onun üzvləri sonradan təqiblərə, sürgünlərə və vəhşi ölümlərə məruz qalmış, qurultayın yalnız daha çox əlifba məsələsi ilə bağlı olduğu haqqında fikirlər formalaşdırılmış və onun gözəl ideyaları dövrün ideologiyasına qurban edilmişdir.

Artıq ortağ ədəbi dil məsələsinə dünyada yeni münasibət formalaşmışdır və buna əsasən demək olar ki, onun uğurlu gələcəyi var.

«Füyuzat» jurnalı ədəbi dil məsələlərinə önəm verməklə türk dili və mədəniyyətinə qayıdış, onlara tanınma, onlardan

bəhs etmə ehtiyacını ödəmək işində müqəddəs bir vəzifəni yerinə yetirirdi.

«Füyuzat» jurnalında dil məsələləri konkret olaraq necə qoyulur? Jurnalın ilk nömrəsinin ilk məqaləsində («Həyat» və meyli-Füyuzat») dil məsələlərində, türk dilinin üslub baxımından zənginləşməsində yazarların məsuliyyətli olduğu göstərilir: «Ədiblərin, şairlərin borcu bir tərəfdən türkcəmizi fəsaḥət və bəlağətcə, ahəngi-üslub ilə islah və təzyin, digər tərəfdən ruhumuza təsvirati-nəfisə və xəyalati-mühəyyisə ilə müaliyyətdə sövq etməkdir» (1). Ədəbi dili «əhli-qələm»lə bağlayan füyuzatçılar onun ancaq bu vasitə ilə inkişaf edib sabitləşəcəyini əsaslandırırdılar. «Füyuzat» jurnalında ədəbi dil ilə bağlı birinci məsələ ədəbi dilin üslub baxımından islah olunub zənginləşməsidir. İkinci əsas problem əsrlərcə sürən müxtəlif səbəblərə dayanan nərəkəndəlik nəticəsində türklərin bir-birindən ayrı yaşaması ilə türk dilinin müxtəlif şivələrə ayrılması və bunun qarşılığında türk milli ədəbi dilinin sabitləşməsidir. Bu vəziyyət türksoylu xalqların ayrı-ayrı özünəməxsus şivələrinin inkişafına səbəb olsa da, onların vahid soy dilinin –böyük və vahid türk dilinin parçalanmasına səbəb olurdu. Füyuzatçılar bu məsələni aktual problem hesab edir və dil məsələləri ilə fəaliyyətdə ilk növbədə həmin problemin həll olunması yolunu axtarırdılar. Onlar bunun üçün bir yolu qəbul axtarırdılar: dil birliyi! Real şəkildə vahid dilin olma-ması türk ədəbiyyatını «türk malı» olmaq şərəfindən uzaqlaşdırırdı. Ədəbiyyatın, dilin «həmişə milli» olmasının vahid ədəbi dildən asılılığı bütün gerçəkliyi ilə meydanda idi: «Fəqət tövhidi-lisan ilə həmişə milli, sırf türk malı narlaq bir ədəbiyyat... hüdudi-Çindən Ağ dənizə qədər bütün türklərin şükufeyi-ruhu olacaq bir ədəbiyyatı –qərra vücuda gətirilməsi zamanı gəlmişdir. Bunun üçün də Osmanlı, Krım, Qafqaz, Kazan, Mavəraünnəhr, ilax. türklərinin mətbuat vasitəsilə bir təması-daimiyi-fikri halında bulunması...

yekdigərinin təkəmmülə və tərəqqiyatı-lisaniyyəsini təqib etməsi əlzəmdir» (9).

«Dünya ölkələrinin dilləri ilə müqaiyə aspektində dilin parçalanması hadisəsinin digər mədəni ölkələrdə deyil, fitri istedad və zəkası, mədəniyyəti ilə yüksək olan türklərdə müşahidə olunması və bunun gələcək acı nəticələrinin türksoylu xalqları əsrlərcə geri salacağı dərdi füyuzatçılara görə (ümumiyyətlə, türkçülərə görə) böyük və həlli təxirəsalınmaz məsələ idi. Füyuzatçılar danışq dilinin ayrı-ayrı ləhcələrə ayrılmasını təbii proses hesab edirdilər, lakin ədəbi dildə belə parçalanmanı dilin fəlakəti kimi qiymətləndirirdilər. Onlar türk məmləkətlərinin danışq dilini ədəbi dil kimi dünya türklərinə təqdim etməyin normal olmadığını, hətta mümkünsüzlüyünü, bu mənada canlı xalq dili ilə ədəbi dilin eyni olmadığını göstərirdilər: «Öləlümüm əhli-qələm tərəfindən bulunmuş bir lisan vardır ki, işte türklərin «lisani-ədəbi»si odur» (9). Füyuzatçıların əsas məqsədi «lisani-ədəbi» ni ümumiləşdirmək idi. Lakin bu dilin istifadəsində çox mühüm şərtlər var idi: 1. Bu dilə İstanbul ədibləri kimi hədsiz dərəcədə ərəb-fars sözləri qatılmamalıdır. 2. Ayrı-ayrı ölkələrdə yaşayan türklərin başa düşməsini çətinləşdirəcək məhəlli şivələr ədəbi dilə gətirilməməlidir. Füyuzatçılara görə, həmin məsələnin müsbət həlli ədəbiyyata yaranan ümumi türk sözlərindən çox istifadə etməklə müəyyənləşirdi. Ümumi türkcə sözlərin canlandırılması, yenidən bərpa edilməsi prosesini bu dildə qarşılıqlı olan sözlər ola-ola onları ərəb və fars dilindən almaq işini dayandırmaq və ümumiyyətlə, bu işdən çəkinməklə bərabər getməli idi.

«Füyuzat» jurnalının ədəbi dil sahəsində çalışması təbii idi. O, «ədəbiyyat aləmində yol bilməyənlərə bir təriq göstərmək, «yolunu şaşırımlara rəhbər» olmaq, «lisana başqa bir həlavət» (şirinlik, dad, zövq –S.H.), «başqa bir nəzakət» vermək məqsədi ilə mədəniyyət meydanına qədəm qoymuşdur. Füyuzatçılar dilimizin inkişaf və islahında

ədəbiyyatın xüsusi roluna böyük qiymət verir, ədəbiyyatsız milləti dilsiz insana bənzədirdilər: «... Lisanımızın islahına, zənginləşməsinə çalışacaq ədəbiyyatdır». Füyuzatçılar, eyni zamanda, dilin ədəbi dil səviyyəsinə yüksəlməsində «Füyuzat» jurnalının qüdrətinə möhkəm inanırdılar: «Lisanımızı ədəbi bir lisan edəcək də «Füyuzat» məcəlləyi-mübarəkəsidir» (26).

Füyuzatçılar millətin var olmasında dili böyük bir nemət, sözü «müəssir bir qüvvət», «insaniyyətin validəsi» hesab edirdilər: «İnsan həyatın hər dürlü hücumlarına, zamanın atəş saçan ton və tufənglərinə köks gərərək müqavimət etdiyi və kəndisini müdafiə etdiyi halda, söz təsirinə, nüfuzuna qarşı təhəmmül edəməyib taətə məcbur oluyor!.. (26).

XX yüzilin əvvəlində ədəbi dil sahəsində bir çətinlik də bunda idi ki, rus və fransız dillərində universitet məzunları çox olsa da, «lisanı-madərimiz olan türkcədə «ədəbiyyat». «ədəbiyyat qəvaidi» dairəsində söz söyləyəcək və qələm yürüdəcək nək» az idi: «Bu halda lisanımızı ədəbi bir lisan edəcək ədəbiyyat olduğundan ona nək böyük ehtiyacımız vardır» (27).

«Füyuzat» jurnalında yeni yaranan terminlərə münasibət də ədəbi dil mövqeyinə uyğun idi. Füyuzatçıların bu baxımdan mövqeyi böyük dilçi alimlərin mövqeyi ilə üst-üstə düşür: «...Bir iki sənədən bəri dillərdə bir «Konstitusiya», bir «konstitusyonalizma» kəlməsi dövrəyə başladı. Biz də osmanlı şivəsinə ittibaən buna «Qanuni-əsasi» və «Məşrutyyə» dedik. İndi də biz, yəni müsəlmanlar bu kəlmə ilə tamamilə ülfət etmədiyimiz halda, ortaya bir də bir «parlamentarizma» kəlməsi çıxdı. Bu kəlmə, Avropayı-qərbi dillərində köhnə isə də, lakin Rusiyada yenidir. Müsəlmanların isə hənz eştəmədiyi bir şeydir. Halbuki onu eştəmək, bilmək, dilimizə olduğu kimi qəbul etmək, ya müqabilini bulmaq, yaxud ixtira edib bir kəlməyi-münasibə ilə

ifadə etmək vacibdir» (50). Füyuzatçıların bu baxışı onların bütün lazımlı terminlərə münasibətini göstərir.

Ədəbi dil məsələlərində uğurun əldə ediləcəyinə inam türk dilinin bütün dünyaya yayılmasından irəli gəlirdi. Füyuzatçıların baxışlarına görə, Mancuriya və Sibirin şimal-şərqinin ucqarında yerləşən Lena çayı sahilindən Altay, Qaraqorum, Pamir, Hindquş, Qafqaz, Krım dağlarından Balkan bağlarının qərb hissəsinin sonuna qədər; Ural dağlarının şimal ucqarından Afrikanın böyük səhrasına qədərki ərazilərdə yaşayan əhalinin böyük hissəsi türk olub türk dilində danışdığı üçün onu böyük mədəniyyət yoluna çıxaracaq yol türk dilidir.

Füyuzatçılar ədəbi dil yaradıcılığında təbiiliyə üstünlük verərək türk dilinin özündən, müxtəlif şivələrindən istifadəni düzgün sayırdılar. Onlar bu işdə hər cür süniliyin əleyhinə idilər: «Bizə avropalıların lisani-ümumi deyə icad etdikləri nə Volanuk və nə də Esneranto lazımdır. Biz öz müxtəlif şivə və ləhcələrimizi islah və tövhid ilə özümüzə məxsus mədəni və əbədi bir ümumi türk dili vücuda gətirə biləriz» (140).

XIX yüzilin sonunda Avropada bütün dünya xalqlarının eyni dildə danışması zəruriliyi və bunun mümkünlüyü haqqında bir sıra fikirlər yaranıb formalaşmışdır. Bu fikirlərin sonucu «esneranto» və «volanuk» adlı süni dillər yaradılması ilə nəticələnmişdir. «Volanuk» dili anlaşılmaz sözlər yığından, məzmunuz cümlələrdən təşkil olunmuş və bir o qədər də geniş yayılmamış, ifadə etdiyi mənanı (dünya danışığı) gerçəkləşdirə bilməmişdir.

«Esneranto» sözünün mənası isə «ümid edən» deməkdir. Bu süni dilin əsası XIX yüzilin sonunda Varşavada polşalı göz həkimi L.Zamenhof tərəfindən qoyulub. İlk dəfə 1887-ci ildə çap edilmiş «Unio libro» əsərində həmin süni dil üçün düşünülmüş 2600 söz işlədilmişdir. Hazırda həmin dildə 180 minə qədər söz olsa da, nə o, nə də «volanuk» uğur qazana bilməmişdir. Ona görə də füyuzatçılar dil məsələsində (ümumiyyətlə, bütün məsələlərdə) heç bir süniliyi qəbul etmir,

«esperanto» və «volapük» dillərinin yayılmamasının əsas səbəbini sünilikdə görürdülər. Həm də qüdrətli dillər ola-ola qondarma dil yaratmağa heç bir əsas yox idi. Türk dilinin Asiyada ümumi dil kimi haqqı olduğunu bir daha xatırladırdılar. «Digər tərəfdən mədəniyyətə xidmət üçün türk qövmünün fitrətində fəvqəladə bir istedad və zəka vardır» (140). Bu baxımdan, Məhəmmədəğa Şahtaxtılının da münasibəti maraqlıdır. O, «Azərbaycanda darülfünün» əsərində yazırdı: «Bir qəç sənə bundan əvvəl Avropa lisanşünasları içində küll cahan üçün ümumi və yeganə lisandan istifadə olunmaq məsələsi ortaya böht olunduğu... vaxt şərqşünaslardan bir alim o fikri verdi ki, ümum növbəşər üçün yeganə bir lisan olmaq üçün türk lisanı qəbul olunsun. Çünki türk lisanının qəvaidi hamı lisanlardan ziyadə müntəzəm və müterəddiddir» (234,218).

«Füyuzat» jurnalının doqquzuncu nömrəsində «Türklər üçün şiveyi-ümumiyyənin lüzumu» (s.142-143) adlı məqalə dərc olunmuşdur. Məqalə Dərəköy-Yaltadan müəllim Bəkir tərəfindən yazılmışdır. O, dil baxımından çox (füyuzatçıların dilindən fərqli dərəcədə çox) mürəkkəbdir. Məqalənin əsas mövzusu ədəbi dildir. Müəllif son iki il ərzində ədəbi dil məsələsinin ortalığa atılmasını təqdir etmişdir. O, mətbuat orqanlarının tətıl etməsinin səbəbini onların Rusiya müsəlmanları üçün ümumi olmayan dilində görür. Müəllif bunun çarəsini «qəvaidi-osmaniyyə»nin islahat nəticəsində meydana gətirilməsində görür, çünki bu dil Rusiya müsəlmanlarının danışdığı türk dilinin əsasına uyğun görülür. Bəkir müəllim cüzi təhriflə osmanlı dilini qəbul etmək tərəfdarlarının mövqeyində dayanmışdır. Bu dil «qəbul edilsə, az vaxt zərfində ittihadi-lisan meydana gəlməsinə səbəb olur və bu vasitə ilə vaxt qayıb etmədən rahi-tərəqqiyə ayaq basmış olur idik... Rusiya müsəlmanlarının həyati-daimiyə nailiyyətləri bəhəmə hal bir lisani-ədəbiyyə mütevəqqifdir»(143). Müəllifin fikrincə, belə olmasa, əksər

mətbuatın nuru aradan qalxacaq və təqib edilən yol tanılmayacaq, qorxunc vadiyə düşüb təəssüfdə qalacaqdır». O, «Füyuzat»a qədər bağlanmış mətbuat orqanlarını nümunə göstərir: «Bunların da başlıca əsbabının birincisi yenə qullandıqları lisanın Rusiyanın hər tərəfində təməmənlə anlaşılmasından rəğbəti-ümumiyyəyi qazanamayıb müştərisinin azlığı ilə idarədən aciz qalmalarından iləri gəldiği anlaşılıyor» (143). Mümkün tədbirlər isə «ərbabi-maarifin» qeyrət və hümmətlərindən gözlənilir.

«Füyuzat» jurnalında ədəbi dil məsələsinə digər yönərdən də yanaşılmışdır. Bu istiqamətlərdən biri imla məsələləri ilə bağlıdır. Füyuzatçılar imlada olan qaydasızlığı ədəbi dil üçün böyük bir nöqsan hesab edirdilər. «Füyuzat»a qədər imla məsələləri ilə bağlı bir sıra fikirlər irəli sürülsə də, qəti və ümumi bir işin meydana gəlməməsi dilin mükəmməl bir lüğət tərkibinin -«qamusi-mükəmməl»in yazılmasını zəruriləşdirirdi: «...O qamusi-mükəmməlin ittixaz etdiyi tərz-i imla ilə yazılacaq binlərlə əsər millətimizin arasında tamamilə müntəşir olmadıqca hər kəsin bir surəti-imla ittixaz edəcəyinə şübhə yoxdur» (175). «Füyuzat»a qədər 30-40 il ərzində dünya türklərini məşğul edən imla mübahisələrinin müsbət nəticə verməməsi ədəbi dil sahəsində çox ciddi çalışma tələb edirdi. Bu baxımdan, dilin «daxili bir qanuni-təkamülə tabe bulunduğu»nu nəzərə alaraq əski üslub ifadə, «tərzi-təhrir» və imlanı millətin ehtiyacına və yeni zaman nisbətində təzələmək ehtiyacı meydana idi: «Əskidən düşünülməyən yeni hissləri əski tərzdə ifadə bir yigirminci əsr qızını qüruni-vüsta nisvani (orta əsrlərin qadınları –S.H.) kibi təlbis etmək (geyindirmək-S.H.) qədər gülüncdür. Təhrif və ifratdan saqınmaq şərt ilə lisanımızın qanuni-təkamülü cərəyanına ittiba hər müntəşibi elm və ədəbin borcudur» (175). Ərəb lisanını təqlid və sözləri təhriflə yazmaq artıq dildə türklərin ümumi imla tərz-i kimi qəbul edilmişdi: «Ələlxüsus bizim lisanımız əlsənəyi-turaniyyə ilə qədən münasibətli olmayan lisani-ərəb əlifbası ilə

yazıldığından bu xüsusda külli islahata möhtacdır». Ona görə də o vaxta qədər vahid imla ilə bağlı çalışmalar ifrat yox, əksinə, yeniləşmə və tərəqqi kimi müqəddimə hesab olunur. Dildə köhnə qaydaların artıq uzun zamandan sonra işə yaramadığı müxtəlif faktlarla göstərilirdi: məsələn, zərfi-zaman və məkan ədatı olan «rə» və «ra» (burada ədat deyildikdə şəkilçi başa düşülməlidir-S.H.) «son» kəlməsinə ilhaq edildikdə «sonrə» və ya daha doğrusu «sonra» olması lazım gəlirəən «sonrə» deyə yazmaq neyçün doğru olsun? Bu halda ədat həzf edildikdən sonra qalan «son» nə mənə ifadə edər? Kəza: «bu və şu» ismi –işarətlərinin cəmi «bunlar və şunlar» oluyor da, «onun cəmi nə səbəbə «anlar» oluyor?» Füyuzatçılar dilin islahı və sadələşməsi yolunda göröləcək işlərin ən birincisinin yazı dilini mümkün qədər danışiq dilinə yaxınlaşdırmaqda olduğı qənaətində idilər. Çünki «Hüdudi-Çindən Ağ dənizə qədər müntəşir olan bu böyük millətin gözəl lisanı artıq tövhid və təsfiyə edilməlidir. Uydurma imlalar ümumi ədəbi dilin itnkişafının qarşısını ala bilməsə də, təfriqə yaradan amil olduğundan mükəmməl lüğətin yaradılması vəzifə kimi qarşıda dururdu. H.S.Ayvazovun jurnalın on altıncı nömrəsində çap olunan «Lisan qovğası» adlı məqaləsində (s.251-254) məsələ daha kəskin qoyulmuşdur. Dil ilə bağlı üç iddiaya («Sırf tatarca yaz!» «Babandan gördüyün kibi qələm yürüt!», «Yazdıqların eyi, amma sən bizi tükrələşdirmək-osmanlaşdırmaq istiyorsun, biz tatarız, dilimiz də tatarca olmalıdır!») səbir və təmkinlə cavab verilmişdir. Birinci fikrin tərəfdarlarına izah olunur ki, «tatarca yaz» deyən tatarlar tatar deyil, türkdürlər, ona görə də bu iddiada haqsızdırlar. İkinci iddiaçıların da haqsız olduğü göstərilir, çünki «baba»ların da dilində fars və ərəb sözləri mövcuddur. Üçüncülər İstanbul ədəbiyyat və dilinin təqlidinə qarşı çıxanlardır. Halbuki onlar «tatar ədəbiyyatı» meydana gətirə bilməyənəldir. «Bir millət, bir qövm lisani-millisini mühafizə edəcəək qədər bir ədəbiyyata, həyati-ictimaiyyəsini

qoruyacaq qədər bir iqtidara, bir qüvvətə malik olmazsa, hər zaman başqalara- əcnəbilərə möhtac olacaqdır, onlara avuc açacaqdır». Müəllif «türkləşmək» istəməyib «tatar» qalmaq arzusunda olanların qarşısına bir sual qoyur: geyimdə firənglərin, panaqda yəhudilərin, ayaqqabıda rumların-tamamilə xaricilərin təqlid olunduğu bir zamanda dildə də öz əcdadımızı - mükəmməl bir lisan sahibi olan osmanlıları təqlid etməyimizin nəyi nisdir? «Bən həm öylə zənn ediyorum ki, qullandığımız lisan hər kəsin anlayacağı kibidir. «Tərcüman»ın, «Vətən xadimi»nin lisanı da budur. «Füyuzat» isə bütün cəraidi-milliyə və məcmuələrımız miyanında ən fəsih, ən bəliğ, ən mükəmməl lisan qullanan bir məcmueyi-nadır. Ümid ediyorum ki, er-gec bütün Rusiya müsəlmanlarının nəhayət varub dayanacaqları lisan «Füyuzat» lisanıdır». H.S.Ayvazov bununla ədəbi dil görüşlərini ifadə etməklə yanaşı, «Füyuzat», «Vətən xadimi» və «Tərcüman»ın əhali tərəfindən bəyənilib sevildiyini təsdiqləmiş, bunun səbəbini onların ədəbi dilində görmüş və dildə türkləşməyin mahiyyətini izah etmişdir. Dildə uzun illər sabitləşmiş sözlərin atılması ilə onu kasıblaşdırmaqdan, onun dolğunlaşmış zənginləşməsinə çalışmanın daha zəruri olduğunu əsaslandırmışdır. Bu mənada, o daha bir mənalı sualla müraciət edir: «Rus lisanında istemal edilən lüğəti-əcnəbiyyə az bir zamanda öyrəniləydi halda, nə üçün ərəb və fars kəlmələrinin mənalı öyrənilməsin? İki sənə əvvələ gəlincəyə qədər sosializma, kommunizma, anarxizma, monarxizma, revolyusiyonizma və sairə kibi lüğətləri Rusiyada nə az adamlar bildiyi halda, bu gün adətə ümumiləşmişdir. Əgər biz də qeyrət edər isək, lisanımızda qullanılan kəlməti-ərəbiyyə və farsiyəyi türkləşdirə bilərik.

Beləliklə, «Füyuzat» və füyuzatçıların dil məsələsində ən gərgin çalışmaları «ədəbi dil», «ümumi türk ədəbi dili»nin formalaşması uğrunda idi. «Dil siyasəti Ə.Hüseynzadənin türkçülük görüşlərində ən mühüm amillərdən olmuşdur. O,

türk birliyi üçün ilk və ən vacib işi ortaq dil yaradılmasında görürdü» (38, IV). Zamanında «ortaq dil» ideyası başa düşülüb qiymətləndirilmədi və təəssüf ki, özündən sonrakı təxminən bir əsr ərzində də onu dərk edənlər, mahiyyətinə önəm verənlər, təbliğ edənlər də olmadı. Nəhayət, əlifba birliyi dil birliyi üçün geniş imkanlar açdı. XX yüzilin sonunda milli özünüdərk yenidən yüksəldi və dil birliyi problemi yenidən simpoziumların, toqulantıların mövzusuna çevrildi. Bütün türk dünyasında mübahisələrə səbəb olan və bir zamanlar eyni dildə danışan (əski türk dilində, Cığatay dilində), sonralar obyektiv səbəblərdən dil ayrılığına məruz qalan türk xalqlarının tarixi dil birliyi ideyası bu gün kəskinliklə meydana vardır. Lakin təəssüf ki, ideya tam mənasında indi də bir sıra ziyalılar tərəfindən başa düşülmür.

Son illərin dil konfranslarında bir nömrəli mövzu olan «ortaq dil» ideyasının tərəfdarları artıq çoxalıb. Əsası Ə.Hüseynzadə tərəfindən proqram şəklində qoyulan bu ideya artıq geniş yayılır və öz narlaq gələcəyinə inam yaradır. Zaman həmin ideyaların zəruri olduğunu sübut etdi. 1990-cı illərdən üzü bəri Türk dünyasında elə bir tənənəli dil toqlantısı (qurultay, simpozium, konfrans və s.) olmamışdır ki, orada bu məsələ vurğulanmasın. Məsələ ilə bağlı uzunmüddətli müzakirələr yenə də davam edir. Hazırda türk xalqları arasında bütün bağılıq və anlaşmaların möhkəmlənməsinin reallaşması ortaq türk dilindən çox asılıdır. Ortaq dil türkləri daha da birləşdirəcək, onların iqtisadi, siyasi, mədəni inkişafının yüksəlişini təmin edəcəkdir. Ideya bir əsrdən artıqdır ki, meydana atılıb, uzun illər tənqid edilib, sonra yenidən gündəmə gətirilir və hadisələr göstərir ki, qələbə yaxındadır. Lakin bunun üçün damarında türk qanı axan ziyalıların səyi və fikir birliyi gərəkdir. Bu mübarizə dilin ekoloji problemlərinin həllindən başlamalıdır. Proses türklərin dil kəltürünün yüksəlişini bir daha göstərəcəkdir. Lakin «Füyuzat»ın dil siyasətinin əsas

proqramı –ortağ ədəbi dil Əli bəyin ifadəsi ilə deyilsə, zamanında «ələ alınmadı» və «gələcəyə tərk» edildi.

Dünyada türk dilinin hazırkı vəziyyəti, ona münasibət, özünü göstərən dil hadisələri Ə.Hüseynzadənin neyğəmbərcəsinə irəli sürdüyü dil siyasətinin nə qədər düzgün və aktual olduğunu göstərir. Problemin geniş yayılmasının əsas səbəbi dünya türklərinin bir-biri ilə ana dilində bağlantı yaratmaq arzusu və elm və texnikanın inkişaf edərək qlobal şəkil alması ilə dünyanın Avrasiya kimi böyük bir ərazisində dilin vəziyyətidir.

Ortağ dil öz-özünə yaranmır. O, uzunmüddətli elmi, mədəni, siyasi-iqtisadi bağlılıqlar nəticəsində meydana çıxır və bu gün dünyadakı türksoylu xalqlar arasında bu əlaqələrin varlığı artıq danılmazdır. Artıq bir zaman türk dili haqqında əsilsiz fikirlərin irəli sürüldüyü Avropada da türk dilinin dünyanın ən məntiqli və riyazi dili olması haqqında düşüncələr formalaşmaqdadır (tamamilə etiraf olunmasa belə). Və bu gün inamla demək mümkündür ki, «Füyuzat» dərgisinin dil siyasəti qalib gəlməkdədir. Türk aydınlarının aramsız çalışmaları bu qələbəni reallaşdıracaqdır. İndi Azərbaycanda da bu məsələyə marağın çoxalması və alimlərin həmin problemlə bağlı Əli bəyin irəli sürdüyü proqramın (ortağ dil üçün türk dillərindən birinə söykənmək) tərəfində dayanması XIX yüzilin sonu, XX yüzilin əvvəlində ortaya atılmış dahiyənə fikirlərin artıq həqiqət olduğunu göstərir. Bütün fəaliyyəti bir tərəfə dursun, təkcə dil siyasəti ilə «Füyuzat» nadir əhəmiyyətə malik olan bir xəzinədir.

Beləliklə, türk xalqlarının ədəbi dili məsələsi «Füyuzat» jurnalı və I Türkoloji qurultayın əsas problemlərindən olmuşdur. Hazırda XX yüzilin əvvəlində rəsmi şəkildə irəli sürülən dil birliyi ideyası türk xalqlarının təfəkkür mədəniyyətinin bir amili kimi daha geniş vüsət almaqdadır.

2.3. «Füyuzat» jurnalının dili Şərqi siyasət dili kimi

«Füyuzat» jurnalı özünəməxsus dil və üslubu ilə Azərbaycan ədəbi dilində iz buraxmış, özündən sonrakı mətbuat orqanlarının dilinə əsaslı şəkildə təsir etmiş və uzun müddət ədəbi dilimizdə bu təsir duyulmuşdur. Jurnalın redaktoru yüksək təfəkkür mədəniyyətinə malik olan Əli bəy Hüseynzadə füyuzatçılara dərginin səhifələrində geniş imkan yaradaraq onun üslub istiqamətinin novatorcasına formalaşmış müəyyənləşməsində böyük rol oynamışdır.

«Füyuzat» jurnalı mətbuat üslubuna elmi, siyasi, bədii, fəlsəfi çalar gətirərək onu tamamilə yeni istiqamətə yönəltdi, ədəbi dil tariximizdə bu üslubun inkişafında əhəmiyyətli dərəcədə rol oynamışdır. «Füyuzat», sözün həqiqi mənasında, Azərbaycan dili, mədəniyyəti, mətbuatı, fəlsəfəsi, elmi, maarifi, siyasəti tarixində çox mühüm bir hadisə idi və o, türkçü könüldəşlərin romantik düşüncələrinin dilini əks etdirən bir dərgi olaraq meydana çıxdı.

«Füyuzat» jurnalının dili, hər şeydən öncə, siyasi-publisistik səciyyəsi ilə diqqəti çəkir. Onun dil və üslubu proqramına uyğun idi. «Füyuzat» «ədəbi, fənni, siyasi, ictimai, müsəvvər, həftəlik türkcə məcmuəyi-islamiyyə» kimi fəaliyyətə başlamış və sona qədər irəli sürdüyü ideyalara sadıq qalmışdır. Jurnalın dili nitq və təfəkkür mədəniyyətinin nümunəsi olaraq diqqətçəkicidir. Onun dilində köhnə obyekt, hadisə və əhvalatların təzə ifadələrlə təqdimi özünü göstərir. Jurnalın dili və üslubu siyasi və maarifləndirici xarakteri ilə ədəbi dilimizin üslubları içərisində özünəməxsus yer tutur. Maraqlıdır ki, «Füyuzat»ın səhifələrində çağdaş hadisələr tarixi olaylar zəminində işıqlandırılır, tarixin müxtəlif mərhələləri eyni hadisələr fonunda əlaqələndirilirdi. Məsələn, jurnalın 1906-cı il altıncı nömrəsində çap edilən «Nicat məhəbbətdədir» məqaləsində dünyanın böyük alimi Məhəmməd peyğəmbərin, İsa peyğəmbərin, dövrünə və məramına müraciət edilir, XX yüzilin əvvəlindəki hadisələrə

həmin tarix zəminində münasibət bildirilir və nəticə çıxarılır. Bu aspektdə, siyasi hadisələrdən baş çıxara bilməyən xalqa ən düzgün yol göstərilir və «insanların haqq yolunda biri-birlərini və hər biri cümləyi sevmələri» təlqin edilir. Adicə nəqli cümlələrdən yaranan mətnlər böyük siyasi məna verir. Cümlələrin düzülüşü, faktları xüsusi ardıcılıqla ifadə etməsi diqqəti cəlb edir və sonda onların siyasi mahiyyəti əsrarəngiz bir sənətkarlıqla açılır: «Bomba isə əsla ehtiyat və tədbir bilmir. Keyfincə «rəqs ediyor», istədiyi kibi atılıb düşüyör, partlıyör. Gah görə-görə, gah kor-koranə partlıyör. Xarkov şəhərində vağzal, yəni mövqif ortasında partlayıb bigünah səfərçiləri, Kiyev şəhərində otel içində partlayıb bigünah müsafirləri, mehmanları, Varşava şəhərində furqonla gətirilən xəmur içindən çıxıb biçarə çörəkçini, bilməm nərdə əkin torpağını qüvvətləndirmək üçün gətirilən gübrədən çıxıb fəqir əkinçi, Tiflis kimi bir çox şəhərlərin küçələrində, meydanlarında, xanələrində partlayıb heç bir şeydən xəbəri olmayan gəlib keçənləri, qonşuları tələf ediyör. Fəqət əksəriyyəndə hədəf olanlar hökumət məmurları oluyorlar»... (83)

Əsərdə adı çəkilən coğrafi məkanlara siyasi ekskurs adı çəkilməyən regionları da oxucunun yadına salır və oradakı hadisələrdən nəticə çıxarmaqda ən optimal yol göstərilir. Dilimizin stilistik və qrammatik imkanlarından istifadə edilərək əsas məqsəd və ideya açılır: «Əcəba, insanlar arasında istər Rusiyada, istər Avropada, istər məmaliki-islamiyyədə İsa və Məhəmmədin arzu və tələb etdikləri bu məhəbbəti nə ilə və nə vasitə ilə təmin etmək olur?.. O vasitəni bəşəriyyət kəşf edə bilmişmidir? O nədir?.. Hürriyyət və ədaləti-kamilə!..»(84).

Fikri sual şəklində qoymaq və dərhal qısa, aydın, konkret cavablarla münasibət göstərmək «Füyuzat»ın dilinə xas olan əlamətlərdən biridir. Bəlkə də, jurnal yuxarıdakı ideyanı öz adından irəli sürsəydi, effekti istənilən səviyyəyə çatmazdı, lakin həmin ideyanın müqəddəs neyğəmbərlərin

müəllifliyi ilə verilməsi çox düşünülmüş bir üsul olaraq böyük təsir göstərə bilərdi.

«Füyuzat» jurnalında dərc edilən nəsr nümunələrinin əksəriyyəti maraqlı bir hekayə üslubu ilə verilsə də, siyasi məzmunu ilə daha xarakterikdir.

«Füyuzat» jurnalına məxsus olan leksika öz spesifikasiyası ilə dövrün dil mənzərəsini ədəbi dilin daxil olduğu mədəni, ictimai fikir fonunda əks etdirir. Jurnalın dilində xüsusi bir «ad mədəniyyəti» özünü göstərir. Onun səhifələrində çap edilən yazıların adları ictimai-siyasi tutumu və təxminən əsərin məzmununa bərabər bir iş görmə sanbalı ilə seçilir. Apelyativ mənəvi adi söz elə vəziyyətə gətirilir ki, sanki onlar siyasi anlam üçün yaranmışdır. XX yüzilin əvvəlində ədəbi dilimizi hərtərəfli tanımaq üçün «Füyuzat» jurnalının dilində həmin məqsədlə işlədilən lingvistik vahidlərə diqqət etmək lazım gəlir. Həmin vahidlər ədəbi dildə xüsusiyyət və dəyişiklik səviyyəsində nəzərə çarır. «Dilin lüğət tərkibinin inkişafı tarixində baş verən hər hansı dəyişiklik ictimai-siyasi, elmi, mədəni və mənəvi proseslərin nəticəsində meydana çıxır» (203, 291-293). Bu baxımdan, cəmiyyət və ideologiyada gedən proseslərin terminoloji ifadəsini təmin edən lingvistik vahidlər dil yarusunun demək olar ki, bütün qatlarında özünü göstərir. Yüz illik mürəkkəb və ideoloji proseslərin zaman və məzmun baxımından tez-tez və qəddarcasına dəyişdiyi və bu dəyişmələr sonucunda bütün sərt sınaqlardan keçə-keçə ləyaqətini isbat edən «Füyuzat» jurnalı füyuzatçıların yaratdıqları maraqlı və dərin anlamlı dil vahidləri ilə xarakterikdir. «Zəngin qədim tarixi-mədəni irsə malik olan hər bir xalq əsrlərin sınağından çıxan, zamanın bütün keşməkeşlərinə layiqincə sinə gərən şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələrini, əsrarəngiz mədəniyyət incilərini özünəməxsus şəkildə yaradır və yaratdıqlarını bəşərin mühakiməsinə verərək, həmin zəngin mənəvi irslə bəşər tarixində öz layiqli yerlərini tuturlar» (221, 5)

«Füyuzat» jurnalında elə yazılar var ki, bir cümlə daxilində bir neçə siyasi hadisə diqqət mərkəzinə çəkilir: «Şərqi-islam bir-iki əsrdən bəri Türkiyədə yeni türklərlə Sultan Həmid idarəsinin müsadimatına və İranda keçən sənədən asarını göstərən tərəqqipərvəranın mücahidatına gəlincəyə qədər başdan-başa bir bətaət və ətəlet aləmi idi» .

Burada Sultan Əbdülhəmidin 1876-cı il Konstitusiyasını ləğv etməsi və gənc türklər hərəkatının əsas məqsədi-Türkiyə istibdadını devirmək və Konstitu-siyanı bərpa etmək ideyası və 1906-cı il İran inqilabına işarə edilir. Sonrakı fikir isə daha siyasidir: «Bu dövrün adına «xabi-qəflət» dedilər». Siyasi hadisələrin cərəyan etdiyi tarixi bir mərhələ «xabi-qəflət» ifadəsi ilə xüsusiləşərək tünd siyasi rəngə boyadılıb.

«Füyuzat»ın dilində təzadlı cümlələrlə, nəsihətli tərzdə ifadəsi adi, lakin mənası çox böyük olan siyasət xırdalanır, açılır: «Şübhəsiz, Sultan Həmid əhvali-zamanı düşünməyə başlayıb bir çox şeyləri yavaş-yavaş anlamağa müvəffəq oluyor. Anlamadığı bir şey varsa, o da yeni türklərlə barışmaqla məşrutiyyə və qanuni-əsasının lüzumudur. Əgər ömrünün axırında olsun, mərhum Müzəffərəddin şah kimi bunu da anlayacaq olursa, bütün günahlarını əfv etdirib son nəfəsdə iman ilə getmək və tarixdə bir yeni nam buraxmaq kəndisinə nəsim və müyəssər olur».

«Füyuzat»ın dilində adi sözlər qeyri-adi məqamlarda işlənilib böyük mətləblərdən, siyasətin ən incə yerlərindən xəbər verir. Və maraqlıdır ki, həmin sözlər ləksik anlamını yalnız zahirən mühafizə edir, daxilinə diqqət yetirildikdə onların böyük və aktual siyasi mənalara bağlılığı aydın olur. Uzaq ölkələrin yaxın ölkələrlə təması, əlçatmaz regionların hadisələri ilə «evin içinin» olayları əlaqələnilir: «Bu nömrədə belə uzaqlardan (Əndəlus, Kasablanka, Qranada, Türkiyə, İran, Misir və s.-S.H.) bəhs etməyə məcbur olduq. Gələcək nömrəmizdə bir az da yaxınlara, öz əhvalımıza nəzər edəlim, baxalım üçüncü Dumaya nə sürətlə hazırlanıyoruz. Keçən dəfə

üç məbus göndərmək haqqının qədrini bilmədik. Şimdi bir vəkilin sülsünü, yəni birin üçdə birini göndərməli. Bir başa, bir qola, ya bir ayağa qənaət etməli olduq. Baş bulamazsaq, üçüncü dumanın irticaıyyun fırqəsinə gözəl sillələr, təkmələr atacaq. Heç olmazsa, qoldan-ayaqdan bir şey bula bilirmiyiz? Bulamazsaq, işimiz ya faciə, ya komediya, ya vodevil olacaqdır». (373)

«Kasablanka faciəsi və Osmanlı-Iran komediyası» məqaləsinin (s.370-373) ilk cümləsi «faciə» məsələsi ilə başlayan və parodiya üsulundakı «bu günlərdə heç teatrlara, faciə və məzhəkə göstərilən teatrlara getmək lazım deyil!» nida cümləsidir. Dərhal diqqəti çəkən bu fikirdən sonra gələn ikinci cümlə üç nöqtə ilə bitir (durğu işarələrinin üslub məqamlarından çox sənətkarlıqla istifadə edilməklə) və diqqəti yayınmağa, ya itməyə qoymur, əksinə, bir qədər də çoxaldır: «Hətta Abdulla Cövdət tərəfindən tərcümə edilib «Füyuzat»ımızda dərc olunmağa başlayan Şeksnirin «Yuli Sezar- Yuli Qeysər» ünvanlı faciəsinə nəzər etməsək də olur»... Əslində, bu üç nöqtə sual doğurur: niyə? Və bu sualın cavabı eyni durğu işarəsi ilə bitən üçüncü cümlədədir: «Çünki bu anda səhnəyi-ələmdə tamaşa olunacaq faciə də, komediya da, vodevil də var»... Beləliklə, dramatik növün janrları həyatdakı «prototipləri» ilə qarşılaşdırılır və əski Əndəlus faciəsindən Kasablanka faciəsinə və çağdaş faciələrə qədər ictimai-siyasi-fəlsəfi bir yol gedilir. Bu yolda qarşıya çıxan siyasilər, onların törətdikləri, fəsadlarla nəticələnən «ideyalar», bu ideyaların «xələfləri» məhz siyasi dil ilə bütün Şərqə nəql edilir. Şərq siyasəti Şərqi siyasi dili ilə açılır.

«Füyuzat»ın dilində dilin ən kiçik vahidləri də siyasi üslub rənginə boyana bilir. Jurnalda bir xitaba nəzər salaq: «Ey Qranadada, bu gün müsəlmanlara biganə olan Qranadada yatan həkimi-əzəm!» Bu xitabda diqqət «həkim-i-əzəm»dən çox, Qranadanın müsəlmanlara biganə olmasına yönəldilir. Halbuki tarixdən məlumdur ki, Qranada krallığını

müsəlmanlar yaratmışdılar. Sonralar xristianlar tərəfindən işğal edilən bu möhtəşəm dövlətin islam memarlıq nümunələri indi də dünyanı heyrətdə qoyur.

Qeyd olunan geniş xitabın əlavə ilə, həm də geniş (bir neçə sözdən ibarət) əlavə ilə işlənməsi siyasi anlam ifadə edərək cümlənin məna yükünü daşıyır. Əslində, xitabın tərkibində iki feli sifət tərkibi var. Bunlardan birincisi (müsəlmanlara biganə olan) ikincisini (Qranadada yatan), ikincisi isə geniş xitabın son sözünü (həkim-i-əzəm) təyin edir. Xitabdakı əlavə, cümlənin daxili təyini olaraq əsas siyasi mənanı da təyin edir. «Azsözlü əlavələrə və azsözlü əlavə sözlərə nisbətən, çoxsözlü əlavələrdə və çoxsözlü əlavə sözlərdə onların mətnin əsas hissələrindən fasilə ayrılığı bir qədər artıq olur, xüsusiləşməyə meylli özünü göstərir» (227, 18). Dil vahidlərinin belə əlamətləri «Füyuzat» jurnalının dilində siyasi üslub keyfiyyətinin göstəricisi kimi diqqəti çəkir. Əslində, əlavə söz, həm də əlavə məna deməkdir və aid olduğu sözün əsas mənasından daha təsirli və çəkici məna deməkdir. Müəllif işlətdiyi dil vahidinin mənası ilə kifayətlənmir ki, əlavə sözə və beləliklə, əlavə mənaya ehtiyac yaranır. Həmin əlavə məna xüsusi intonasiya tələb edir ki, bu onun xüsusiləşməsini əsaslandırır. Xüsusiləşən əlavə ya daha ciddi, ya da aid olduğu sözün «mənasına bərabər məna ifadə edir» (155, 156). «Füyuzat» jurnalının dilində belə əlavələrdən tez-tez istifadə olunur və onların tələb etdiyi intonasiya siyasi anlamın açılmasına kömək edir: «Intonasiyanın üslub imkanları o qədər genişdir ki, hətta bəzən həmin vasitə ilə bir söz bütün mətnin əvəzində işlənərək çox güclü təsir göstərir» (127, 184). «Füyuzat»-ın dilində intonasiya bəzən adi sözlərə kommunikasiya keyfiyyəti qazandıraraq cümlənin funksiyasını yerinə yetirə bilir. Emosional-ekspressiv məna ifadə edən sözlər buna nümunədir. Yuxarıda qeyd edilən xitabın daxil olduğu mətn bu baxımdan səciyyəvidir. Həmin narçada dörd xitab bir-birinin ardınca

verilib ki, bunlardan üçü geniş xitabdır. Genişlənmiş xitabların aydınlaşdırıcı sözləri xüsusi sənətkarlıqla seçilib işlədilərək siyasi məqsədə xidmət edir. Onlardan sonra gələn cümlələri adi intonasiya ilə tələffüz etmək olmur. Onlar qrammatik baxımdan əmr cümlələri olsa da, məna-məntiq cəhətdən ekspressiv cümlələrdir: «Qalx məzarından, qalx! Əllərini ətrafı-qəbrində, Əndəlus mədəniyyəti-heyrətfəzasının inqazı halında qalan Qranadanın əlhəmralarına, Kurtubənin camelərinə, mədrəsələrinə uzat! Sonra üzünü Lahidə ictima edən sülh heyətinə çevir!» Məlumdur ki, yazılı nitqdə məntiqi vurğu xəbərin yanındakı sözün üzərində olur. Bu, fikrin müxtəlif məna çalarlığında ifadəsini təmin etmək, mətnin məzmun-forma vəhdətini yaratmaq; fikrin düzgün ifadə olunmasına imkan vermək; fikrə aydınlıq gətirmək, düzgünlük və dəqiqliyi artırmaq baxımdan üslub imkanlarını üzə çıxarır və diqqəti birbaşa həmin ifadənin (sülh heyəti) üzərində mərkəzləşdirir. Təsadüfi deyildir ki, sözdəki vurğu (heca vurğusu) sözün mənasını, cümlədəki vurğu (söz vurğusu və ya məntiqi vurğu) isə fikrin məqsədini bildirməyə xidmət edir. Deməli, əsas məqsəd vurğulu sözdə – fikir mərkəzindədir. Cümlədəki «sülh heyəti» ifadəsi ilə 1899 və 1907-ci illərdə Lahidə (Haaqada) keçirilmiş sülh konfranslarında «beynəlxalq toqquşmaların dinc yolla həlli» haqqında qəbul edilmiş konvensiyalara işarə edilmişdir. Sonra tamamlıq budaq cümləsinin tərkib hissələrindən biri kimi (budaq cümlə) verilmiş digər xitab fikrin daha emosional çalar almasına səbəb olur. Və bir-birinin ardınca gələn sual və nida cümlələri ekspressivliyi daha da artıraraq eyni əsər daxilində üslubları birləşdirir: «De ki, ey mədəni bəşərlər qiyafətində, sülhdən dəm vuran, fəqət, əsasən, inkvizisiyonçuların əhfadı olan həriflər! Şu Əndəlus mədəniyyəti əhlinə vaxtı ilə işgəncələrlə etdikləriniz cəfalar yetmədimi ki, bu gün onların əhfidəsinə də bu qədər vəhşətəngiz zülmələrinizi rəva görüyorsunuz?! Fəqət, ey Ibn Rüşd, onların daşdan, qayadan əssəmm olan qulaqları

sənin səsinə eşitməyəcəkdir? Sən Lahidə onların damı-
iğfallarına düşüb komediyalarına iştirak edən Osmanlı və İran
vəkillərinə xitab elə! De ki, ay biçarələr, ay budalalar, bu gün
Kasablankada dindaşlarımızın başlarına gələn bəlaları gör-
müyormusunuz? Nə üçün səsiniz çıxmır? Nə üçün
avronalılara qarşı kiçik bir protesto şəklində olsun, etirazınız
eşidilmir? Bu gün top və bomba atəşləri şəklində onların
başlarına yağan barani-müşibətin yarın sizin də başınıza yağ-
ması möhtəməl deyilmi? Fəqət heyhat! Bunlardan da səs
çıxmayacaqdır. Hətta bunları oraya göndərən Sultan
Həmidlərdən, Məhəmmədli şahlardan da səs-səda
çıxmayacaqdır». Nəhayət, Şərq istibdadının «istedadlı»
nümayəndələrinin adının çəkilməsi məqalənin siyasi anlamını
açar. Sonrakı cümlənin siyasi rəngi daha tünd və qabarıqdır:
«Sultan Həmid daxildə yeni türklüyün məhvinə və xaricdə
İran mədəniyyətinin ləğvinə çalışmaqda, Məhəmmədli şah isə
Atabəy Əzəmin fitnəhəngiz nəsihətlərinə qulaq verməklə, İran
məclisi-millisi də bunlara qarşı çareyi-müqavimət aramaqla
məşguldur». Beləliklə, Türkiyədə Sultan Əbdülhəmidin gənc
tfrklər hərəkatının qarşısını almaq və İran inqilabından ehtiyat
edərək şah istibdadına kömək etmək kimi əksinqilabi
tədbirləri, İranın baş naziri Atabəy Əzəmin məsləhəti ilə
Məhəmmədli şahın İran milli məclisini və Konstitusiyasını
ləğv etmək niyyətləri, tarixdəki Əndəlus hadisəsinin yada
salınması ilə avronalılar tərəfindən işğal edilən Mərakeşin
başına gələnlərə digər müsəlman ölkələrinin reaksiya
verməməsi və s. siyasi dil ilə çatdırılır. Maraqlıdır ki, ciddi
tələb edən siyasi dil təkrarlar, sual, nida cümlələri, xitab və
əlavələr kimi sintaktik vahidlərlə ifadə olunaraq çox güclü
emosional-ekspressiv məqamlar yaradır. Məqsəd və
intonasiya nəticəsində fərqlənən cümlələr siyasi akkordlar
kimi səslənir.

Jurnalın dilində xitablar diqqəti cəkən dil vahid kimi
özünü göstərir. Buradakı xitablar adi və müraciət məqsədli

xitablar deyil, onlar quruluşuna görə geniş, məna baxımından xüsusi intonasiya tələb edən, hiss və həyəcan dolu vokativlərdir: «Ey Rusiya ölkəsində olan ümməti-Məhəmməd, ey Qafqaz qitəsində bulunan əhli-islam, ey Bakı şəhərinə yığılan müsəlmanlar!». Bu xitablar həm ifadənin təsirini artırır, həm də diqqəti mərkəzləşdirməyə xidmət edir. Xitabların tərkibindəki aydınlaşdırıcı sözlər (əsasən, fəli sifət və fəli sifət tərkibləri) «Füyuzat» jurnalının dili üçün xarakterik olmaqla mənanı dərinləşdirməkdə xüsusi rol oynayır. Jurnalın dilindəki xitablar işarətmə, etiraz, narazılıq, diqqəti cəlb etmə, çağırış, xəbərdarlıq, hər hansı bir mətləbi anlatma və s. kimi üslub məqamlarında işlənir. Xitabların xüsusi intonasiyası onları onsuz da bağlı olmadıqları cümlə üzvlərindən ayırsa da, əsas mənadan ayırmır, əksinə, mənanın əsası onlarla qoyulur, daha doğrusu, belə xitablar mənanın ilk nidalarıdır, məqsəd haqqında xəbərdarlıqdır. «Füyuzat» jurnalında işlənən xitablar təəssüf, heyrət, kədər və s. bildirmək xüsusiyyətləri ilə məzmunca nidalara yaxınlaşır və emosionallıq bildirməklə aid olduğu cümlənin məzmununa münasibət də ifadə edir. Jurnalın dilində elə xitablar işlənmişdir ki, onlar az qala bir cümlənin funksiyası qədər rol oynayır, hansısa bir məqsədə təhrik edir. Bu baxımdan, əlavəli xitablar, xüsusilə səciyyəvidir. Əlavələr cümlədə əsas mövqeli olmasa da, aydınlaşdırıcı və izahedici əlamətləri ilə diqqəti əsas məqsəd üzərinə mərkəzləşdirə bilir. «Əlavə söz və əlavə cümlələrdən istifadə fakültetivliyi ədəbi dilin üslublarının hamısına aiddir. Fərq bundadır ki, bu kateqoriyalar üslublardan biri üçün daha səciyyəvi olduğu halda (məsələn, elmi üslub üçün), başqası üçün ya səciyyəvi deyil, ya da az səciyyəvidir (məsələn, nəsr əsərlərinin dili üçün). Yaxud üslublardan bir qismində (məsələn, elmi üslubda) həm əlavə sözlərdən, həm də əlavə cümlələrdən tez-tez istifadə edildisə, deyək ki, bədii üslubda əlavə sözlərə nisbətən, əlavə cümlələrdən daha çox istifadə olunur» (227,18).

«Füyuzat»da müxtəlif üslublara aid nümunələr verilsə də və bədii üslub bədii dilin bütün tarixi mərhələlərində yüksəkdə dayansa da, jurnalın səhifələrində siyasi dil və üslub daha canlıdır. Hətta bədii dillə yazılmış əsərlərdə də siyasi çalar qabarıqlığı ilə seçilir.

«Füyuzat» jurnalının dilində dil vahidlərinin bədii şəraitdə üslub məqamları dəqiqliklə görünə bilər. «Leksik vahidin üslub tərəfi bədii ədəbiyyatda açılır. Burada leksik vahidlər adi vəziyyətindən başqa, üslubi poetik məqamda manevr edir. Söz adi vəziyyətdə bir o qədər də maraq doğurmur, lakin ikinci məqam qeyri-adi təsirə –əlavə emosional –estetik əlamətlərə malik olur. Söz üslubi-poetik mühitdə yüksək bədii estetik ovqata xidmət etməklə, həm də müəllifin fəlsəfi düşüncəsinin təqdimi və təbliğidir» (90,13). Əhəmiyyətli, diqqətə dəyər problemlərin yüksək siyasi dillə təqdiminə geniş imkanlar açmaqda xüsusi obrazlılığın, ekspressivliyin, emosionallığın rolu əvəzsizdir.

Bu baxımdan, «dəyişməyən» nitq hissəsi olan nidanın güclü və rəngarəng intonasiya sənəli jurnalın dilində çox iş görür. Belə ki, nidaların müəyyənləşməsində intonasiyanın rolu böyükdür. Dildə hissələrin ifadəçisi kimi tanınan nidanın spesifik çoxmənalılığı bu baxımdan səciyyəvidir. «Müxtəlif mənalı sözlərdən fərqli olaraq nidalar intonasiya cəhətdən daha çox ekspressiv və emosional məzmunlu olur. Müstəqil mənalı sözlər kimi sintaktik cəhətdən cümlənin müəyyən bir üzvü ilə bağlana bilməsi ilə də, nidalar intonasiya və məna cəhətdən cümlənin ümumi məzmunu ilə əlaqəli olur» (144, 316). «Füyuzat» jurnalının dilində elə məqamlar var ki, nəqli cümlələr qəsdən «nidalaşdırılıb»: «Bizə qalırsa, həyatın məna-yi-həqiqisi meyli-füyuzatdır!..»

Əslində, cümlənin əvvəlindəki fikrin mənbəyini bildirən modal söz (ümumiyyətlə, modal sözlər) nida çaları ilə müşayiət olunmayan fikrə münasibət bildirməlidir, yəni adətən modal sözlərin işləndiyi cümlədə nidaya ehtiyac hiss

olunmur və yuxarıdakı cümlədə də heç bir nida sözü iştirak etmir. Lakin sonda qoyulan nida işarəsi xüsusi intonasiya tələb edərək fikri əsas məqsədə cəlb etmək vəzifəsi daşıyır. «Bütün nitq hissələri içərisində intonasiya cəhətdən ən zəngin olan nidadır» (110, 154). «Sözümüzə diqqət buyurulsun: «Həyat füyuzatdır» demiyoruz, «Həyat» meyli-füyuzatdır» diyoruz!.. Bu nümunədə nida intonasiyasından başqa, əmrə bənzər, diqqət tələb edən intonasiyası da onunla birləşərək fikri xüsusişdirir.

Əslində, jurnalın dili daha çox siyasi dildir. Lakin Şərq siyasətinə, dünya siyasətinə aid olan məsələlər bədii üslub səviyyəsində izah edilib. «Füyuzat» üslub baxımından siyasidir. Siyasətin bədiliklə həlli onun dili üçün xarakterik əlamətdir. Jurnalda elə yazılar verilmişdir ki, onların üslubunu asanlıqla ayırd etmək mümkün olmur. Burada bədii üslubla ictimai-siyasi üslub birləşib, daha doğrusu, birləşdirilib. Fəallığı ilə digər üslublardan seçilən ictimai-siyasi üslub mətbuatın xarakterik üslubudur. Dövlət, siyasət, ticarət, hüquq və s. məsələləri ictimai-siyasi üslub vasitəsilə işıqlandırılır. Mətbuat üslubu dedikdə, qəzet və jurnalların üslubu başa düşülsə də, onların arasında incə üslub fərqləri mövcuddur. Belə ki, qəzet üslubunda mənası anlaşılan ümumişlək sözlərə geniş yer verildiyi halda, jurnal dilində termin, tərkib və qısaltmalardan da istifadə edilir. Əslində, ictimai-siyasi üslubda həm məcazlaşma və obrazlılıq, həm də terminlilik son həddə çatma bilməz və əsas elementlər səviyyəsinə qalxmamalıdır. Bu üslub obyektiv münasibət bildirən nitq vahidləri, konkret məlumat və faktları, yığcam lüğət tərkibi və s. xüsusiyyətləri ilə səciyyələnsə də, «Füyuzat»ın dilində bunlar çoxmənalılıq, subyektiv münasibət ifadə edən vahidləri, ümumi və mücərrəd məlumatlar və s. ilə vəhdət təşkil edir.

Dünya hadisələri fonunda Şərq hadisələrinin izahını və bunların siyasi anlamını mükəmməl bir dil ilə verən

«Füyuzat»ın dili, Şərqi siyasət dilidir. O regiondan (Azərbaycandan) daha böyük arenaya (Şərqə) aid olaraq milli şüurun, özünüdərkətmənin oyanmasında xüsusi rol oynamışdır.

Jurnalın dilinin mürəkkəbliyi bir tərəfdən də onun siyasi xarakteri ilə bağlıdır. Romantik təfəkkür, siyasi savad, elmi məntiq jurnalın dilinə əsaslı şəkildə təsir göstərir və nəticədə mürəkkəb, lakin intellektual bir dil meydana çıxır və bu dil dünya türklərinin anlayacağı bir şəkə düşməyə can atır, ancaq təəssüf ki, zamanında başa düşülmür. Milli-siyasi şüurun lazımi yüksəklikdə olmaması, fikir birliyinin yoxluğu, beyinlərdəki Rusiya havası, «anlamaq dərdinin yamanlığı», «dövrünün alçaqlığını alqışlayan»ların narlaqlığa «yarasa gözüylə» (R.Z.Xəndan) baxması buna imkan vermir. Nəticədə «Füyuzat» və onun dili «döyülür», söyülür, təhqir edilir və bir müddət unudulur. Nəhayət, R.Z.Xəndanın Ə.Hüseynzadənin haqqında aşağıdakı misralarının reallığını, ifadə etdiyi həqiqəti zaman təsdiq edir:

Heyhat, unutmuşsa da, dövrən səni, ustad,

Bir gün basacaq bağına Turan səni, ustad! (269, 8)

Və nəhayət, Azərbaycan türk və türkçülərinin aristokrat dili, dünya türklərinin dili, romantiklərin ruh ortaqlığının dili – «Füyuzat»ın dili başa düşülməyə başlayır və öyülür. Müqayisə və təhlillər zamanı məlum olur ki, XX yüzilin əvvəlində bir sıra mətbuat orqanlarının dili «Füyuzat»ın dili ilə eyni olduğu halda (bu təbiidir, çünki, o dövrün ədəbi dilinin xarakteri belə idi), tənqidə məruz qalan daha çox «Füyuzat» idi. Məsələ məlumdur: «Füyuzat» rusnərəst deyildi, türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək ideyasını irəli sürür, mədəni birlik prosesində dil birliyinin yüksək rol oynayacağını göstərirdi. Dil birliyi türk xalqlarını həm maddi, həm də mənəvi aclıqdan xilas edəcək əsas yol idi. Çünki türk xalqlarının əlaqələri ümumtürk ədəbi dili ilə sıxlaşacaq, onlar bir dil altında bir-ləşərək iqtisadi və mədəni münasibətlərin tərəqqisinə nail

olacaqdılar. Bu isə rus dünyası, xristian aləmi üçün xeyirli deyildi.

«Füyuzat»ı tənqid edən öz ziyahılarımız jurnalın dilindəki türk elementlərini, ərəb-fars sözlərini (əslində, ərəbizm-farsizmlər qədimdən qalma idi, türkizmlər gözlərə böyük görünürdü) qeyri-adi dil faktları kimi qələmə verib onu xalqımızı öz mənşəyindən uzaqlaşdırmaq istəyən argument kimi qiymətləndirirdilər. «Füyuzat»ın siyasi dili, ideya istiqaməti, milli özünüdərk, türkçülük məqsədi nəzərə alınmır, türk tarixinə bağlı əməllərini görüb dərk edə bilmirdilər.

Milli azadlıq, qurtuluş ideyasını irəli sürən, milli varlığını, dilini, mədəniyyətini təcavüzdən qurtarmağa çalışan «Füyuzat»ın makroməqsədinə mikroqiymət verilirdi. Halbuki «Füyuzat»ın bu məqsədi təkcə Azərbaycanla məhdudlaşmırdı, o, bütün Şərqi ölkələrinin imperiyalar tərəfindən parçalanmasının əleyhinə çıxır, siyasi-fəlsəfi, elmi-bədii dili ilə müsəlman və türk xalqlarına bir ideyada birləşmək yolunu göstərirdi. Siyasi və milli əsarət, Şərqi istibdadı «Füyuzat»ın xüsusi ifadələri və üsulları ilə tənqid edilirdi. «Füyuzat»ın dilinin Azərbaycan türkcəsinə «ögey münasibətdə» qiymətləndirilməsi düzgün deyil. Azərbaycanda az müddət yaşasa da, qəlbən, ruhən Azərbaycandan bir an ayrılmamış, həyatı boyu Azərbaycanın dərdlərindən yazmış Ə.Hüseynzadə kimi qeyrətli bir türk oğlu türkün mühərriri olduğu dərgi öz xalqına ögey münasibətdə ola bilməzdi.

«Füyuzat» jurnalının dili üslubların bir-birinə yaxınlaşması prosesini əks etdirən ən mükəmməl örnəklərdəndir. Belə bir prosesin inkişafı artıq üslub birləşmələrinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. «Füyuzat»ın dilində bədii və ictimai-siyasi üslubların yüksək səviyyədə bir araya gəlməsi ona özəl xüsusiyyətlər qazandırmışdır. Üslubların birliyi və ya yaxınlığı üçün janr ölçü deyildir. Müxtəlif janrların bir araya gəlməsi, eyni əsərdə janr və üslub vəhdətində birləşməsi ədəbi dilin tərkib hissələri arasındakı əlaqələrin möhkəmlənməsi ilə

bağlıdır. Bu, ayrı-ayrı üslublardan başqa, üslub birləşmələrindən də danışmağa haqq verir. «İnkişaf ədəbi dilin üslublarının hamısını əhatə etmişdir, həm də bu üslublar əlaqəsiz, təcrid olunmuş şəkildə deyil, birlikdə, bir bütövün hissələri kimi inkişaf etmişdir» (228, 29).

Üslub birləşmələrinin yaranmasında aparıcı rol bədii üslubun üzərinə düşür. Bu, bədii dilin elmi və ictimai-siyasi dilə nisbətən daha fəal olması ilə əlaqədardır. Bədii dil bütün yenilik və dəyişmələri daha tez mənimsəyir. «Ədəbi dilimizin əsas xüsusiyyətlərindən biri də onun bütünlüklə bədiiləşməsidir. Bədii üslubun ünsürləri ədəbi dilin bütün sahələrinə güclü nüfuz etməyə başlamışdır» (228, 30). Bunun nəticəsidir ki, çox zaman publisist üslubda yazılan əsərlər bədii cəhətdən qiymətləndirilir və hətta bədii janr hesab edilir. Məsələn, Mir Cəlal yazır: «Oçerk də bədii əsərdir. Müəllifdən yalnız yazı vərdişi yox, dürüst bilik, yüksək siyasi şüur, bədii təfəkkür, ayıq mühakimə qabiliyyəti tələb edən ciddi bir əsərdir» (215, 267). İctimai-siyasi üslub janrı (mətbuat janrı) olan oçerkin bədiiliyindən danışmağa haqq verən bədii üslubun sürətlə inkişaf etməsidir.

Maraqlı burasıdır ki, «Füyuzat» jurnalının dili təkcə bədiiliklə siyasiliyin vəhdəti ilə məhdudlaşmır, ona elmi üslub elementləri də qarışır. Daha dəqiq desək, siyasi məsələlər elmi səviyyədə dayanan bədiiliklə ifadə edilir. Jurnalın dilində müraciətlər publisist xarakteri ilə mətnə daxil edilir, mətn sona çatınca lirik müraciətə çevrilir və diqqət edilsə, bu iki əlamətdən sonra siyasi faydalılıq kimi xüsusiyyət kəsb edir:

Türk dilindəki «*qara günlər*», «*qara xəbərlər*», «*qırmızı yalanlar*», «*üz ağlığı*» bu növ əlamətlərdən məhduddur və s.

Xəlici-farsi Omana rəbt edən Hörmüz boğazına «*kəşim*» adı ilə bir *ingilis müstəmləkəsi vərəmi* çıxıb bu mənfəzi sədd etmişdir.

Şəhərimizdə farsı lisanında çıxaraq üstü örtülü bir *Şərq bürokratiyası qoxusu* nəşr edən «*Həqayiq*» məcmuəsi

«Həblülmətin» cərideyi-mötəbərəsindən ibrət almalı idi, anlamalı idi ki, farslığın, fars lisanının, fars əfkarının meydana-ictihadı İranın cənubu ilə, Belucistan və Hindistandır, yoxsa Azərbaycan, Qafqaz, Rusiya və ələlümüm Baykal gölündən Afrika səhrayı-kəbirinə qədər imtidad edən türk aləmi müəzzəmi deyildir.

Bu nümunələrdəki «şərq bürokratiyası qoxusu», «ingilis müstəmləkəsi vərəmi», «qırmızı yalanlar» söz birləşmələri siyasi baxımdan tutumlu dil elementləridir. «Qoxu», «vərəm», «qırmızı» sözləri məcazlaşdırılaraq ümumşərq üslub mədəniyyəti ilə işlənərək siyasi məna ifadə edir. Dilimizdə məcazi anlamda işlənən «ağ yalan» ifadəsi mövcuddur və onun özünəməxsus işlənmə dairəsi var. Lakin «yalan» sözünün yanında «qırmızı» emittetinin işlənməsi diqqəti mətnin əsas mənasına çəkir. Qırmızı spektrdə ilk yeri tutan rəngdir və qıcıqlandırıcı, əsəb oyadıcı xarakteri, kəskin təsiri ilə özündən sonra gələn rənglərdən fərqlənir. Şərq aləmində qırmızı rəngin geniş yayılmış anlamlarından biri onun qan rəmzi kimi tanınmasıdır. «Qırmızı» orduları ilə ölkələri viran edən dövlətlərin siyasəti də artıq bütün dünyaya məlumdur. «Füyuzat» jurnalının beşinci nömrəsində çap edilən məqalələrdən biri «Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar» adlanır

(s. 65-72).

Artıq burada qırmızının siyasi rəngi və «qoxusu» daha da tündləşir və o «qara» (bir sıra Şərq ölkələrində bu rəng matəm, dərd, «qara gün» mənası ifadə edir) sifəti əsasında yaranmış «qaranlıq» ismi ilə işlənərək xüsusi siyasi sanbal kəsb edir. İnqilab (qırmızı) və irticanın (qaranlığın) -«iki» qüvvətin müsadiməsindən ara-sıra hasil olan dəhşətli gurultular şirin və ləzzətli bir uyqu içində yatan» müsəlmanları narahat edir və onlar «oyanmağa», «ayağa qalxmağa» məcbur olurlar, lakin onlar özlərini itirib «müsadimənin» içinə düşürlər. Onlara doğru yolu göstərəcək

qüvvə isə yaşıl işıqlardır- müsəlman ziyalılarıdır, çünki müsəlmanlara başqalarından haray yoxdur, onlar ancaq özləri «bir yol tutub» getməlidirlər və «yaşıl işıqlar» o yolu nura boyayacaq. Və bu gün üçün də aktual olan bu fikirlər nə qədər neyğəmbərcəsinə düşünülmüşdür; tarix, həyat sübut edir ki, müsəlmana müsəlmandan başqa gerçək dost, qardaş ola bilməz. Lakin təəssüf ki, bu adi həqiqəti indinin özündə də yetərinə dərk edib qiymətləndirməyənlər var.

«Füyuzat» jurnalının dilində işlənmiş «xabi-qəflət» dövrü, «ingilis şankalı hərif», «lisani-tibb», «islami həkim», «xəfiyyə həşəratı», «bir başlı istibdad», «ingilis müstəmləkəsi vərəmi», «ingilis mikrobları», «yüz başlı istibdad», «əjdahayi-istibdad», «molla hökuməti», «əzəmətli yanğınlar», «Zərdüşt atəşinin küləyi», «İranın yüz sənəlik uyğusu», «zavallı müstəbidlər», «mükəmməl bir kötək», «mənevə aclıq» və s. kimi ifadələr çox mühüm ictimai-siyasi anlam daşıyır. «Füyuzat»ın dil siyasəti zamanında qiymətləndirilməsə də, Şərqi siyasət dili kimi yüksək funksiyası dərk edilməsə də, «bir gün gələcək ki,» onu «hər türk duyacaqdır».

Füyuzat varlığı ilə bütün türklərin eyni dildə birləşmələrinin mümkünlüyünü göstərdi. Doğrudur, sonralar bu siyasət tam qələbə qazanmasa da, hər halda dil birliyinin yaranması fikrini irəli sürdü və bu haqda əsaslı dəlillər göstərdi. Bu istiqamətdə «Füyuzat» bir komnas rolunu oynadı və:

Vətən nə Türkiyədir türklərə, nə Türküstan,
Vətən böyük və müəbbəd bir ölkədir: Turan! (109, 12)

-deyən, türkçülüyn başında duran və ona «elmlik verən» (1, 12). Ziya Göyali kimi bir dəyərin meydana çıxmasına öz təsirini göstərdi. Üç böyük şəxsiyyətin (I.Qasımralı, Ə.Hüseynzadə və Ziya Göyali) fəaliyyətində ən ümdə məsələ dil məsələsi idi. Ə.Hüseynzadənin bütün fəaliyyəti onun dildə

«təsfiyə»-saflaşdırma tərəfdarı olduğunu sübut etdi. Lakin onun təsfiyəçiliyi ifrat dərəcədə deyildir. Bu təsfiyəçilik XIX yüzildən başlayan bir ideya –dilin sadələşdirilməsi ideyası uğrunda mübarizənin parlaq bir davamı və layiqli nümunəsi idi. «Füyuzat»çılar bu ideyanın qələbəsində uğur qazana bilməsələr də (dilin sadələşdirilməsi «Füyuzat»ın fəaliyyətindən sonra güclü bir axın almışdır), bu işin gələcəyi üçün yol göstərə bildilər. «Füyuzat»ın «qəliz» dilindən danışanlar unudurlar ki, o, hələ bu ideyanın yaranmasına, dərk edilməsinə çalışırdı, dildə sadələşdirmənin əsasını möhkəmləndirirdi, prosesini başlayırdı, onu sona çatdırmaq isə sonrakı iş idi. Sözsüz ki, jurnalın dili tam nöqsansız deyil. Lakin onun dilinə yalnız qrammatik baxımdan yanaşmaq düzgün nəticələrə gətirib çıxartmır. Dərginin dili «siyasət dili» kimi üslub, məfkurə baxımdan incələndikdə onun dəyərləri bütöyün üzə çıxır. Jurnalın dilindəki «Vətəni-Firdovsi və hürriyyət», «Tolstoyluq», «şirinzəban», «qırmızı yalanlar», «maarif, ittihad, hürriyyət» və s. söz və ifadələrin anlamı və işlənmə məqamı onun mürəkkəb, lakin mənalı bir dilə, intellektual və özünəməxsus bir üsluba, düşüncə və deyim tərzinə malik olduğunu göstərir. Jurnalın dili keçmişlə bu günü əlaqələndirən, yaddaşları təzələyən, öz dövrünü dəyişsə də, çağdaş zamanda da aktuallığını saxlayan bir dil idi. Məsələn, Ə.Hüseynzadə mədəniyyətin (türkcülükdə əsas məsələlərdən birinin) Şərqdən Qərbə doğru hərəkətindən danışarkən «sarı təhlükə» ifadəsini işlədir. «Şimdi yenə kəmakən mədəniyyət Şərqdən Qərbə doğru hərəkətinə davam edərək, Amerikadan Yaponiya keçdi. Yaponiyadan yenidən Çinə və bütün Asiyaya keçmək üzrədir. Avropayı «sarı təhlükə» namilə Asiya mədəniyyəti təhdid ediyor. Avropanın üzərinə Şərqdən mühib (təhlükəli) bir mövc (dalğa) gəliyor. Rusiya-Yapon müsadiməsi (toqquşması) bu dalğaya qarşı ilk müdafiə olunsa da, lakin əncamı böyük bir müvəffəqiyyətsizlikdən

ibarət qaldı ki, bunun nəticəsində Avropanın sərmayədarlıq (kapitalist) mədəniyyəti tərəfindən sarsıldı».

«Sarı təhlükə» məsələsi çox qədimdir. Bu bir zamanlar hun, türk, monqol və uyğurların bütün Asiyayı, Avropanın böyük bir hissəsini diz çökdürməsi nəticəsində yaranıb tarixə düşmüş bir ifadədir. Belə ki, Şərqi-Çin, Yaponiya, Hind-Çin xalqları Avropaya Budda heykəlləri ilə hərəkət edirdilər ki, bu axına «sarı təhlükə» deyilirdi. Avropa üçün yeni «sarı təhlükə» Yaponiya ilə Osmanlı dövlətinin birləşməsi (Rusiya təhlükəsinə qarşı), Yaponiyada islam dini təbliğatının genişlənməsi idi. 1907-ci ildə Ə.Hüseynzadə «sarı təhlükə» ifadəsini yenidən «Füyuzat» səhifələrinə gətirir və bunu islam mədəniyyətinin, türkçülük əxlaqının yüksəlməsi ilə bağlayır. Bu, Avropa üçün tamamilə yeni bir təhlükə idi. Müəllif bu ifadə ilə həm Şərq mədəniyyətinin kütləvi şəkil almasını göstərir, həm də böyük tarixi-siyasi hadisələri vurğulayır, türklərin qüdrətli keçmişini, kultürlü və əzəmətli soy-kökünü xatırladır.

Füyuzatçılar çox maraqlı bir ifadə tərzinə malik olmuş, mədəni, elmi, siyasi görüşlərini dilinə qəribə və diqqətçəkici bir mülayimlik qatmaqla, üslubların birləşməsi məqamında durmaqla izah edirdilər. Çox ciddi siyasi məsələlərdən danışanda da jurnalın üslubunda yumşaqlıq, publisist üslubda yazarkən ictimai faktlara qarışmış bədilik hiss olunur. «Füyuzat»ın və füyuzatçıların üslubu özünəməxsusluğu ilə seçilir.

«Füyuzat» demək olar ki, bütün saylarında dilin mükəmməlləşməsinə çalışmışdır. O, çox mühüm ictimai-siyasi, milli məsələlərin izahında müxtəlif ədəbi üslubların sintezindən istifadə etmişdir. Ə.Hüseynzadənin bir sıra məqalələrində bədii üsluba məxsus bir təhkiyəçilik hiss olunur. Hətta xalq danışığı üslubuna məxsus olan mükəllimələr ictimai-siyasi dilə gətirilir, müəllif öz məqsədini dialoqlar fonunda açır və bu aspektdə qarşıya qoyduğu problemə münasibət

bildirir. Bu baxımdan, «Məcnun və Leylayi-islam» məqaləsi diqqəti cəlb edir. «Füyuzat»ın dil və üslubunu aydınlaşdırmaq baxımdan əsər əhəmiyyətli rol oynayır. Əsərin dilində həm elmilik, həm siyasiilik, həm fəlsəfilik, həm də bədiilik özünü göstərir. «Məcnun və Leylayi-islam» üç hissədən ibarətdir və onun ilk hissəsi «Füyuzat» jurnalının 17-ci, ikinci hissəsi -18-ci, üçüncü hissəsi isə 20-ci sayında dərc olunmuşdur. Əsər fəlsəfi bir üslubda yazılmışdır və müəllifinin çox əhatəli biliyə, ensiklopedik dünyagörüşünə, yüksək dil mədəniyyətinə malik olduğunu göstərir.

Məqalənin ilk cümləsində «lisani-tibb» ifadəsi diqqəti cəlb edir. Sözsüz ki, «tibb dili» adlı bir dil yoxdur, «tibb terminləri» ola bilər, lakin «tibb dili» birləşməsi diqqəti çəkir və onun ictimai-siyasi bir məsələ ilə bağlı işləndiyi məlum olur. «Lisani-tibb»də (İstanbul hərbi tibb məktəbi kursantlarının leksikasında) gizli siyasi cəmiyyətin (əvvəl «İttihadi-Osmaniyyə», sonra «İttihad və tərəqqi») adına işarə edən «cənnəti-vahidə» söz birləşməsi sonrakı cümlənin tərkibində siyasi baxımdan daha maraqlı bir birləşmənin birinci tərəfi kimi çıxış edir və məcazlaşaraq böyük bir anlam ifadə edən, əsərin əsas problemini vurğulayan dil faktoru kimi meydana çıxır: «Bən İstanbulda ikən rüfəqamdan bir türk təbib-i-bu cənnəti-vahidə mərəzi-əqlisinə mübtəla oldu». Tibb elmində «cənnəti-vahidə mərəzi-əqli» (ağıl xəstəliyi) adlı bir xəstəlik yoxdur. Bu, Əli bəyin ifadə tapıntısıdır. Dildəki sözləri məqsədə görə birləşdirmək, müxtəlif forma və mənalarda işlətmək onun üslub keyfiyyətindən irəli gəlir. Əsərin adındakı «Leylayi-islam» (İslam Leylası) ifadəsi də bu qəbildəndir. Əli bəyin üslubunda (o cümlədən, «Füyuzat»ın dilində) diqqəti çəkən ən parlaq xüsusiyyət budur ki, onun əsərlərində tarixilik xətti çox güclüdür. Belə ki, onun tarixi faktlara əsaslanmayan əsəri, demək olar ki, yoxdur və bütün əsərləri həyatidir.

Əli bəyin üslubunda qeyri-adi təzadlardan istifadə əsərlərinin dilinə tamamilə yeni keyfiyyət çaları gətirir. Məsələn, o qeyd etdiyi xəstəliyin daşıyıcısı olan şəxsin «islam həkimi» (xəstə-həkim) olduğunu göstərir və mərzini açıqlayır: «Biçarənin cənnəti-vahidəsi aləmi-islamın dərddini kəşf etmək olması idi». Əsər bədii bir oçerk səciyyəsi daşıyır. Onun dili bədii, məzmunu isə ictimai-siyasidir. İctimai-siyasi məsələlərin bədii dillə verilməsi Əli bəyin ən diqqətçəkici üslubudur. Əsər ictimai-siyasi üslubun üstünlüyü ilə yazılsa da, onun hekayə janrına məxsus olan maraqlı bir süjeti var. Tarixi faktların süjet daxilində bədii dillə, romantik üslubla ifadəsi (və inandırıcı ifadəsi) «Füyuzat»ın dilinə xas olan xüsusiyyətdən biri və önəmlisidir.

Əsərdəki «məqaləni» «islam həkimi»nin ölümündən bir neçə ay sonra onun anası Əli bəyə gətirir. Lakin o məqalə «Yıldız xəfiyələri» (ifadənin orijinallığı və siyasiliyi heyran doğurur) («Yıldız sarayı»- Türkiyə sultanının iqamətgahı ilə əlaqədardır. Bu, Əbdülhəmidin xəfiyələri- gənc türklər hərəkətini təqib edənlər mənasındadır) tərəfindən «qeyb olur». «Məcnun və Leylayi-islam» müəllifi həmin məqaləni «xatirində qaldığı kibi əzbər yazıb» oxuculara təqdim edir və felyetona xas bir üsulla qeyd edir ki: «Ancaq bunun bir dəli xəyalının məhsulu olduğunu unutmamalıdır».

Məqalənin (əslində, oçerk-felyeton-hekayə-traktat xüsusiyyətlərinin tonlumundan ibarət şahənə bir əsərin) süjet xətti bu hadisə üzərində qurulub. İslam həkiminin gözüne «yaşıl rəngli bir şərər» (qığılıcım) görünür, həmin nur get-gedə böyüyür və tərifi mümkün olmayan o gözəl yaşıl (yaşıl müsəlmanlıq rəmzidir) nura bürünmüş «hüsna» bir qız qarşıda durur. «Qızın əlbisəsi (paltar) pərk qərib idi, başında Osmanlı bayrağına bənzər, ay-yıldız müzəyyən (bəzənmiş) bir qırmızı örtü var idi. Geyindiyi ruba isə yaşıl olub köksündə sıyrıma ilə işlənmə bir şiri-xurşid əlaməti görünüyordu. «Qırmızı örtü», «yaşıl ruba», «şiri-xurşid» ifadələri diqqəti çəkir. Başdakı

«qırmızı örtü» -Türkiyə, yaşıl ruba-islam ölkələri, şiri-xurşid (Iran gerbindəki emblemi) –İrandır. Yəni islam dünyasının başı Türkiyə, qəlbi İrandır.

Həmin qız- İslam, özünün dediyi kimi, «islami-siyasi», «islami-coğrafi» xəstəliyini müalicə üçün gəlmişdir. Həkim onun solğun çöhrəsinə, qan azlığını göstərən gözlərinə, dilinə, beyninə (həkimin ən çox maraq etdiyi üzvə) baxır və bu məqsədlə «kəhali-şəhir» (şəhərin göz həkimi) Əsəd bəyin (İstanbullu həkim) «çəşmbin» (oftalmoskon) alətinə müraciət edir. Bu hissədə, Ə. Hüseynzadənin türkçülük əxlaq və ideyalarını (türk millətini yüksəltmək) göstərən fikir cəlbədidir. O, Əsəd bəyin «çəşmbininin» alman fizik və fizioloqu Helmholtzun 1857-ci ildə icad etdiyi telestreoskon və 1873-cü ildə ixtira etdiyi mikroskonndan üstünlüyünə işarə vurur: «Çünki öz türk təbimizin ixtirakərdəsidir». Əli bəy həmin cihazla əvvəlcə Avropa cərrahlarının mühüm bir «xətasını təshihə məcbur» olur, başın ortasında avropalıların «türk əgri» dedikləri yerin «türk xətti» olduğunu «kəşf edir». Əli bəy təzadlarla məlum bir həqiqəti yada salır: «Əhvali-ruhiyyə ilə əhvali cismaniyyə yekdigərinə tabedirlər. Ruh əsəb vasitəsilə bədənə hökm edər və hər tərəfdən məlumat alır, bədən də şərəyin və qan vasitəsilə ruhu bəslər. Bədən xəstələnirsə, ruhi müztərib edər. Ruhun bulunduğu dimağ xəstələnirsə, bədənin bir tərəfində bir hərcü-mərcü neyda olur». «İslami siyasi»də təxtə əyləşən Sultanın ətrafına qan selinin gətirdikləri tonlanıb, ancaq bunlar bədənə qayıtmayıb «xəfiyyə həşəratı» (!) Təhsin nəşələr tərəfindən udulurdu, «qalan qismini də bankirləri ilə konsisyonçuları (ölkədə sənaye müəssisələri qurmağa səlahiyyəti olan əcnəbilər) torba-torba daşıyıb götürüyorlardı. Bunların içində ən böyük rol oynayanlar almanlar idi» (XX əsrin əvvəlində Türkiyəni iqtisadi baxımdan əsarətə alan böyük dövlətlərə, o cümlədən, alman kapitalistlərinə işarədir). Bu vəziyyətdə Sultan nə bir tərəfə hökm edə bilir, nə də dəqiq məlumat ala bilirdi; düzgün

xəbərlər verən, xüsusilə də xaricdən cələn mətbuatın heç biri görünmürdü, beyinin uzaq bir guşəsində hamısı bürokratlar tərəfindən yandırılırdı. Sultanın hökmü də heç bir tərəfə çatmırdı, çünki bir qrup «əcaib və qəraib məxluqat» əsəbin yollarına səd çəkmişlər: ön cərgədə sağ tərəfdə vəzir, vəkil adı daşıyan tənbel, savadsız, rüşvətxor vətən xainləri dayanırdı ki, onlardan səs çıxmır. Çığırılıb bağırırlar, atılıb-düşənlər xarici dövlətlərin konsulları idi. Onlar «gah birər-birər», «ağır-ağır» tələb edirdilər, gah da «müştərək notalarla» hədələyirdilər. «Millətin mənafeyi diyordu ki, gömrük rüsumatını təzyid edəlim. Bunlar bağırıyorlardı: Olmaz! Millətin mənafeyi diyordu ki, əcnəbi postlarını, kapitalisyon üsulunu ləğv edəlim. Bunlar bağırıyorlardı ki: Bu, heç olmaz!...» Sultan isə iztirab içində idi, ətrafına baxır, lakin bunlara cavab verəcək, bunlara hədlərini bildirəcək, bunlara qarşı millətin haqqını müdafiə edəcək adam tapı bilmirdi.

«İslam həkimi» beyinin uzaq nöqtələrində çoxlu məhbəslər, mənfalar (sürgünlər), qürbətlər görür ki, əksəri «Məşrutıyyə! Qanuni-əsasi!» (konstitusiya) deyər fəryad ediyordu. Onların arasında Səid bəylər (maarifçi professor), İsmayıl Səfalar («sərvəti-fünun»çu, şair), Əbu Ziya Tofiqilər («Yeni osmanlılar» cəmiyyətinin təşkilatçısı, «Tərəqqi», «Həqayiqi-vəqayi», «İbrət», «Sirac» və «Təsviri əfkar» qəzetlərinin təsisçisi), İsmayıl Kamallar («Tuna» qəzetinin baş redaktoru), Səzailər («İttihadi-tərəqqi»çi), Əhməd Rızalar («İttihadi-tərəqqi»nin yaradıcılarından), Übeydullalar (türk mücahidi) var idi və qanun həsrətkeşləri, fədakarları Midhətlər (Türkiyədə ilk konstitusiya elançısı), Süavilər («Osmanlılar hərəkəti»nin fəal xadimi) «Şirri-nəcə istibdadı» ilə şəhid edilənlər. «Məşrutıyyə, məclisi-məbusanə (deputatlar məclisi) gəlincə, «yellər əsior yerdə», yaxud ... daşlar duruyor onun yerində!»

«İslam həkimi» məhbəs və sürgünlərin xaricində Amerika, Avropa və xüsusilə fransızların rum, erməni və

ümumi xristianları qiyama həvəsləndirən xristian missionerlərini görür. Türk taxtının qərbində isə bir neçə bacarıqlı adam var idi ki, ağzı qızıl ilə doldurulduğundan səsi çıxmırdı. Təxtin arxa tərəfində əsarətdə inləyən çoxlu qadınlar. Bütün bu sadalananlar islamın baş xəstəliyi idi və məqalənin birinci hissəsi beləcə bitir.

Əsərdə söz- ifadə yaradıcılığı tez-tez adamı heyratə gətirir. Söz yaradıcılığı dilçiliyin derivatoloji bölümünün predmetidir və əsasən, leksik-qrammatik səciyyə daşıyır. Dilin daxili qayda-qanunları əsasında yaranan sözlər içərisində «müəllifli sözlər» də az deyil. Lakin ifadə yaradıcılığı başdan-başa üslubiyyat məsələsidir və «Füyuzat» tam orijinal və yerində işlənmiş ifadələr baxımından çox zəngin bir dilə malikdir. Adı çəkilən əsərdə «İslam həkimi», «aləmi-islamın dərdi», «Yıldız xəfiyyələri», «xəfiyyə həşəratı», «ingilis mikrobları», «ingilis şankalı hərif», «ingilis mütəmləkəsi vərəmi» və s. kimi ifadələr dil-üslub baxımdan çox uğurlu, Şərqi siyasət dilinə- «Füyuzat»ın dilinə məxsus olan sintaktik vahidlərdir.

Əsərin ikinci hissəsində islamın köksü müayinə olunur. Ancaq Şiri xurşid nişanının yuxarısında bir az solda (ürək) kəlmeyi-şəhadət yazılı idi. Göstərilən yer Hicaz və Ərəbistan qitəsidir (İslam dininin yarandığı yerlər). Qəlb nahiyyəsi heyrat doğurur: İslamın qəlbi kiçilmişdi, islam qəlbinin (Ərəbistanın) bütün mühiti qeyb olmuşdu, qəlb yerinə boş quyu var idi. Bu, xüsusilə Ədən şəhəri ətrafında aydın görünürdü (ingilislərin həmin şəhəri işğal edib ölkəni hərbi dəniz bazasına çevirərək Ərəbistanda işğalçılıq siyasətini genişləndirməsinə işarədir). Səbəbi «ingilis mikrobları» idi. Bu mikrobların islam qəlbinə necə keçdiyini bilmək üçün həkim «firəng» alətlərinə müraciət edir, lakin nə «tıq», nə də «taq» eşidilməməsi heyrat doğurur. «Tıq» yerinə metal cingiltisi, «taq» yerinə «fisiltı» eşidilir ki, hər ikisi xəstəlik əlamətidir. Metal cingiltisinin səbəbi əvvəlcə anlaşılmır, lakin fisiltı təhlil oluna bilirdi. Bu, iki nəfər

arasında olan dialoqdan ibarət idi. Onlardan biri əmr verən, digəri «baş üstə» deyəndir. Əmr verən (amir) deyirdi ki, Rusiyadan Mədinəyə zəngin hacıların gəlməsi ilə əlimizə fürsət keçir və «bunları mühafizə edib cümləsini (hamısını) qətl ilə narahatlarını, əmval (mallar) və əşyalarını zəbt etməlisiniz... Bu işi mümkün mərtəbə sürətlə yapınız»...

Gurultular isə Ərəbistanda, Yəməndə, xüsusilə də Səna ərazilərində Türkiyəyə qarşı üsyan edən (ingilis xəfiyyələrinin siyasəti ilə) bədəvilərlə şeyxlərin çıxırba bağırmaqları, isti çöllərdə ac və susuz müharibə edib əbəs yerə həlak olan Osmanlı əsgərlərinin ah və iniltisi idi. Qəlb ilə Dimağın (Ərəbistanla Türkiyənin) əlaqəsi pozulduğundan «Hicaz və Yəməndə bulunan bürokratlar biçarə bədəviləri öz keflərinə soyub yeyirlərdi». Ərəblər artıq buna dözə bilmir və ardı-arası kəsilməyən qarışıqlıqlar salırlar: «Bu haldan ingilis mikrobları külliyyətlə istifadə edərək nahiyyə-qəlbi tədricən istila edirlər idi». Lakin mikroblara qarşı kifayət qədər «ədalət, barit və axça» (dövlət üçün ən yararlı olanlar) yox idi. Qəlbəki səs (cingilti) «axça taqırtısına dəlalət edər kibi idi». «Taqırtı» çox da aydın olmadığı üçün «islam həkimi» rentgen şüasına müraciət edir. Rentgenin nəticəsi qorxulu olduğu üçün xəstəyə göstərilmir: bir tərəfdə yüz başlı əjdahaya bənzər» uzun vücutlu mühib (qorxulu) bir heyvan rəsmi görünüyordu» ki, bu, ağ ciyərin sağ tərəfinin şəkli idi və şiri-xurşidin taxtında yer tanımışdı. «Burası İran ölkəsi demək olduğundan mütləqəni atıya (gələcəyə) buraxıyordum». Əjdahanın solunda qan damarları fəaliyyət göstərirdi. Ancaq bunlar ruhun və bədənin qidasını-islam maarifini, buradan hər tərəfə çatdırırlarmı? Cavab belədir: «Heyhat!.. Qahirədə, Nəcəfdə, Kərbəladə nərişan bir halda olsa da, heç olmasa mövcud mədaris və darülfünun islamiyədən buralarda, həkim-i dilagah Murad bəyin («Mizan» qəzetinin redaktoru, Gənc Türklər hərəkatının liderlərindən biri) vaxtı ilə etdiyi dadü-fəryadlara rəğməni nə bir nişanə, nə də bir əsər var idi»...

Yaxınlıqda «ingilis şankarlı bir hərif» ayaqlarını bir-birinin üstünə aşırıb bir sandaliyə üzərində» oturub ətrafında yerdə bardaş qurub oturan ərəb şeyxlərinin qarşısına əlindəki böyük torbadan ingilis lirələri atırdı: Ərəbistanın üsyan gurultularına səbəb olan lirələri (metal səsi-axça cingiltisi).

Xəstə ara-sıra qabırğalarına xəncər sanlanır kimi ağrılar duymasından gileylənir və sual edir: «Əcəba, məndə də «mərazi-üzviyyəyi-qəlb» dedikləri xəstəlikmi var?

- Xeyr, əfəndim, əhəmiyyətsiz bir şeydir, dimağınız (beyniniz) düzəlsə, qəlbinizdəki alam(qəm) və övza da keçər gedər».

Xəstə başdan-başa müayinə edilmək üçün şiri-xurşidi (İranın gerbini) çıxartmalı olur (eşitməyə mane olmasın deyə), həkim onun ciyərlərini yoxlamağa başlayır və «Məcnun və Leylayi-Islam»ın ikinci hissəsi sona çatır.

İslam sinəsi üstündə şiri-xurşid nişanı daşdığı halda, sinənin daxilində nə arslan (şir), nə də günəşdən (xurşid) bir nişanə yox idi, bunların yerində nəhəng bir əjdaha və onun ağzından fəvvarə verən bir atəş görünürdü.

«İslam həkimi»nə görə, insan ciyərlərinin əjdahaya döndüyünə aid tibb kitablarında məlumatın olmaması qüsuru latın və yeni Avropa alimlərinin İranın təbabətindən (tarixi təbabətindən) xəbərsizliyi ilə izah oluna bilər. İran tarixinə bələd olanlar bilirdilər ki, hökumətin mücəssəməsi Zöhhakın çiyinlərində iki əjdaha vardı (Hind və İran əsarətinə görə Zöhhakın çiyinlərində bitən ilanlar ona əzab verdiyindən o, rəiyyətinin gündə iki uşağını öldürüb beynini həmin ilanlara yedirirmiş). Qədim İran cərrahları həmin əjdahaları dəfələrlə kəsib atsalar da, yenə xəstəliyə əlac edə bilməmişdilər. «Rəvayətə görə, guya bu dərdin öhdəsindən Gaveyi-ahəngər gələ bilmiş idi» (Zöhhakın zülmünə qarşı üsyançı xalqa rəhbərlik edən Gavə onu taxtdan salıb məhv etmişdir). «Lakin bu rəvayət doğru deyildir». Çünki Gavə ancaq zalım Zöhhakın qətlə ilə kifayətlənmişdi, özündən əvvəlki təbiblərin kəsib

atdığı əjdaha başlarını yığıb yandırmamışdır. İslam həkimlərinin ehtiyatsızlığından tornağa gömülmüş əjdaha başları birləşib İslamın ciyərindəki tənəffüsün qabağını kəsirdilər. «Rentgen şüası ilə aldığım fotoqraf bunu mükəmmələn isbat ediyor. Bundan anlaşılır ki, Türkiyə istibdadı bir başlı olduğu halda, İran istibdadı yüz başlıdır. Türkiyədə bir müstəbid olub, onun hökmü-mütləqi də İstanbuldakı Yıldız sarayından südur edir. İranda isə hökumət surətən Tehrana məxsus ikən həqiqət halda hər bir şəhərin, hər bir vilayətin valisi xalqın başına bir hakimi-mütləq kəsilir. Bunların maaşları Tehrandan gəlmiyor. Bunlar müstəqillən əhalidən «vergi» namı ilə soyub qonardıqları varidat ilə keçinirlər. Türkiyədə dərəbəyliyin kökü çoxdan qazılmış olub, aristokratiya deyilən nüəcəba və zadəgan güruhu yoxdur: burada nə bəy, nə də xan var. İranda isə hər başını qaldıran qolaylıqla (asanlıqla) bəy, xan və həttə nıns olur. Əjdahayi-istibdadın başları sadə bunlardan ibarət deyildir. Türkiyədə xan, mərsiyəxan və müctəhid sinfi olmadığı kimi, mollaların, xacələrin, seyyidlərin də əhali üzərində əslən bir nüfuzları yoxdur. İranda isə bürokratiyadan başqa bir də ayrı-ayrı molla, müctəhid, seyyid və s. hökumətləri vardır ki, bunlar çox kərə kamali-müvəffəqiyyətlə bürokratiya hökumətinə, daha doğrusu, hökumətlərinə qarşı dururlar!.. Bu növ hökuməti-taliyyənin İran üçün ən təhlükəlisi seyyid və molla hökumətidir. Osmanlı türkləri ələlümüm qədimdən bəri tutduqları din və məzhəbdən ayrılmadıqları halda, İran mollaları ikidə, birdə yeni məzhəblər ixtirasına qalxışaraq molla hökumətinin dəxi təəddüdünə (çoxluluğuna) çalışırlar. Mollaların böylə yeni-yeni məzahib ixtira etmələrinə gəlincə, bunun başlıca baisi əjdərhanın ağzından fəvvarə edən atəşdir. Zərdüştün azərgədəsi (Səttarxan hərəkəti) İranda hənuz sönməmişdir. İran tornağını hər nədə qazsanız, altından atəşnərestliyin külü ilə əxlaqı zühur edər».

«Füyuzat» millət, dövlət, dil və din məsələlərinə ciddi yanaşan dərgi olmaqla millətin taleyini həll edən problemlər haqqındakı əsərlərə geniş yer verirdi. Onun səhifələrində bütün zamanlar üçün yazılmış qiymətli nümunələr var.

Beləliklə, «Məcnun və Leylayi-Islam» əsərində gah maraqlı bir nağıletmə, gah eyham, gah mübahisə, alleqorik rriyom, sarkazm, gah da dialoq vasitəsilə mətləblər anladılır. Keçmişə səyahət, bu günə nəzarət, gələcəyə ümid gah ağır-ağır, gah da sürətlə bir-birini əvəz edir. Müzakirə tələb edən polemik fikirlər, onlara yanaşma, problemlərin səbəbi və həlli yolları əsərin fəlsəfi dili ilə təqdim olunur. Əsərdə həm bir tarixi-siyasi öçerk, həm klassik bir hekayə, həm mükəmməl bir felyeton, həm də yüksək və çoxnınlı bir traktat üslubu özünü göstərir. Üslubların dahiyənə şəkildə birləşdirilməsi «Füyuzat»a məxsusdur və o, bu keyfiyyəti ilə ədəbi dilimizdə mühüm mövqeyə malikdir.

Beləliklə, millilik və gerçəklik tərəfdarı olan «Füyuzat» jurnalı hər şeydən əvvəl, yüksək və mükəmməl üslubu ilə seçilir. Təmkinlə izah etmək mədəniyyətinə malik olan füyuzatçılar sözün mənasına əlverişli imkan yarada-yarada onu dərinləşdirir, anlam coğrafiyasını genişləndirir, türkçülük ideyalarına marağı artırır.

«Füyuzat»ın dili, ilk növbədə, romantizmi ilə səciyyəvidir. Dərginin redaktoru Əli bəy Hüseynzadə romantizmin nəzəri əsaslarını yaratsa da, təəssüf ki, Azərbaycan romantizmindən danışanlar nəinki onun bu cərəyanla bağlılığını qəbul etməmiş, hətta romantiklər arasında onun adını çəkməyi belə rəva görməmişlər: «Azərbaycan romantikləri. Bu ad arxasında bütöv bir ədəbi cərəyan dayanır– M.Hadi və H.Cavid, A.Şaiq və A.Səhhət, A.Divanbəyoglu və C.Cabbarlı ilə təmsil olunan XX əsr Azərbaycan romantizmi» (214,5). «Bu ədəbi cərəyanın nümayəndələri: Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq, Səid Səlməsi, gənc Cəfər Cabbarlı,

Abdulla bəy Divanbəyoğlu və başqaları yaradıcılıqlarında və görüşlərində olan müəyyən ziddiyyətlərə baxmayaraq, həm məzmun, həm də sənətkarlıq etibarilə ədəbiyyata yeniliklər gətirən, öz əsərlərində hər cür ictimai ədalətsizliyə qarşı duran, mütərəqqi təbəqə və zümrənin dünyagörüşünü, əhvali-ruhiyyəsini və azadlıq meyllərini ifadə edən yazıçılar olaraq, həmişə diqqəti cəlb etmişlər» (56, 3) və s. Belə fikirlərin sayını artırmaq olar. Lakin bunlara baxmayaraq Azərbaycan romantizminin başında Əli bəy dururdu və onun romantik düşüncələrinin dili bütövlükdə füyuzatçılara əsaslı dərəcədə təsir edirdi.

«Füyuzat» jurnalının üslubu xüsusi bir sintezliyə, vəhdətə malikdir. Müxtəlif üslublara malik olmaq ədəbi dilin əsas əlamətidir. Funksional üslublar dedikdə dilin vəzifələri baxımından üslubların funksiyaları başa düşülür. Funksional üslublar dilin üç əsas vəzifəsinə (ünsiyyət, informasiyavermə və təsiretmə) görə bir-birindən seçilir. Hər bir üslubun öz funksional keyfiyyəti var. Məsələn, elmi üslub informasiya, bədii üslub isə təsiretmə funksiyası ilə xarakterikdir. «Füyuzat» jurnalının üslubu müxtəlif səciyyəli üslubların bir araya gəlməsi ilə xarakterikdir. Onun dilində həm ümumi, həm də fərdi üslub nümunələri vəhdət təşkil edir. Ümumi üslublar dedikdə bütövlükdə dilə məxsus olan üslublar başa düşülür. Lakin həmin üslublardan istifadə edənlərin özünəməxsus ifadə tərzini fərdi üslubların yaranmasına səbəb olur. Fərdi üslubda müəllifin dünyagörüşü öz əksini tapır. Lakin fərdi üslubların hamısının əsasında ümumi dil vahidləri dayanır. Fərdi üslub, müəllifi digərlərindən ayıran, onun yaradıcılıq keyfiyyətlərini göstərən üslubdur. Üslublar fikrin ifadəsi üçün dil vasitələrindən istifadə şəraitində yaranır.

Bədii, elmi və ictimai-siyasi üslub ədəbi dilin ilkin üslublarıdır və zaman-zaman bu üslubların inkişafı nəticəsində yeni üslub qolları yaranıb formalaşmış, nəhayət, onlar da müstəqil üslub kimi fəallıq göstərmişdir. «Füyuzat» jurnalı

bütün üslubları özündə birləşdirən bir ifadə tərzinə malikdir. Belə ki, onun dilində oxucuları mövzuya cəlb etmək üçün nəfoslü söz, ifadə və cümlələrdən istifadəyə əsaslanan təntənəli üslub; bədii və ictimai-siyasi üslub əlamətləri daşıyan yüksək üslub; obyektiv və ictimai münasibətlərlə bağlı rəsmi üslub; daxili hiss və duyğuların ifadə tərzini olan intim üslub; estetik təfəkkürə əsaslanan və rənlilikə müəyyən yer verən yumor üslubu; rəngarəng variantları olan bədii üslub; fikrin elmi şəkildə təzahürünü üzə çıxaran elmi üslub; işləkliyi və sadəliyi ilə səciyyələnən ictimai-siyasi üslub nümunələrinə rast gəlmək olur. Jurnalın üslubunu yalnız publisistik üslub kimi səciyyələndirmək olmur, onun üslubu publisistik üslubda birləşən digər üslub əlamətlərinin sintezinə əsaslanır.

Publisistik üslub ictimai-siyasi üslubun geniş yayılan növlərindəndir. Bu üslub milli-ictimai təfəkkürü ifadə edir və mətbuatda funksionallaşır. «Füyuzat» jurnalının publisistik üslubunda dilin bütün qatlarında özünü göstərən vahidlərdən sənətkarlıqla istifadə olunmuşdur.

III FƏSİL

«FÜYUZAT» JURNALI VƏ ƏDƏBİ DİLİMİZ

3.1. «Füyuzat» jurnalı və ədəbi dilin fonetik norması.

Burada tədqiqatın obyektı jurnalın dilindəki fonetik xüsusiyyətlər, rredmeti isə bu vahidlərin linqvistik təhlili və ədəbi dildə mövqeyi məsələsidir. «Dili-mizin fonetik quruluşunun tarixi inkişafını dərinlən öyrənmədən, bir çox tarixi qrammatika məsələlərini, xüsusiən tarixi-morfoloji hadisələri elmi cəhətdən doğru-düzgün izah etmək və yaxud bir sıra dialekt və şivə faktlarını elmi surətdə hərtərəfli aydınlaşdırmaq mümkün deyil» (13, 12).

«Füyuzat» jurnalının səs quruluşu üzərində anarılan tədqiqatlar dövrün inkişaf tendensiyasını əks etdirən fonetik cəhətləri müəyyənləşdirir. Bu sahədə araşdırmanın əhəmiyyətini dilimizin fonetik baxımdan inkişaf, yol və istiqamətlərini, səs quruluşundakı dəyişiklikləri göstərüb izah etməklə bağlamaq olar.

Əslində, dilin səs cəhəti zahiri forma hesab olunur. Lakin dilin bütöblükdə məzmunu səs sistemi ilə ifadə olunduğu üçün «Füyuzat» jurnalının dili fonetik tədqiqatdan kənarda qalmamalıdır.

«Füyuzat» jurnalının fonetik tədqiqatı dilin digər səviyyələrinin öyrənilməsi üçün özülüdür.

«Füyuzat» jurnalı (1906-1907) zəngin elmi-mədəni dəyərə malik bir dərgi kimi, həm də maraqlı dil xüsusiyyətlərini əks etdirməklə diqqəti çəkir. Türkçülərin, romantiklərin tarixə verdiyi bu «təhfə», onların təfəkkür tərzini ifadə edən ədəbi dil materialları xüsusi araşdırmalara layiqdir. Lakin bu araşdırmalar, eyni zamanda, bir qədər çətinlir. Əvvəla, ona görə ki, jurnalın linqvistik təhlilinə aid heç bir təcrübə nümunəsi yoxdur. Belə ki, indiyə qədər dil məsələlərinə görə ya jurnalın adı ötəri şəkildə çəkilib, ya da

onun haqqında əsaslı təhlillərə dayanmayan fikirlər irəli sürülüb. Mənfi zonada çoxalıb formalaşan və uzun illərin məhsulu olan fikirlərin qarşısına kəmiyyətə ilkin olan, lakin həqiqətlərə əsaslanan müsbətlərin çıxarılması çətin olmaqdan başqa, həm də məsuliyyətlidir. «Füyuzat»ı doğru-dürüst tanımaq gərgin əmək tələb edir. Çətinliyin ikinci səbəbi jurnalın dilinin mürəkkəbliyidir. Bunlara baxmayaraq, XX yüzilin əvvəlində türk xalqlarının həyatını stimullaşdıran əməllərin carçısı kimi bütün türk dünyasında tanınan «Füyuzat»ın dili tədqiqə layiqdir. Belə ki, türkləşmə mərhələsində üslubların inteqrasiyasını müəyyənləşdirməkdə, ədəbi dilin fonetik və leksik-qrammatik normalarının izahında o, maraqlı ədəbi dil abidəsi kimi öyrənilməlidir. İnandırıcı ki, onun təhlili XX əsr ədəbi dilimizin daha geniş izahını verəcək, dil tariximizi yeni və maraqlı faktlarla zənginləşdirəcəkdir.

«Füyuzat» jurnalının dilini linqvistik baxımdan araşdırmaq, fonetik, leksik-frazeoloji, qrammatik vahidləri həm tarixi aspektdə, həm də çağdaş dillə müqayisədə təhlil edib sabit və fərqli inkişaf xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək ədəbi dilin ümumi mənzərəsinə aydınlıq gətirməkdən başqa, romantiklərin də dil-üslub özəlliklərini üzə çıxarmaqda faydalıdır. Bu, tarixi qrammatikamız və Azərbaycan dialektologiyası baxımından da əhəmiyyətlidir.

«Füyuzat» jurnalının linqvistik təhlili ilə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında mühüm və maraqlı bir tarixi dil materialının mövqeyi aydınlaşdırılır. Tarixi-linqvistik təhlillər ədəbi dildəki inkişaf prosesini də izləməyə kömək edir. Ümumiyyətlə, dilimizin bütün yaruslarının tarixi istiqamətdə öyrənilməsində «Füyuzat» jurnalının dilinin tədqiqi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

«Füyuzat» jurnalının dil materiallarının təhlilə cəlb edilməsi XX yüzilin əvvəlində ədəbi dilimizin fonetik norma və xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə də kömək edir.

«Füyuzat» jurnalının dilində fonemlərin kənar müdaxilə ilə dəyişməsi və təsirə məruz qalması halları, iki mənbə ilə əlaqəlidir. Bu mənada, ekstralinqvistik fərqlərin bir hissəsi ərəb-fars dillərindən qaynaqlanmışdır. Jurnalda belə dəyişmələrin bir qismi qohum dillərin, daha dəqiqi, ana türkcənin təsiri nəticəsində meydana çıxan faktlardır. Jurnalın dilində tarixi inkişaf boyu fonetik sabitliyini qoruyan sözlərlə yanaşı, milli dil baxımından deformasiyaya uğrayan sözlər də var. Bu baxımdan, jurnalın dilindəki fonoarxaik faktlar diqqəti çəkir. Məsələn:

Annə! Ya Rauf məktəbə getməzsə nə olur

Şeksnirin «*sonə*» təbir olunan nəğmələrinə nəzirədir (283).

Zatən muzenin müdiri dəxi gənc, çalışqan bir kişi, istibdada rəğmən tərəq-qıyyatı-elmiyyəyə xidmət etməgə müqtədir bir zat (45).

Eliziya hadisəsi ilə müşayiət olunan samitin düşməsi «Füyuzat»ın fonetik spesifikasiyasına məxsus faktlardandır. Övvəlki nümunədə dilimizin ahəng qanunu-nuna uyğunlaşan «ana» sözü qoşa samitlə və bu möhkəm fonetik qanunun prinsiplərindən kənara çıxaraq- ahəngə uyğun olmayaraq «annə» şəklində işlənmişdir. Sonrakı nümunələrdə isə «sonet» və «muzey» sözü eliziya fonetik hadisəsinin təsirinə məruz qalmışdır. Bu fonetik fərqlənmələr günümüzdə qədər gəlib çatmayaraq fonoarxaizmlər fonduna keçmişdir. Jurnalın dilində fonetik baxımdan paralellik özünü göstərir; eyni sözün həm eliziya təsiri ilə, həm də dilimizdə olduğu kimi işləndiyini müşahidə edirik:

Budda və Brəhmən məzhəbində olan hindular əhvali-ictimaiyyə, siyasiyyə və milliyyələrini islah üçün Kəlküttə şəhərində böyük bir *konqre* tərtib edib ingilis ziddinə olan əfkar və hissiyyatlarını aşkar bir surətdə bəyan etməkdədirlər.

Bu hərəkətin Mustafa Kamil Paşası Nabxayi Nauruci adlı bir hindu olub *konqresdə* ingilis əleyhinə qayət atəşin nitqlər irad etmişdir (83).

«Füyuzat»ın dilində fonoarxaik nlanda formasını dəyişmiş bir sıra sözlər, əslində, tarix boyunca uzun zaman sabitliyini qoruyub saxlamış, türk dillərinin budaqlanması dövründən də xeyli sonralara qədər bu dillərdə olduğu kimi işlənmiş, milli dillərin güclü inkişafı nəticəsində fonetik dəyişmələrə məruz qalmışdır.

«Füyuzat» jurnalının fonetik tədqiqatı Azərbaycan dilinin qohum dillərlə əlaqə dərəcəsini də göstərir.

Jurnalın dilində maraqlı faktlardan biri samit dəyişməsi ilə işlənən sözlərdir. Samit dəyişmələri ilə müşayiət olunan sözlər ümumtürk vahidləridir və onlar digər türk dillərində indi də olduğu kimi işlənir. Sözügedən vahidlərin səs dəyişməsi hadisəsinə uğraması faktları jurnalın dilində kifayət qədərdir.

XX yüzilin əvvəlində fonetikanın ədəbi dildəki mövqeyini təyin etmək baxımından «Füyuzat» jurnalının fonetik xüsusiyyətləri səciyyəvidir. «Dilin inkişafı prosesində səslərin rolunu inkar etmək, yaxud bu rolu həddindən artıq şişirtmək elmi bir yanlışlığa səbəb ola bilər» (205,13). Bu baxımdan, fonetik təhlil və araşdırmalarda səs, hadisə və qanunların xarakterik xüsusiyyətləri nəzərə alınmışdır. Onların inkişafını öyrənmək müxtəlif tarixi mərhələdə ədəbi dilimizin fonetik normalarını müəyyənləşdirmək baxımından faydalıdır. Həm də unutmaq olmaz ki, çağdaş dilin fonetik sistemi müəyyən tarixi mərhələnin fonetik sistemindən qaynaqlanıb.

Milli dil nümunələrində qeyd edilən bir sıra fonetik faktlar «Füyuzat»dan sonra da işlək olmuş, lakin XX yüzilin yarısından sonra fonoarxaik zonaya keçmişdir. Bu mənada, sözün əvvəlində cingiltili samit əvəzinə kar samitin işlənməsi jurnalın fonetik əlamətlərindən biridir:

İlk baharın ikinci ayı bir *nazar* ertəsi günü idi.

Çocuq başını validəsinin dizinə dayamış, gözlərini validəsinin yüzünə dikmiş: oradan hiss elədiyi şəfəqqəti-madərənə təsirlə bir qat daha validəsinin məhəbbətini cəlbə çalışıyordu (271).

Tədqiqatçılar samitlərin əvəzlənməsinin dildə daha qədim hadisələrdən olduğunu təsdiq edirlər. «Füyuzat» jurnalının fonetik sisteminə nəzərə çarpan əvəzlənmələr mənə dəyişikliyi ilə müşayiət edilməyən fərqlər yaradır. Türk dillərində –n-b, t-d, k-q tənzim edilməyən (və hətta edilə bilməyən) kar-cingiltili samit cütlükləri hesab olunur. Sözün əvvəlində onlardan hansının işlənməsinə görə türk dilləri iki qrupa ayrılır. «Birinci qrupa əvvəlində cingiltili partlayan samitləri olan dillər aiddir. Bu, oğuz adlanan dillərdir. İkinci-qırıqçaq dilləri qrupuna, sözün əvvəlində anlant partlayan, ən çox isə kar partlayan samitləri olan dillər aiddir» (232, 39). Söz əvvəlində kar samitin cingiltiyə və ya əksinə keçməsi ilə bağlı konkret fonetik qanun heç bir tarixi mərhələdə müşahidə olunmamışdır. Türkologiya elmində söz əvvəlində cingiltili samitlərin işlənməsi kar samitlərdə cingiltiləşmə prosesinin başlanması ilə izah edilir. Bu mənada, ulu türkcənin müxtəlif tarixi dövrlərində *n* samitinin sözün əvvəlində işlək olsa da, sonralar öz yerini *b* samitinə verməsi təbii bir prosesin nəticəsidir. Lakin «müasir türk dillərində ulu dilin sözünü *n* samitinin qalıqlarını tanımaq olduqca çətindir» (224, 39).

«Füyuzat»ın dilində nəzərə dəyən əsas fonetik xüsusiyyətlər səs əvəzlənmələri və fonetik hadisələrin təsiri ilə meydana çıxan əlamətlər jurnalın əsas fonetik xüsusiyyətləridir. Bu baxımdan, «Füyuzat»dan sonrakı dövrün də ədəbi dilindəki fonetik xüsusiyyətlər eynidir: «Fonetik cəhətdən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət dili iki xüsusiyyəti ilə diqqəti cəlb edir: sait və samit əvəzlənmələri və fonetik hadisələr» (26, 143). Əgər dövlət dili də «Füyuzat»ın dili ilə bərabərdirsə, deməli, jurnalı ədəbi

dilimizdən qətiyyənlə ayırmaq və onun normadankənar, ədəbi dilə yabançı olduğunu göstərən fikirlərə meydan vermək olmaz. Araşdırmalar göstərir ki, «Füyuzat» jurnalının dili bütöv bir ədəbi dil normasına əsaslanmışdır. Belə ki, «dil normasız informasiya mənbəyinə çevrilə bilməz» (138, 3). Fonem paralelliyi, ahəng qanununun pozulması, səstərtim, səsdüzümü və s. hadisələrdən irəli gələn dəyişmələr o dövrün ədəbi dilinin əsas fonetik cəhətlərindəndir. Variantlılıq isə onların içərisində daha diqqətçəkicidir.

«Füyuzat» jurnalının dili üzərində fonetik təhlillər sabitləşmə meylinin dərəcəsini göstərmək baxımdan bir sıra faktları aşkarlayır. Köhnəlmə xüsusiyyətlərinə görə səciyyəvi olan faktlardan biri *d-t* əvəzlənməsidir. Bu prosesdə «d» variantının daha ilkin olması fikri formalaşmışdır.

XX yüzilin əvvəlində «Füyuzat»-ın dilində söz əvvəlində «t» samiti fonetik normaya gətirilən «d» samitinə müqavimət münasibətində idi. Həmin dövr Azərbaycan dilinin fonetik normasında dəyişiklik dövrüdür. Çünki artıq söz başında cingiltili samitlərə mövqe vermək prosesinin əsası qoyulurdu. Lakin buna baxmayaraq çağdaş Azərbaycan dilində «d» hərfi ilə başlayan sözlərdə əsas mövqeli samit «t» olmuşdur, yəni «t»-nin «d»-ni əvəz etdiyi məqamlar daha çoxdur:

Lakin boş *turmuyor*: bir tərəfdən mütəəddid Avropa qəzetlərinə mühüm-mühüm məqalələr veriyor, digər tərəfdən firəngcəyi gözəl ögrənib fransız lisa-nında əşar və asari-nəfisə vücuda gətiriyor (58).

Bu gün də məktəblərimiz, daha *toğrusu*, millətimiz sahibi-iqtidar müəllimlərə möhtacdır (92).

Lakin jurnalın dilində «d»-nin «t»-ni əvəz etdiyi məqamlar da var:

...Ya ki, bir madmuazel ilə *dans* yanacaq! (189).

Bir buçuq əsrdən bəri *dökdüğüm* qanlı göz yaşları həp içimdə yanan həsrət atəşindən mütəhəssil buxarlar, buğulardır (218).

«Füyuzat» jurnalının dilində eyni sözdə gah «d», gah da «t» samitinin işlənməsi halları ilə də qarşılaşmaq olur:

Səid bəg tualetini yanmaq üçün qamıdan çıxıb başqa bir *odaya* gedər (189).

Otanın ortasında alçaq mürəbbə üş –şəkil bir kürsü üzərində qaç fincan qəhvə ilə camı çatlamış kiçik bir lamna bulunuyor (217).

Əvəzlənmə «hansı» sual əvəzliyində də özünü göstərir. Belə ki, jurnalın dilində bu sözdə son samitin əvəzinə «k» samiti işlənmişdir. Bu sözün sonunda sait əvəzlənmələri də müşahidə olunur. Belə ki, sözün sonunda gah qalın dılar-xası «ı», gah da incə dilönü «i» saiti işlənir:

Bunlardan *hankisi* ana lisanında ismini yazmaq biliyor? *Hanki* yuristimiz (vəlov rusca olsun) rus qəzetlərində mənafeyi-müsliminə xadim bir məqalə yazmışdır? *Hanki* advokatımız hüquqi-müslimini müdafiə edəcək bir qüvvət və iqtidara haizdir? *Hanki* natiqimiz, xətibimiz vardır ki, bir cəmiyyəti-islamiyyədə türkcə olaraq fikrini ifadə edə bilsin? ! (95-96).

«Füyuzat» jurnalının fonetik tədqiqi göstərir ki, samit dəyişmələrinin əsas mövqeyi sözün əvvəlidir. Daxili dəyişmələr isə keçici fonetik hal olaraq sabitləş-məmişdir.

Fonem müvaziliyi «Füyuzat»ın xarakter əlamətlərindən olaraq samitlərdə daha çox təsadüf olunan paralellikdir: indi-imdi, qonşu-qomşu, deyil-degil və s. Məsələn:

İmdi İranın bu növ üləma silkində olanlarıdır ki, «Əbdürrəhim Talıbovu təl'in və təkfir ediyolar (195).

Ağlayan bizim *qomşu* Cabirə qadının oğlu Raufdur (271).

Lakin sözügedən əvəzlənmələrin hamısı mənaya təsir etməyən dəyişmələrdir.

«Füyuzat»ın dilində nəzərə çarpan fonetik xüsusiyyətlərdən biri söz sonunda «x» samitinin mövqe zəifliyidir. «Q» samiti hələ ki, çox güclüdür və ona qarşı

müqavimətdə olan «x» samiti ilə mübarizədədir. Bu mübarizə söz sonunda variantlıq yaranmasına səbəb olur. Lakin jurnalın dilində söz sonunda «q» «x»-dən güclüdür. Məsələn: jurnalın dilində «çox» əvəzinə «çoq» yazılmışdır. Belə vəziyyətə digər nitq hissələrində də rast gəlmək olur:

«Mümkündür boğazdan aşağı endirmək iri sümügi, və lakin qarnı yırtar göbəkdə *toqtuyanda* (237). *Q* samitinin işlənməsi ulu türkcənin sonrakı inkişaf dövrləri üçün xarakterikdir və törəmə hesab edilir. Lakin XX yüzilin əvvəli üçün bu samit mühüm mövqeli samitlərdəndir. «Füyuzat» jurnalının fonetik tədqiqi göstərir ki, türk dillərində samit dəyişmələrinin əsas mövqeyi sözün əvvəlidir. Daxili dəyişmələr isə keçici fonetik hal olaraq sabitləşməmişdir.

«Füyuzat»ın mətnlərində *m//b* dodaq samitlərinin paralelliyi ilə rastlaşırıq:

Oxunan xütbələr həmişə ərəbcə olduğundan camaət qoyun-qaval dinlər *kibi* dinliyor! (350)

Jurnalın fonetik əlamətləri içərisində dodaqlanan qapalı saitlərin öz mövqeyini dodaqlanmayan saitlərə verməsi və ya bunun əksini müşahidə edirik:

Bu gün bir yerdə bir düğün icra ediliyor, haydı gedəlim, bir az əylənəlim, bəlkə gözün-könlün *açılur* (187).

Allah bərəkət *versün*, eyikininizə qaytarsun (349).

Hanı ya biz kaç saatdan bəri nək sərbəst olaraq *qonuşuyoruz*, asıyoruz, kə-siyoruz.

Millət istəməkdən, tələb etməkdən *doymıyor* (350).

Jurnalın dilində dodaqlanma baxımından saitlərin öz qarşılığı ilə əvəzlən-məsi dilin səs sistemində tarixən qədim hadisələrdəndir. «Belə ki, «ü» saiti «i»; «ö» saiti «ə»; «ü» saiti «i»; «o» saiti isə «a» saitindən dodaqların vəziyyətindən başqa heç nəyə görə fərqlənmir» (13, 18). Türk dillərində ahəng qanunu çox möhkəmdir. Saitlərin yalnız kökdə deyil, şəkilçidə də uyğunlaşması qanunauyğunluğu «Füyuzat» jurnalının

dilində onun nozulmasının danışiq dili və şivə fərqləri ilə bağlı olduğunu deməyə əsas verir.

Bir sıra türk dillərində *t* samitinin möhkəm mühafizəsi indi də müşahidə edilir. Azərbaycan dilində isə sözün əvvəlində işlənən *t* samitinin mövqeyi get-gedə zəifləmiş və nəhayət fonoarxaik nlana keçmişdir.

«Füyuzat»ın fonetik əlamətlərində *kar-cingilti*li əvəzlənməsindən başqa eyni cinsdən olan samitlərin bir-birini əvəz etməsi halları da vardır:

Çünki onların əziz vaxtlarını öylə malayü niyyat ilə işğal *etməgə* səbəb oldun (333).

Hələ bəzi *düğünlərdə* cəbrən nara tonluyorlar (349).

Bu hadisəyə söz sonunda da rast gəlirik:

Eşidiyorum ki, gecələri *gök* yüzündə gizli işıqlar görünürmüş... dalğaları kibi həzin olan dəniz içində ağ yelkənli gəmilər axıb gedirlərmiş (304).

Jurnalin dilində *n-z* əvəzlənməsi faktı da var:

Azbarda səslər çıxıyor (219).

Sözü gedən fakt nadir hadisələrdəndir.

Samit əvəzlənməsi faktları içərisində «k»-nin «g» ilə yazılması da səciy-yəvidir:

Əcdadımızın xuni-həmiyyətə yoğrulan vücudları toz-tonraq oldisə də, ta-marlarımız, *cilglərimiz* onların qanları ilə doludur (319).

«Füyuzat»ın mətnlərində «r» əvəzinə «g» samitinin işləndiyi məqamlar da diqqəti çəkir: *bardaş-bağdaş*.

Jurnalin dilində əsrlər boyu vətəndaşlıq hüququ qazanaraq artıq «azərbaycanlaşmış» və bu mənada, ilk növbədə, ahəng qanununa tabe olmuş sözlərdə türk dillərinin bu möhkəm qanununun nozulduğu faktları var. Məsələn: «camaat» əvəzinə «cəmaət» yazılması buna nümunədir. Söz köklərindən başqa, şəkilçinin də sözün ahənginə uymaması halları var:

Gözlərim *qurudi* (319)...

Azərbaycan dilinin səs quruluşu baxımından söz köklərində saitlərin mövqeyi, əsasən, sabit və müstəqildir. Şəkilçilərdə isə vəziyyət belə deyil. Həmin mövqedə saitlər müstəqil fonematik mənadan məhrumdur. Kök morfemin tərkibindəki son saitin şəkilçiyə təsir etməsi ilə müşayiət olunan bu hadisə fonetikamız üçün təbii əlamətlərdəndir. Belə ki, leksik-baxımdan müstəqil morfem (көк), bu mənada, qeyri-müstəqil morfemi (şəkilçini) öz ahənginə uyğunlaşdırır. Türk dillərində sabitliyi və geniş yayılması ilə səciyyəvi olan ahəng qanununun pozulması halları ekstralingvistik amillərin təsiri ilə əlaqəlidir. Prof. A.Axundov onu ədəbi dildə sünilik kimi qiymətləndirmişdir: «Bu vəziyyət sanki ziyalı dili kimi xüsusiləşən ədəbi dili ümumxalq dilindəki fərqləndirmək vasitəsi kimi süni surətdə yaradılmışdı. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində əmələ gəlmə yeri fərqləndirici əlamətinin möhkəm olması bunu bir daha təsdiq edir» (13, 18). Lakin XI yüzildən XX yüzilin 20-30-cu illərinə qədər ədəbi dilimizdə müşahidə olunan əlamət, fikrimizcə, süniliyin deyil, canlı danışığın nəticəsidir ki, indi də onun izləri yaşayır.

«Füyuzat» jurnalının dilində sonradan düşməyə meyilli səslər də mövcud-dur. Bu proses dildəki mürəkkəbdən sadəyə doğru inkişaf qanunauyğunluğu ilə bağlamaq olar. Həmin hadisə həm adlar qrupundan olan sözlərdə, həm də fonetik cəhətdən dəyişməyə meyilli fellərdə müşahidə edilir:

Doqquz *yıl* bundan əqdəm Buxarada yerli bir əfəndi qaziyi-kəlan həzrətlə-rindən üsuli-cədid məktəbi açmaya müsaidə istədikdə qaziül-qüzat cənabları «üsuli-sövtiyyəmi, yaxud üsuli-cədidəmi? Nasıl olsa-olsun, ancaq məktəb açıl-sın-məktəb açmaya *icazət* istəmək lazım degildir» cavabını vermişdir(230).

Yüzünə baxan, bir istiqlalıyyət düşkünü, düşmən əsiri, ya ki, millətinin halından, istiqbalından qəti –ümid edən bir naümid hesab edər(187).

Bu çəkilir dərd, *yudulacaq* yumurtamıdır, əzizim (190).

Məlumdur ki, dildəki sözlərdə bir səsin törəmə prosesi olduğu kimi, yoxol-ma prosesi də mövcuddur. Düşməyə meylli səslər sonuncu prosesin təsirinə mə-ruz qalan səslərdir.

Məlumdur ki, «κ'» səsi bizim türkcəmiz üçün xarakterik deyil. Lakin yüzil-lər boyu ərəb dilindən keçmiş sözlərdə «κ'» səsi milli fonetikaya məxsus «κ» ilə əvəz olunmuşdur. Belə ki, alınmalardakı «κ'» səsi «κ» səsi kimi tələffüz edilmişdir. XX yüzilin əvvəlində «κ'» səsinin mövqeyi güclənməyə başlayır və bu proses, əsasən, rus-Avropa mənşəli sözlər hesabınadır. Bu prosesin izləri «Füyuzat»ın dilində də özünü göstərir:

Anlar *Пушкин*, Lermantov, Nadson, *Aleksey* Tolstoy və sairənin əşarını da bilirlər.

Əvət, anlar Avropanın *Şeksnirlərini*, *Viktor* Hüqolarını, *Jan Jak* Russolarını, *Monteskyölärin* də bizdən ziyadə bilirlər, təqdir edərlər.

Surtukumu da ütülətmək lazım, qaliba! (189)

Türk milli sözlərinin əksəriyyətində də κ' samiti işlək və sözün əvvəlində sabit mövqelidir. Bu baxımdan, dillərin budaqlanma mərhələsindən sonra Azərbaycan dilində «κ'» samitinin mövqe zəifliyi və söz əvvəlində qeyri-sabitliyi müşahidə edilir.

Fonetik dəyişmələr baxımından, jurnalın dilindəki məqamlardan biri κ'-q münasibətidir. «Füyuzat»da eyni sözün tərkibində gah «κ'», gah «q», gah da «x» hərfinin işlənməsi milliləşmə prosesinin nəticəsidir:

Arqadaş! Bənim sənə mədh edüb, edüb də övsafını tərifdən aciz olduğum ixtiyarlar bütün gecələrini qəhvəxana guşələrində dinləməförluq ilə, saç və saqqalları müz' ic tütün dumanı ilə sarsarı kəsilən qartlar degildir (189).

Arxadaşlarım Səid bəg və Əli əfəndilər də vəsfinizi eşidərək gəldilər (220).

Jurnalın dilində az görünən fərqli orfoqrafiya nümunəsi kimi «baydaq» sözü səciyyəvidir. R-d əvəzlənməsi nadir hadisələrdəndir:

Görünür ki, Odessanın ağ *baydaqlı* qara dəstələri Bakı qoçuları qədər fəryadlara mütəhəmmil deyillərmiş... (36).

Jurnalın dilində «Qafqaz» sözü *z-s* əvəzlənməsinə məruz qalmışdır:

Qafqaslı bir türk kırımlı bir türk ilə, kazanlı bir müsəlman türkünə bir müsəlman ilə görüşdükdə yekdigərini anlayacaq qədər ana lisanlarını bilməmək, doğrusu, böyük bir eyb və şeyndir (190).

«Füyuzat» jurnalının dilində çağdaş dilimizdən fərqli əlamətlərdən biri sonu iki samitlə bitən Avropa mənşəli sözlərin əvvəlində *proteza* hadisəsidir:

Rəsmi *istatiklərin* hesab və təxmininə nəzərən Almaniya məmləkətində altmış milyon əhali mövcud bulunur.

Işnilhagenin bir romanı «Meydani-mübarizədə tək qalan adam qəhrəman olamaz» ünvanındadır (61)

Jurnalın dilində diqqəti cəkmək məqamlardan biri də sonu tək samitlə bitən sözlərin sonunda *proteza* əlamətinin gəlməsidir:

Misirdə çıxan «Türk» *qəzetəsi* bu xüsusda bəzi mütaliatda bulunur (18).

Üç-dörd gün əqdəm Almaniya Dortmund şəhərində məşhur Qrupun top *fabrikası* qürbündə böyük bir roborit *fabrikası* partlayıb yüzlərcə canlar tələf oldu (35).

Avropa mənşəli iki samitlə qurtaran sözlərdə *proteza* çağdaş türk dilində geniş yayılmış hadisədir. Onun görüntüləri «Füyuzat» jurnalında da var:

Parlamentarizma, yəni əksəriyyəti-məbusan üsulu ilə idarə məsləki bir kəlmə ilə üsuli-idareyi-məbusiyyə, yaxud məsləki-məb‘usiyyət (50)...

Məmləkətin hər yerində dəmir yollar, şosələr, *nostalar*, dəniz var isə, mü-təəddid limanlar yanılmalıdır (60).

«*Dekadentizma*»ya «*simvolizma*» dəxi diyorlar (66).

Metateza digər fonetik hadisələrlə müqayisədə imkanı bir qədər dar olan *proses*dir. Dilimizdə bu hadisənin əlamətini

yaşadan sözlərin sayı çox deyil. Həmin sözlərin əksəriyyəti «Füyuzat»ın dilində işlənmişdir. Bu baxımdan *r-l* və *r-n* fonemləri arasında olan yerdəyişmə münasibəti diqqəti çəkir:

Bu kəskin soyuğun içində fəqir və biçarə bir tifil ... əski və yırtıq bir libasa bürünmüş bu kiçik qərrib «*Könrüdə*»oturmuş müttəsil söylüyor (29)...

Kırım əhalisi, ümumiyyətlə, rəncbərlik, bağçaçılıq ilə keçiniyor, *tonraq* yü-zündən kəsbi-məişət edər idi (234).

Mətnlərdə *h-r* münasibətini göstərən nümunələr də var:

Əfəndim, bu *nərhiz* nədir, o turşu nədir (58)?

Jurnalda fonoarxaizm prosesinin izlərini yaşadan «Qobustan» astionimi açıq dodaqlanan saitin (u) öz mövqeyini açıq dodaqlanmayan saitə (ı) tərək etməsi ilə ikiqat dəyişməyə məruz qalmışdır: İştə *Qabıstan* mahalında yaşayan dindaşlarımızın tərz-i-həyat və güzəranları, mübtəla ola gəldikləri bəla və müsi-bətləri bər vəchiati təzkar və te‘dad olunuyor (407)...

«Füyuzat» jurnalının dilində alınma sözlərdə canlı danışıq variantlarının izləri də var. Bu baxımdan «kostyum» sözü səciyyəvidir:

Varsın sizin kibi dostlarım üçün bu axşam *qastumum* büzülsün (190).

Jurnalın dilində «vurmaq» feli əski dil xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq ilk hecası samitlə başlamadan işlənmişdir: O daha cahangirlik asimanında yıldırımlar kibi bərq *urur* (11).

Qaldı ki, iranlıların ingilis səfəratində yığılıb hürriyyət və qanuni-əsasidən dəm *uracaqlarına*, vəq‘eyi-dilsuzi-Kərbəla üçün mərsiyələr oxunub ağlamaları, bu xüsusda hərçənd ağlamaq insanı yə‘s və rəxavətə düçar edən əhvaldan isə də, ancaq «Türk» şurasını düşünmüyor ki, hərəkəti-inqilabiyyəni bir müvəf-fəqiyyətlə əncamə yetirmək üçün, cəmaət üçün «orqanizasiya» denilən bir intizami-təşəkkül lazımdır (21).

«V» samiti türk dillərində saitlə başlanan sözlərə sonrakı inkişaf dövrlərində artırılan-ırotetik samit hesab olunur. Belə

hadisələr ulu türkcəyə aid olmamış, dillərin budaqlanma dövrünün xarakterik fonetik əlamətidir və «onların törəməsini izah etmək olduqca çətindir» (232, 96).

Samit, sait dəyişmələri ilə işlənən sözlər, əsasən, canlı danışq dilinə məxsus olaraq daha çox dialekt və şivələrə keçmişdir. «Füyuzat»da ədəbi dil faktı kimi işlənən kiçik dil vahidlərinin-fonemlərin bəzi xüsusiyyətləri danışqda qalsa da, elələri var ki, artıq dialekt və şivələrdə də izini itirmişdir. Onların kifayət qədəri türk dilində mühafizə edilmişdir. Bu faktlar içində fərqli səslənmə ilə eyni mənanı ifadə edənlərin çoxu indi də türksoylu dilləri tərk etməmişdir. Jurnalın dilindəki fonoarxaizmlərin bəzisi (icazət) «Füyuzat»dan sonra, bir qrupu isə XX əs-rin birinci yarısından sonra arxaikləşib. İkinci qrupa daxil olan fonoarxaizmlər (dilimiz üçün) bir sıra türk dillərində aktiv fonetikaya daxildir. Ədəbi dildə mövqeyini müxtəlif səbəblərdən itirmiş fonoarxaizmlər bir zaman aktiv fonetik vahid olaraq yazı dilimizin inkişafında müəyyən rol oynamışdır.

3.2. «Füyuzat» jurnalının leksik xüsusiyyətləri

«Füyuzat» jurnalı zəngin və maraqlı bir leksikaya malikdir. Jurnalın lüğəti həm ədəbi dilin fəal lüğətinə daxil olan, həm də müəyyən mərhələdə onu tərk edən və ya ünsiyyət dairəsi daralan sözlərlə səciyyəvidir. «Füyuzat»ın dilində elə sözlər var ki, ədəbi dil baxımından daha çox onun öz leksikasına daxil olmuş və jurnalın fəaliyyətindən sonra arxaikləşmişdir. Həmin lüğətə daxil olan elə leksik vahidlər də var ki, XX yüzilin ikinci yarısına qədər işlək olmuşdur. Nisbətən uzun ömürlü leksik vahidlərin əhatə dairəsi də geniş olmuş, sovet dövrünün yazarları onlardan tez-tez istifadə etmişdilər.

Jurnalın leksikasının tədqiqi göstərir ki, onun dilindəki arxaik faktların bir qismi tarixən qohum və işlək olan

sözlərdir. «Füyuzat»ın lüğətinə aid olan vahidlər mənşə baxımından türkizm, ərəbizm, farsizmlərdən və az miqdarda rus-Avropa sözlərindən ibarətdir. Birinci qrupa daxil olan leksik vahidlərin bir hissəsi bu gün üçün də dilimizin aktiv lüğətinə daxildir. Onların bir hissəsi isə dilimiz üçün arxaıkləşsə də, digər türk dillərində yenə də istifadə prosesindədir.

Dil və mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin nəticəsi olan alınmalar dildəki qanunauyğun proseslərdən biridir. Dil üçün alınmaların mənşə üstünlüyünü təyin etmək çətinidir. Bu məsələ ilə bağlı ümumi dil üçün deyil, dilin ayrı-ayrı mərhələlərinə görə fikir yürütmək mümkündür. Belə bir üstünlük XX yüzü-lin əvvəlində ərəb-fars dillərinə, ortaları və sonunda rus dilinə (həmin dil vasitəsi ilə alınan sözlər də nəzərə alınır), hazırda isə türk və ingilis dillərinə aid edilə bilər. Dilə beynəlmiləl vahidlərin keçməsinə də alınmaların böyük rolu var. Əslində, kənar dil elementləri hesabına zənginləşmə daxili imkanlar vasitəsilə zənginləşmədən irəliyə getməməlidir.

Alınmaların kəmiyyəti alındığı dil ilə işləndiyi dilin mənsub olduğu xalqlar arasındakı münasibətlərin dərəcə və tarixini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Alınmaların işlənmə keyfiyyəti isə onlara münasibəti və onların gələcək taleyini (istifadə müddətini) təyin edir. Jurnalın alınma leksikasında əsas yeri, ərəbizm və farsizmlər tutur. Onlar kəmiyyət və işlənmə tezliyinə görə güclüdür. Həmin alınmaların anlaşma dərəcəsi bəzilərinə yüksək, digərlərində zəif olaraq müxtəlifdir. «Füyuzat»ın dilində yüz illərlə sabitliyini qoruyan alınmaların digər alınmalara müqaviməti hiss olunur. Belə uzunömürlü alınmalar indi də ədəbi dilimizin fəal lüğətinə daxildir və onların bundan sonra da uzun müddət, bəlkə də ədəbi yaşayacağı mümkündür. «Ədəbi dilimizdə ərəb və fars sözlərindən bəzisinin uzun ömürlü olması əbədi dil üslublarının səciyyəsi ilə əlaqədardır. Belə ki, hazırkı ədəbi

dilimizdə işlənən ərəb və fars sözləri içərisində tarixən klassik şer üslubu və elmi üslubla bağlı olan lüğət vahidləri üstünlük təşkil edir» (97, 11).

«Füyuzat» jurnalının dilindəki ərəb-fars mənşəli sözləri iki qrupa ayırmaq mümkündür:

a) Ədəbi dildə sabitləşib normalaşmış, dilin lüğət tərkibinə daxil olan alınmalar;

b) Ədəbi dil normaları baxımından sabitləşə bilməyən sözlər (və tərkiblər).

Dilin bütün qatlarında ərəb-fars mənşəli vahidlərin özünəməxsus mövqeyi var. Bu baxımdan, «Füyuzat» jurnalının dili də səciyyəvidir. Jurnalın dilində həmin mənşədən istifadəsi müəyyən bir məqsədlə bağlı olan sözlər də vardır. «Füyuzat» jurnalının dili ilə bağlı araşdırmalar göstərir ki, dəyişmə və alınmalara daha çox meyl edən dil yarusu leksikadır.

«Füyuzat» jurnalının dilində adlar zonası daha zəngindir və burada arxaik leksemlər digər dil vahidləri ilə müqayisədə daha çox diqqəti çəkir. Jurnalda adlar zonası dinamikliyi – yeniləşmə və arxaikləşmə prosesinin təsirinə məruz qalması ilə səciyyəvidir. Bu proses ərəb-fars leksemlərinin müqaviməti ilə qarşılaşır.

«Füyuzat» jurnalının leksikası nitq hissələri baxımından qruplaşdırılmış vahidlər üzərində tədqiq olunur. «Dilin leksik sistemi sadəcə olaraq leksik-se-mantik birliklərin qarşılıqlı münasibətdə olduğu nitq hissələri sistemidir» (55, 7).

Milli sözlərlə alınmalar arasındakı mübarizədə konkretlik yoxdur. Belə ki, onların işləkliyində zəiflik-güclülük və kəmiyyət nisbəti qeyri-bərabərdir. Ayrı-ayrı mətnlərin dilində millilərlə alınmaların nisbəti çox müxtəlifdir. Mətnlər eyni qələmin məhsulu olmadığından «Füyuzat»-ın dilinin təhlilində onun ümumi dil xüsusiyyətləri nəzərə alınmışdır.

Jurnalın leksik tədqiqində əsas diqqət «milli alınmalar»a –ana türkcəmizin leksik vahidlərinə verilmiş, onların arxaıqlaşma səbəbi, bu prosesdə mövqeyini hansı dil faktlarına verməsi və indiki taleyi müəyyənləşdirilmişdir. Araşdırma nəticəsində məlum olur ki, jurnalın milli leksikaya mənsub olub sonradan arxaıqlaşən vahidlərinin əksəriyyəti ana türkcədə ümumi leksem kimi böyük bir zaman boyunca işlənən sözlərdir. Bu baxımdan, aşağıdakı leksik vahidlər səciyyəvidir:

Əkmək (bu söz həm sadə şəkildə, həm də leksik şəkildə ilə işlənmişdir):

... Anların ələssah erkəndən saat dördən əqdəm (bir-birlərini əzərcəsinə, bir-birlərinin qol-bacqlarını qırarcasına qələbəliklə kassaya hücum etmələri, qəhdü qəla əyyamında *əkməkçi* dükanlarının önündə nənparə üçün döyüşüb qovğa edər kibi, kəməli-hirs ilə biletlərini qamış etmələri ruhuma zövq veriyor, könlümü şad və fərəhnaq eyliyor (7).

Eş (bu söz «eyni», «tay, «həyat yoldaşı», «dost», «ortağ», «tərəf müqabili» mənalarında işlənmişdir):

Hər nə hal isə mühitlərin, dərəcəyi-mədəniyyətlərin müxtəlif olmasındanmıdır, nədənmidir, türklər arasında Tolstoyun *eşini* bulamıyorum (13).

Erkək: «Füyuzat» jurnalının dilində bu söz Azərbaycan dilindəki cinsi ayrılığı bildirən «kişi» sözünün sinonimi kimi işlənmişdir. *Erkəklərə*, qızlara məxsus Bolqariyanın həman hər şəhərində cəsim məktəblər inşa ediyorlar (300).

Bacaq: Bədəninin bütün əzalətilə, qolla, *bacaq*la, barmaq, beynlə, alın tərillə işləyib çalışmalıdır (14).

Təkarlək: Tolstoy «Etiraf»ının bir yerində diyor ki, «Bən anlıyordum ki, bizim bütün təfəkkürat və mülahizətimiz öz məhvəri üzərində dönən bir *təkarlək* kibi tilsimli bir dairədə dönüb turuyor (24).

Annə (bu söz jurnalın dilində həm də «ana» şəklində işlənmişdir):

Annə, məktəb dedigin nasıl yerdir (272) ?

İttihadın mənası hər bir fərdin öz həmcinsləri hansı mərhələdə olurlarsa olsunlar cümləsinə hörmət və riayət edilib, cümləsinə qardaş tanımaqdır və etiqadlarından, ata babadan gördükləri, *ana* südü ilə əmdikləri, yaxud bilaxərə hasil etdikləri etiqadlarından naşı tən və sərzeniş etməmək və hər kəsi öz məzhəbinə sülukda və öz əfkarını nəşr və təmində sərbəst və muxtar burax-maqdır (226).

Yağmur: Yağmurun son qiymətdar qətrələri töküldü, şimdi günəş, gözəl bir qadın vüqarilə nənə, mai, leylaqi *kölgələr* içində qurub ediyor (29).

Gömlək: İranilər isə tar şalvar və çiftə quşaqlı bir *gömlək* geymişlər (47).

Dal: «Quşlar ağac *dallarındakı* ləziz meyvələri, ot yeyən heyvanlar da ormanlarda, mərəzalarda, qır və bayizlərdəki təzə çəmənləri yedigi kibi akəlül-ləhm olan qismi də nəbatat ilə təəyyüs edənlərdən birisini müşkülət çəkməksizin neçə sənə qidalanıyordu (74-75). «Dal» sözü «budaq» ləkəminin mənasında işlənmişdir. Onun jurnalın dilində «böyük budaq» anlamında «budaq» sözü ilə yanaşı işləndiyi məqamlar da var: Пәк çox düşüncələrdən sonra bir taqım ağac gövdələri və *dal budaqları* ilə (qunduz kibi) sular üzərində külbələr qurmağa müvəffəq bulmuşdur (74).

Köy: Əsrlər keçdikcə fikri-bəşər də tərəqqi etməyə və yekdigərilə müttəhid və müttəfiq olmağa başladı, bir külbə yanında digər külbələrin qurulmasından *köylər* hasil olmuş, *köylərdən* qəzalar meydana gəlmiş, qəzalardan da bir münasibəti-irtibat hüsulə gələrək bunların heyəti-məcmuəsindən «Vətən» təşəkkül etmişdir (75).

Dügün: Nəradə qaldı o zamanlar, nəreyə getdi o *dügünlər*? (220)

Düş: Sən, kajetsa, *düş* görüyorsun (180).

Arqadaş (bu söz «arxadaş» şəklində də işlənmişdir): *Arqadaş!* Bənim sənə mədh edüb, edüb də övsafını tərifdən aciz olduğum ixtiyarlar bütün gecələrini qəhvəxana guşələrində dinlomatförlüşlüq ilə, saç və saqqalları müzic tütün du-manı ilə sansarı kəsilən qartlar deyildir (189).

Qarındaş: Bir kərrə ol dövlətmənd *qarındaş* bu fəqirə dedi: «Nə üçün sultana xidmət etməzsən, ta iş işləmək məşəqqətindən qurtarasan (238)?

Çocuq: *Çocuqların* gərək tərbiyə və gərək təlimi göründüğü qədər qolay, zənn edildigi dərəcə sühulətli bir məsələ olduğu ərbabi-əql və fətanət sahibi olan valideynin məlumudur (200).

Uyğu: Bu nə qədər qəflət, bu nə dərəcə dərin bir *uyğu* ! (218).

Ayaqçı (bu söz «xidmətçi» mənasında işlənmişdir): Bir *ayaqçı* tərəfindən yeni gələnlərə çay və qəhvə təqdim ediliyor (218).

Qıtmır: Alındakı *qıtmırlar* qüvveyi-hafizəsinin cövhər, hikmət ilə dolu olduğuna bir dəlil, sözləri həmişə bir tarixi-ibrət (221).

Udunc (ödünc): Hətta bir adam digər bir adamdan *udunc* (borc) nəmə tələb etdikdə nəmə sahibi : «Πək eyi qardaşım, aqçam xanəmin filan otasındakı qılıf mindərin altındadır (234)...

Altın: Zira hükəma demişlər ki. öz çörəyini yeyib fəqarətlə oturmaq, *altın* (qızıl) kəmərlə bağlayıb xidməti-əmirə durmaqdan daha yaxşıdır (238).

Oda: Səid bəg tualetini yımaşmaq üçün qanıdan çıxıb başqa bir *odaya* gedər (189).

Ninni: Əvət, anlar ibtida qucaqlarında böyüdükləri valideynlərinin lisanını öyrənmişlər, ana və babalar anlara *ninni* məqamında milli şairlərimizin beytlərini oxumuşlar (189).

Çarşu: Mənşə baxımından fars sözü olsa da, dərğinin dilində işlək lüğətə daxildir. Azərbaycan dilində işlənmə tarixi qədimdir. XVI əsrdə formalaşdığı ehtimal olunan «Aşıq Qərib» dastanında həmin sözdən istifadə olunub. «Füyuzat» jurnalının dilində «kiçik bazar», «alış-veriş yeri» mənasındadır: Soqarlarda, *çarşu* və bazarlarda bir-birini istehza və yekdigərinin arxasından çəgniyyə bədxuy adamlar da degildir (189).

Türk mənşəli bu sözlərin yeniləşməsi və dəyişilməsi prosesində onların sinonimləri mühüm rol oynamışdır. Sinonimik cərgədə alınma sözlərlə milli sözlərin nisbəti eyni deyildir, bu mənada milli sözlərimiz üstünlük təşkil edir.

eş - yoldaş	gömlək-köynək
suç-günah	uyğu-yuxu
altın-qızıl	çarşu-bazar
yaxarış-yalvarış	əşqiya-quldur
bacaq-ayaq	köy-kənd
düğün-toy, yığıncaq	ayaqçı-xidmətçi
oda-otaq	əkmək-çörək
axça-nul	çatal-çəngəl
annə-ana	bəkçi-gözətçi
düş-yuxu	ödunc-borc
ninni –layla	keçiniş-dolunışıq
nara-nul	dədə-baba
yağmur-yağış	kişi-nəfər, şəxs,
arxadaş-dost, yoldaş	erkək-kişi
quşaq-qurşaq	baba-ata
quruş-dəmir nul	ayqçı-qulluqçu

Sinonim cərgənin birinci tərəfində duran leksik vahidlər hazırda olduğu kimi türk dilində işlənməkdədir. Çağdaş dilimiz üçün ikinci tərəfdə duran sözlər səciyyəvidir. «Füyuzat»ın alınma leksikasındakı ərəb-fars sözlərinin əksəriyyəti milli dilimizdə işlənir və ədəbi dilimizdə artıq uzun zamandır ki, azərbaycanlaşaraq vətəndaşlıq hüququ

qazanmışdır. Həmin mənbədən olan arxaizmlər, əsasən, tərkiblərdir. Digər mənbələrdən gələn alınmalar içərisində dilimizdə heç işlənməyən bir sıra sözlər var. Bunlardan «pan-talon» (naltar növü, fransız dilindən alınıb. İtaliya komediyalarında olan bir antroponimdəndir), vaftis (yunan mənşəlidir, xristian dininə görə, günah bağışlama fəaliyyəti), kanapa (divan), panayır (yunan mənşəlidir, mənası «böyük bazar», «yarmarka» deməkdir) və s. göstərmək olar. Rus dilindən keçən sözlərdən bir qrupu (məsələn, ministr, orqanizasiya və s.) ədəbi dilimizdə jurnalın dilində olduğu kimi işlənmir, digər alınma və ya milli qarşılıqları onların dildəki mövqeyinə təzyiq etmişdir. «Проqram», «partiya» kimi alınmalar artıq dilimizdə ümumişlək sözə çevrilməkdədir.

«Füyuzat»ın dilində zəngin sifət zonası diqqəti çəkir. Dilimizin lüğət fondunda məzmunu ilə sifət anlayışı bildirən sözlərin öz mövqeyi vardır. Mənşə, inkişaf və sabitlik baxımından əsl sifətlər birinci sırada gəlsə də, dillərinin tarixi inkişafındakı butöv mənasını möhkəm qoruyub saxlamışdır.

Əvəzlik və feldən başqa, yerdə qalan əsas nitq hissələrində olduğu kimi, sifətlər də milli və alınmalardan ibarətdir. Jurnalın dilində çox işlənən sifətlər aşağıdakılardır: apacıq, qaba, pəmbə, mai, soluq, yabançı, əski, soğuq, paydar, ıssız, eyi, dürlü, tühəf və s. Onların içərisində dilimizdə yaşamını davam etdirənlər ya onların sırasındakı sifətlər, ya da sinonim variantı olanlardır:

apacıq-aydın	pəmbə-pənbə
çapqın-şorgöz	əski-köhnə
köylü-kəndli	eyi-yaxşı
qolay-asan	paydar-daimi
qaba-kobud	mai-mavi
yabançı-əcnebi	soğuq-soyuq
ıssız-kimsəsiz, tənha	dürlü-müxtəlif
soluq-solğun	tühəf-qəribə

«Füyuzat»ın dilindəki sifətlərin bir qisminin kökü lan qədimlərə gedib çıxır. Bu baxımdan, «ıssız» sözü diqqəti çəkir. Ümumtürk leksemi olaraq «ıs» kökün-dən sonralar formalaşmış bu sözə qədim «Oğuznamə»lərdə də rast gəlmək olur: Issız adamın ıssı çox olur (212,40). «Is» yiyə, sahib mənasında işlənən isimdir və sifət şəkilçisi qəbul etdikdə də əvvəlki mənasını qoruya bilmişdir. Tarixən heç bir şəkilçiyə malik olmayan əsl sifətlər bütün türk dilləri, o cümlədən, Azərbaycan dili üçün xarakterikdir. «Azərbaycan, eləcə də bütün türk dillərində sifətlər üçün xüsusi morfoloji əlamət, yəni şəkilçi səciyyəvi deyildir. Burada sözün lüğəvi mənası, tərkib daxilindəki tutduğu vəziyyət əsas rol oynayır» (200, 73).

«Füyuzat»ın dilində ikili xarakter daşıyan sifətlər də var. Maraqlıdır ki. «bütün» sözü sifət kimi, dərəcə mənası daşıyan «büsbütün» sözü isə zərf kimi işlənmişdir. Türkdilli lüğətlərdə də «bütün» sifət kimi, «büsbütün» isə zərf olaraq öz əksini tapmışdır.

Sifətin çoxaltma dərəcəsinin fonetik yolla əmələ gəlməsində qrammatika kitablarında «m», «n», «r» samitlərinin rolundan danışılır. Halbuki türk dillərində, o cümlədən, bu mənada «s» samitinin də rolu unudulmamalıdır. Məsələn, «dosdoğru» sözündə «s» çoxaltma dərəcəsi düzəltməyə xidmət edən vasitədir. Dilimizdə fonetik yolla çoxaltma dərəcəsi əməliyyatı, əsasən, rəng bildirən sifətlər üzərində aparılır və bu baxımdan əsas işi «m», «n», «r» samitləri görür. Faktik materiallar göstərir ki, «s» samitinin çoxaltma dərəcəsinə xidmət etməsi digər qrupdan olan sifətlərlə bağlıdır. «Füyuzat» jurnalının dilində işlənən «büsbütün» sözündə «s» samiti təyini əvəzliyin keyfiyyət dərəcəsini artırmış və dərəcə əlamətinə baxmayaraq zərf kimi işlənmişdir (Halbuki dərəcə əlaməti sifətin özəl cəhətlərindəndir):

Büsbütün unutmağa... məhfəzeyi-xəyalından çıxarmağa çalışıyor (216).

«Büsbütün» sözü burada zərf olaraq «tamamilə» sözünün sinonimi kimi diqqəti çəkir.

«Füyuzat»ın sifət spesifikasiyasında «xırsız» (oğru) sözü diqqəti çəkir. Çağdaş türk dilində işlək sözdür. Dilimizdə fonetik milli səciyyəyə uyğun olaraq «x» hərfi ilə işlənmişdir. (Türk dilində bu samit olmadığı üçün «hırsız» yazılır). Həmin leksem –lıq⁴ şəkilçisi qəbul edərək isim kimi də jurnalın leksikasına daxil olmuşdur: «Çünki cəmaətimiz arasında *xırsızlıq* edən heç bulunmuyordu idi. Pək nadir olaraq *xırsızlıq* edən olursa, cəmaət arasında cəzalanıyordu (233).

Jurnalın leksik təhlili qədim və əsli sifətlərin əksəriyyətinin XX yüzilin ədəbi dilində işləndiyini göstərir və məlum olur ki, isimlərlə müqayisədə sifət digər dillərin təsirinə daha az məruz qalmışdır.

Dilimizin (ümumiyyətlə, bütün türk dillərinin) leksikasında olduğu kimi «Füyuzat» jurnalının da lüğətində say kəmiyyət baxımından ən az işlənən nitq hissələrindəndir. Say zonasında çağdaş dilimizlə müqayisədə fərqli cəhət «bölüşdürmə sayları»ndan istifadə olunmasıdır. Əvvəllər və hazırda türk dilinin spesifik say qrupuna daxil olan bu saylar «əşyanın cinslərinə bölünmüş hissələrinin sayını bildirir. Bölgü bildirən saylar –ar,-ər; -şar,-şər şəkilçiləri vasitəsilə düzəlir» (205, 102). Türk dillərinin hamısı üçün xarakterik olan bu saylar XX yüzilin əvvəlində Azərbaycan dilində də işlək olmuşdur. Hazırda bö-lüşdürmə sayının mənası «bərbəbir» sözündə və «Cücələrım» uşaq mahnısında «Cücələrım birər-birər» mısrasında mühafizə edilmişdir. Lakin türk dilində işlənmə tezliyinə malik olan bu saylar dilimiz üçün məhdudlaşaraq sıradan çıxmışdır.

«Füyuzat» jurnalının leksik vahidlərindən danışarkən əvəzliliklər qətiyyənlə unudulmamalıdır. Belə ki, bu əsas və mübahisəli nitq hissəsi ilə jurnalın dilinin leksik morfoloji spesifikasiyasını müəyyənləşdirmək daha düzgündür. Qədim və milli nitq hissəsi olan əvəzliyin təsviri və daxili cəhətləri türk

dillərinin genetik əlaqəsinin möhkəmlik dərəcəsini göstərən faktlardandır. Əvəzlik həm semantik, həm qrammatik, həm də üslub xüsusiyyətləri ilə türk dillərində önəmli mövqeyə malik dil vahididir. Türk dilləri əvəzliklə zəngin dillərdəndir. Ümumtürkoloji tədqiqatlar bu fikri təsdiq edir. Əvəzliyin həm öz məna növləri, həm də onların başqa nitq hissələrinə keçməsi faktları onlardakı xüsusi genetiklikdən danışmağa imkan verir. İkinci nitq hissələrindən olan əvəzliklər türk dillərindəki ümumiliyi təsdiq edən və bu əlaməti çox-çox qədimlərdən mühafizə edən nitq hissəsidir. Onların qədimliyi və tarix boyu müxtəlif fonetik və semantik dəyişmələrə məruz qalması bir sıra növləri haqqında qəti fikir söyləmək imkanını məhdudlaşdırır və mübahisələrə səbəb olur. Artıq işarə əvəzlərinin daha qədim olması haqqında (insanın özündən əvvəl daxil olduğu aləmi dərk etməsi faktları bunu deməyə əsas verir) fikirlər formalaşmışdır.

Əvəzliklər, xüsusilə də işarə əvəzlikləri mətnüzəltmə faktoru kimi qiymətli morfoloji vahidlərdəndir. Əvəzliklər cümlələrin tərkibində və ya onların ara-sında struktur-qrammatik əlaqələr əmələ gətirməkdə; mənanı aydınlaşdırıb konkretləşdirməkdə; təkrarın qarşısını almaqda seçilən nitq hissəsi olaraq yığcamlığı ilə də fərqlənir. Bu xüsusiyyət onların işləkliyini təmin edir. «Doğrudan da, hər dəfə əvəzliklər təkrarlandıqca onların göstərdikləri hadisə, proses irəliləyir, inkişaf edir. Bu da onu göstərir ki, əvəzlik mətn daxilində əlaqə-yaradıcı funksiyasını yerinə yetirir» (6, 138). Bu funksiya müxtəlif şərait və üslub məqamlarından asılıdır. Əvəzlik bütün əsas nitq hissələrini (hətta özünü də) əvəz etdiyindən həmin nitq hissələrinin üslub imkanları qədər imkanı var. «Lakin əvəzliklər digər nitq hissələrindən, hər şeydən əvvəl, ümumilik ifadə etməsi ilə fərqlənir. Əvəzlikdə ifadə olunan bu ümumilik və ya qeyri-müəyyənlik isə üslubi məqamda müəyyənləşir və konkretləşir» (73, 223).

İşarə və sual əvəzlilikləri isə ekspressivlik baxımından daha yüksəkdə durur. Əvəzliyin əsil mənasının açılması üçün onun iştirak etdiyi cümlə bəzən kifayət etmir. Bunun üçün ondan əvvəlki cümlə və ya cümlələrin də rolu var. Əvəzlilik aid olduğu cümlənin mətndəki başqa cümlələrlə bağlı olduğunu göstərir. Bu nitq hissəsi qarşılaşdırma funksiyası zamanı vurğu qəbul edərək fikrin təsirli ifadəsində əhəmiyyətli rol oynayır. Nitq hissələrində çalarlıq yaradan üç faktorun hamısına-sinonimlik, emosionallıq-ekspressivlik və üslub bağlılığına (üslubda möhkəmlənməyə) əvəzlilikdə rast gəlmək mümkündür.

İşarə əvəzliyi ilkin yaranaraq bu günə qədər uzun bir yol keçmişdir. Sözə qənaət etməkdə böyük rol oynayan «işarə əvəzliliklərinin köməyi ilə subyekt və ya danışan şəxs istədiyi, nəzərdə tutduğu əşyanı, əlaməti, hadisəni başqalarından ayırır və dinləyicinin, həmsöhbətinin diqqətini ona cəlb edir» (152, 53). Bundan başqa, işarə əvəzlilikləri məntiqi baxımdan hər üç zamana (keçmiş, indiki, gələcək) aid olaraq xüsusi işləklilik tezliyinə malikdir. Bu baxımdan, ədəbi dilimizin «Füyuzat» dövrü çox maraqlıdır. Jurnalın dilində işlənən işarə əvəzlilikləri türk dillərinin çoxunda, xüsusilə də Türkiyə türkcəsində ümumilik təşkil edən əvəzliliklərdir. «Bu» və «şu» əvəzlilikləri «Füyuzat»ın dilində bərabər şəkildə, hətta eyni cümlə və ya mətn daxilində işlənmişdir: *Bu* halda ümumi-müntəzəbinə-ədəbi müstəbid edəcək *şu* ədəbi «Füyuzat»ın ərzi-çöhrəyi-ibtisarı etməsinə sevinməmək mümkünmüdür (127).

Azərbaycan dilində «o», «bu» və «şu» əvəzliliklərinin hər üçü işlənmişdir. Lakin «o», «bu» əvəzliliklərinin işlənməsindəki adilik türk dilinin morfoloji spesifikasiyasına aid olan faktlardan biri kimi diqqəti çəkən «şu» əvəzliyinin «qeyri-adi»liyini sanki yada salmışdır (Xüsusilə də onlar eyni cümlə tərkibində işləndikdə). Həmin işarə əvəzlilikləri eyni məqsədlə işlənsə də, semantikasındakı fərqlər onları birbirindən ayırmağa imkan verir: «Hər şeydən əvvəl, yadda

saxlamaq lazımdır ki, «şu» əvəzliyinin işarə etdiyi əşya «bu» və «o» əvəzlilikləri ilə işarə edilən əşyalara nisbətən orta mövqedə durur. Yəni «bu» -yaxın, «şu»-nisbətən uzaq, «o» - daha uzaq nredmetə işarə edir» (220, 65).

Vəq' ə *şu* yolda cərəyan etmişdir (82).

Şu divanxanənin bizə bir dürlü əlaqəsi yoxdur (86).

İştə *şu* məhəbbət və xülus zati-alilərinə üşbu vərəqnarəyi göndərməyə icbar etdi (s.111).

Şu iki sənə zərfində Rusiyada böyük bir təbəddülat olmuş isə də, islam mətbuatı müsəlmanların qanlarını qaynatmadı (111-112).

İştə *şu* mühüm və müqəddəs olan vəzifələrimizi suistemala uğratmağımızın hüsn-i-ifa edəcək olursunuz (120)...

Jurnalin dilində «şu» işarə əvəzliyi həm heç bir qrammatik şəkilçi qəbul etmədən, həm də şəkilçilərlə işlənmişdir. Onun kəmiyyət əlaməti qəbul edərək «bunlar» əvəzliyinin sinonimi kimi işləndiyi məqamlar da var:

Birinci nömrədəki rəsmlər *şunlardır* (170).

«Şu» əvəzliyinin hal kateqoriyasının şəkilçilərini qəbul edərək müxtəlif hallarda işlənməsi faktları da «Füyuzat» jurnalında müşahidə olunur:

Məqalənin mütaliəsindən *şunu* anlıyoruz ki, Misir əcnəbilərinin, əcnəbi sərmayədarlarının, bilaxassə ingilis və ingilis sərmayədarlarının əsiridir (270).

«Füyuzat» jurnalının dilində işlənən «şu» işarə əvəzliyi «bu» işarə əvəzliyinin sinonimi olaraq özünü göstərir. Lakin onlar arasındakı sinonimlik tam deyil, nisbidir (türk dilində olduğu kimi). Bu əvəzliliklərin aid olduğu məsafə fərqi, əslində, formal xarakter daşısa da, onlar bütün məqamlarda bir-birinin sinonimik əvəzləyicisi kimi çıxış edə bilmir. Çünki onlardan biri - «bu», işarə etdiyi obyektin müəyyənliyi və konkretliyi ilə seçilir. «Şu» işarə əvəzliyinin bir qədər qeyri-müəyyənliyi onun hər zaman «bu»nu əvəz etməsinə mane olur.

Mətn və mürəkkəb cümlələrin daxilində «şu» əvəzliyinin özünəməxsusluğu və «bu» əvəzliyindən seçilən mənası daha dəqiq bilinir. «Məlumdur ki, işarə əvəzlilikləri mürəkkəb cümlənin komponentlərinin əlaqələnməsinə kömək edərək baş cümlənin daxilində işlənir, əvvəl gələn baş cümlədə buraxılan cümlə üzvünün yerində işləyib «qəlib» vəzifəsi görür, baş cümlədə olmayan üzvün məzmunu budaq cümlədə ifadə olunur. Baş cümlədəki bu «qeyri-müəyyənlik», «məchulluq» və bunların budaq cümlədə «müəyyənləşdirilməsi», «izahı» məhz «qəlib» kimi yalnız «şu» əvəzliyinin işlədilməsini məcburi edir. Demək olar ki, «şu» əvəzliyi baş cümlədə mübtədanın, xəbərin, tamamlığın və təyinin «qəlibi» kimi çıxış edə bildiyi halda, «bu» əvəzliyi belə funksiyadan məhrumdur» (220, 67).

«Füyuzat» jurnalının dilində sıx-sıx işlənən «şu» işarə əvəzliyi jurnal bağlanandan sonra da işləkliyini itirməmişdir. Belə ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlament sənədlərinin dilində də «şu» əvəzliyinin işlənməsi faktları var. İşarə əvəzliliklərinin hamısından «Füyuzat» jurnalının dilində istifadə olunub. Çağdaş Azərbaycan dilindən fərqli olaraq və XX yüzilin əvvəlinin ədəbi dilində xüsusi əlamət kimi görünən «şu» əvəzliyidir. Bəzi elmi ədəbiyyatlarda işarə əvəzlilikləri «işaret sifətləri» hesab edilir (271, 294). «Şu» əvəzliyi haqqında yalnız türk dilinə məxsus» əvəzlik kimi danışmaq olmaz. O, ümumiyyətlə, yalnız bir türk dili üçün deyil, bir sıra, bəlkə də bütün türk dilləri üçün xarakterik olmuşdur. Azərbaycan dili materialları (məsələn, Nəsiminin dili) göstərir ki, həmin əvəzlik bir zaman ədəbi dildə geniş şəkildə işlənmişdir. Lakin türk dilində daha uzunömürlü və işlək olduğundan bu dilin snesifik əvəzliyi hesab olunur və onun XX yüzilin əvvəlində bir daha Azərbaycanda canlanması «Füyuzat» jurnalının fəaliyyəti ilə bağlıdır. Hazırda Azərbaycan dili dialekt və şivələrində (Gədəbəy) həmin əvəzliyin izləri qalmaqdadır. Dilimizdə «şu» əvəzliyi əsasən «bu»

əvəzliyinin sinonimi, bir sıra hallarda isə ikili xarakter daşıyaraq həm «o», həm də «bu» əvəzliyinin ifadə etdiyi mənalarda işlənmişdir.

«Füyuzat» jurnalının dilində işlənən bir sıra leksik və morfoloji vahidlərin, o cümlədən «şu» əvəzliyinin dilimizə yad olduğunu söyləyənlər, onun ədəbi dil faktı olmadığını, yalnız «əcnəbi» (türk) dildən keçdiyini sübut etməyə çalışanlar unudurlar ki, ən qədim tarixə malik olan bu dil faktı Azərbaycan qrammatikasında işlənmə dərəcəsinə görə nisbətən zəif olsa da, ümumtürk dil elementlərinəndir və hətta «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının da dilində işlənmişdir. Bu əvəzliyin dilimiz üçün səciyyəvi olmadığını necə demək olar ki, xalqımızın «səciyyəvi» ana kitabında onun öz yeri var. Bu xas əvəzlik müxtəlif türk dillərində (özbək, qaraqalpaq, uyğur, qumuq, qaqauz, türk. türkmən) mənə çalarlarının kəmiyyət çoxluğu ilə önəmli mövqedədir. Buna səbəb onun sinonimliyi. «Sinonimlərin yaranması hər hansı bir dildə sözün təkmənalılıqdan çoxmənalılığa doğru inkişaf prosesi ilə bağlıdır. Sinonimlər dilin zənginləşməsinə, onun üslubi imkanlarına xidmət edən semantik söz qruplarıdır» (99, 110).

Azərbaycan dilində o, bir ciddi fərq və ya dəyişiklik deyil, müəyyən dövr üçün səciyyəvidir. Əgər nəzərə alsaq ki, dildə hər bir dəyişmənin mühüm bir səbəbi var, bu mənada, türk dilinə yenidən müraciəti «Füyuzat» jurnalının dil baxımından soy-kökə qayıdış məqsədindən, ümumtürk dilinin inkişafını təmin etmək niyyətindən irəli gəlirdi.

Əvəzliyin özəl xüsusiyyətlərindən biri onun başqa əsas nitq hissələrini əvəz etdiyi kimi, özünü də əvəz etməsidir. Bu mənada, bəzən «şu» əvəzliyi təkrarın qarşısını alaraq eyni mətn və ya cümlədə «bu» və ya «o» əvəzliyini əvəz edir. Əslində isə «şu» əvəzliyinin əsas vəzifəsi, haqqında danışılan obyektı göstərməkdir.

Əvəzlilər əsas nitq hissələri arasında «Füyuzat» jurnalının dilində Azərbaycan dili morfoloji normalarının öz yerini türk dili normalarına verməsini aydın şəkildə göstərən dil vahidləridir. «Füyuzat» jurnalının dilində işlənən bəzi əvəzlilər həmin dövr və çağdaş dilimiz üçün artıq arxaıqlaşmışdır. «Füyuzat» jurnalı onları təkrar canlandırmış, bir müddət ədəbi dilimizdə işlənməsinə təsir etmiş, lakin XX yüzilin ikinci yarısından onlar tamamilə arxaıqlaşmışdır. Bu baxımdan, «şu» əvəzliyindən başqa, *öylə*, *böylə* əvəzlilərini göstər-mək olar.

Dilin mürəkkəbliyi və xalq dilindən fərqli cəhətlər «Füyuzat» jurnalında dilin bütün səviyyələrində özünü göstərir. Fərq əlamətinə görə, «böylə», «öylə», «şöylə» əvəzliyi diqqəti cəkkən vahiddir və jurnalın dilində onlardan kifayət qədər istifadə edilib. Məsələn: *öylə*:

Bu kibi xeyirli işlərin paydar və qabili-tərəqqi olması üçün münasib bir cəmaət və *öylə* bir cəmaətin ayıqlığı lazım idi (76).

Bu, islamiyyətdə *öylə* bir həqiqətdir ki, onu qraf Tolstoy cənabları Yasnaya Polyanasında eşitsə, şimdiyə qədər bundan gözəl bir həqiqət kəşf edəmədiyindən naşi çıldırır, dəli olurdu, zənn edərəm» (82).

Öylə bir mirzə, müfti ağayımız vardır ki, cahanda misli yoxdur (96).

Bana *öylə* diyordu ki, guya bən böyük bir şəhərə, Avropa, ya Amerika paytaxtlarından birinə daxil oluyorum (117).

Millətimiz arasında *öylə* adamlar vardır ki, anların məclisində bulunub saf söhbətlərini, keçmiş və şimdiki həyatları, ömürləri haqqındakı fikir və mütaliələ-rini dinləyəydin... (s.188).

Böylə: Böylə bir arzuyi-həşmətməab imperator həzrətləri təqdir və təhsin buyurub əmir həzrətlərinə bəyani-təşəkkür etdilər (71).

Bir qism yeni gənc mühərrirlərimiz zətən *böylə* münasib görüyorlar və böy-lə hərəkət ediyorlar (76-77).

Hindi qeyri müslimləri hürriyyət və tərəqqiyə doğru *böylə* addımlar atmaq-da ikən hər nədənsə bu aralıq Hindin 70 milyon nüfusdan ibarət müsəlmanları qonşularının xilafına olaraq ingilislərə münafirət deyil, bir meyl və məhəbbət göstərmək istiyorlar (83).

Yoxsa *böylə* istiqbalı müzlim bir vəzifəyi haqqı ilə ifa edəcək müəllimlərə malik olmayıb bir taqım əcəzə guruhinə qalacağımızdan ülvvi-hümməti-əğniyə və sair zəvati-kiranın təsis buyurduqları məkatibdən bir səməreyi-müfidə hasil olmaycaq və yenə nimmürdə bir halda çırpınıb qalmamız ehtimaldan nək də bəid görülməyəcəkdir (92).

Böylə bir məsərrətli zamanda «Tərcüman»dan başqa cəridələrimizin rəhbəri olan « Həyat»ımızın tətıl olması təəssüfümüzü mövcib olsa da, «Həyat»a xələf olaraq «Füyuzat» məcmuəsinin zühur etməsi fərəhimizi bir az daha ziyadə-ləşdirdi (96).

İştə *böylə* bir şahin didarına müştəq olan İstanbul xalqı müşarileyhin güzər-gahlarına axın-axın, fövc-fövc yığılıb anı çar çeşm ilə gözliydular (s.98).

Şöylə: *Şöylə* ki, bəşər yaradıldığı zaman nə ağuşı-şəfəqqətinə atılacaq bir qucaq, nə içində sarılacaq bir qundaq, nə də dərununda xabi-istirahətə yatacaq bir beşik (qəvarə) yox idi.

Şöylə ki, həvayici-zəruriyyəindən birini dəf etdikdə onun atından yüzlərcə ehtiyac daha zühur etmişdir (75).

Şöylə ki, hasarın bir tərəfi atəşə məruz qalaraq xəklə yeksan olur (89).

Tibb darülfünunda professorluğu *şöylə* dursun, heç o darülfünunun qanı-sını da görməmişdir (354).

Qeyd edilən nümunələr göstərir ki, «öylə», «böylə», «şöylə» işarə əvəzlilikləri «Füyuzat» jurnalının dilində çox işlənən vahidlərdəndir (onlar yuxarıdakı nümunələrlə

məhdudlaşmır). Onların semantik təhlili müxtəlif mənə çalarlığına malik olduğunu göstərir. Hətta son nümunədə «şöylə» sözü «o tərəfə», «bir tərəfə», «bir yana» mənalarında işlənmişdir. Azərbaycan tarixi qrammatikasının məşhur tədqiqatçısı H.Mirzəzadə həmin əvəzliliklərin tərz və keyfiyyət bildirdiyini göstərmişdir. Tədqiqatlar onların daha başqa mənalarını üzə çıxarır. Jurnalın dilində «böylə» sözü kəmiyyət və mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji əlamətlərini qəbul edərək mənasını tamamilə dəyişir və qeyri-müəyyən əvəzliyə keçir:

Kaş ki, *böylələri* bir az ziyadə olaydı!.. (222).

«Füyuzat» jurnalının dilində eyni abzas daxilində «şöylə» və «böylə» əvəz-liliklərinin bir-birinin ardınca gələn cümlələrdə işləndiyini görürük.

Şöylə ki, bu yaxın zamanlarda Xivə şəhərində Ürgənc məktəbi-xeyriyyəsi kibi iki ibtidai məktəb açılacaqdır. *Böylə* xeyirli və müqəddəs işlərə Xarəzm əhalisi son dərəcə qeyrət etməkdədirlər (231).

«Füyuzat» jurnalının dilində «böylə» sözü «sonra» qoşmasının sinonimi kimi də işlənmişdir:

Bundan *böylə* İrənzəmin də Qanuni-əsasi sayəsində tərəqqi edib milləti-islamiyyə üçün mayeyi-iftixar olacaqdır (231).

Milliliyi mühafizə edə bilən nitq hissələri içərisində öz yeri və rolu olan əvəzliliklər, o cümlədən onların qeyd edilən nümunələri türk dilləri üçün səciyyəvi olaraq çoxdan işlənməyə başlamış, XX yüzilin əvvəlində mətbuatda öz əksini tanımış və nəhayətdə öz yerini «elə», «belə» əvəzliliklərinə vermişdir.

«Füyuzat» jurnalının dilində fərqli əlamətlərdən biri «işbu» əvəzliyinin işlənməsidir. Bu əvəzlik işarə, xüsusilə də, özəl işarə bildirən əvəzlilikdir. «İşarə bildirən sözlər dilin leksikasının ən işlək hissəsini təşkil edir. Onun nitqdə funksiyası böyükdür. İşarə əvəzliliklərinin köməyi ilə keçmişdə, yəni

danışan vaxtdan əvvəl söhbətin nədən getdiyinə, gələcəkdə isə nədən gedəcəyinə diqqəti yönəlt-mək üçündür»(152, 53).

«İşbu» «xüsusilə bu», «ancaq bu» mənalarında işlənmişdir. Onun «həmin» mənasında işləndiyi məqamlar da olmuşdur:

Bulunduğumuz *işbu* mövqeyi-fəlakətdən, çətin və şiddətli yaşamaqdan, bizi bir an əvvəl xilas etməyi analıq namına siz övladımdan rica edirəm (79).

Lakin yeganeyi-məqsudumuz olan *işbu* islahatı-nafiyəyi-cədidə əcanibin müdaxiləsilə deyil, zati-şahanə və həzrəti-vala tərəfindən təyəssürnümayi-hüsul olmasını arzu edirik (85).

Işbu qırğız taifəsi külliyyət üzrə baqiyəneyma və səhranişindirlər (172).

Işbu əsnalardaərbabi-tarixin məlumat və xəbərlərinə nəzərən Asiyayi-Vüstadən tatarlarının Rusiya və Bolğara hücumundan müqəddəm Avronayi-Şərqiədə islam taifəsi mövcud bulunmaqda idi (174).

Bulunduğumuz *işbu* dövrü-mədəniyyətdə yalnız qəvaid, lüğət, fəlsəfəyi-xəyaliyyə oxumaqda bir millət tərəqqi və təqəddüm nərdivanına qədəmnəhad olamaz, bir addım olsun belə irəliləməz (206).

«İşbu» əvəzliyi «o», «bu» əvəzliliklərindən daha dəqiq mənaya malıqdır. Bu əvəzlik ümumtürk dilində, Osmanlı və Cığatay dilində çox işlək olmuşdur. «Dilimizdə mövcud olan bir sıra fonetik hadisələrə əsasən belə ehtimal etmək olar ki, *işbu* əvəzliyinin birinci tərkib hissəsi *yş* əslində *şu*, *şo* olmuşdur. Lakin *ş* və *y* səslərinin sadəcə yerdəyişməsi nəticəsində *uş* və *ya oş* şəklində düşmüşdür. Şübhəsiz, bu proses daha qədim dövrlərdən başladığı üçün, sonralar bəzi türk dillərində *yş* əvəzliyi normal şəkil almışdır» (205, 113).

XX yüzilin əvvəlində «işbu» əvəzliyi təkcə «Füyuzat» jurnalının dilində deyil, rəsmi üslubda (idarə yazılarında) da işlənmişdir.

Digər işarə əvəzliliklərinə gəlincə, fərqli əlamət budur ki, jurnalın dilində «şol» əvəzliyinə də rast gəlirik. Bu əvəzlilik yaxını göstərən «bu», uzağı göstərən «o» əvəzlilikləri arasında orta mövqeyə malik olaraq nisbətən uzaq və ya nisbətən yaxın, yəni orta yerdə olan obyektı göstərməyə xidmət edir: «Şol» əvəzliyi jurnalın dilində o qədər də işlək deyil, o sırf türk dilinə məxsus mətnlərdə özünü göstərir. Məsələn, «Füyuzat» jurnalında hikmətli sözlər seriyasından olan «İfa-deyi- məxsusə» də verilən bir fikirdə «şol» əvəzliyini görürük:

Teatro *şol* ayinəyə bənzər ki,ərbabi-tamaşa içində kəndisini görər (Ka-mal) (187).

Dilçilik elmində «şol» əvəzliyini tərkib hissələrinə ayıran araşdırmaçılar onun iki sözdən (şu və ol) ibarət olaraq sonralar bütövləşdiyini göstərirlər.

«Füyuzat» jurnalında əvəzliyin tədqiqi nəticəsində məlum olur ki, bu baxımdan onun dilini çağdaş dilimizdən fərqləndirən əvəzliliklərdən biri «hanki» sual əvəzliyidir. Maraqlıdır ki, «hanki» sual əvəzliyinin digər variantının – «hansı»nın mənsubiyyət şəkilçisi ilə işləndiyi məqamlar yoxdur. Məsələn, «onla-rın hansı» əvəzinə «onların hansısı» deyə bilmirik. Bu əvəzlilik I və II şəxsin cəmdə mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edir, lakin təkdə heç bir şəxsin və cəmdə üçüncü şəxsin mənsubiyyəti ilə işlənmir. Lakin «Füyuzat» jurnalının dilində onun mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənməsi faktları var.

Bunlardan *hankisi* ana lisanında ismini yazmaq biliyor (96). Sual əvəzlilik-ləri yeganə əvəzliliklərdir ki, əvəzliyin özünü əvəz edə bilir. Dilimizdəki bütün sual sözləri sual əvəzliyi hesab edilir. Onların sayı isə, məlum olduğu kimi, məhdud deyil. Çünki hər bir nitq hissəsinin ən azı üç (zərfin isə daha çox) sualı var və onları əvəz edən əvəzlilik suallarının da hamısına yiyələnərək çoxsaylı üslub məqamları qazanır. Bədii və ictimai-siyasi üslubda, o cümlədən, «Füyuzat» jurnalının dilində həm qrammatik (cavab tələb edən), həm də ritorik (ca-

vaba ehtiyacı olmayan), elmi üslubda isə, əsasən, qrammatik sual cümlələrindən istifadə olunur. Əvəzlik adlandırma funksiyasından məhrum olsa da, göstərmə, işarəetmə funksiyası onun tez-tez işlənməsi üçün geniş imkanlar açır və bu (deyktik funksiya), onun fərqləndirici əlaməti olaraq «Füyuzat» jurnalının dilində də özünü göstərir. Həmin əvəzliyin «hansı» deyil, «hankı» şəkildə işlənməsi XX yüzilin ikinci yarısına qədər davam etmişdir. S.Vurğunun da əsərlərində bunun şahidi oluruq. Jurnalın dilində bu sual əvəzliyi yalnız «hankı» şəkildə deyil, həm də çağdaş dilimizdə olduğu kimi «hansı» formasında işlənmiş və bu müvazilik uzun müddət dilimizdə davam etmişdir:

İnsan *hansı* sinndə olursa-olsun, hali-dövrən iki, üç gün anın müradına təvafüq etdikcə məsud olur (290).

«Bu sözün «hansı» şəkildə sabitləşməsinin XVIII əsrdən başladığını söyləmək olar. Çünki Azərbaycan ədəbi dilinin bu dövrdən etibarən ümumxalq dilinin qüvvətli təsiri nəticəsində sadələşməyə doğru inkişafı, xalq yaradıcılığının davamlı nüfuzu dilin lüğət tərkibi, ifadə və üslubu sahəsində olduğu kimi, bəzi qrammatik forma və qaydaların da normalaşmasına öz təsirini göstərmişdir» (205, 117). «Hansı» sual əvəzliyinin türk dilindəki variantı «hangi»dir.

«Füyuzat»ın dilində türk dilinin əsas əvəzliliklərindən biri olan *kaç* (jurna-lın dilində «qaç») əvəzliyidir. Bu əvəzlik dilimizdəki «*neçə*» sual əvəzliyinin sino-nimidir. Jurnalın dilində «neçə?» sual əvəzliyinin işlənməli olduğu yerlərdə «*kaç*» sözündən istifadə olunmuşdur:

Macarıstandakı xısımları (əqrəba) bir *kaç* kərələr müsafir dəvət etmişlər (281).

Bir *qaç* sənədən bəri əhalinin qəlbində atəşlənməkdə olan bu nifrətlər əfraddan cəmiyyətlərə, cəmiyyətlərdən ümumiyyətə keçərək, nəhayət, müxtəlif firqələri Stambulov firqəsi əleyhində tövhid edib təhdidkaranə nümayişlər icra etdirdi (300).

Sual əvəzlilikləri içərisində türk dilinə xas olan «nasıl» əvəzliyi diqqəti çəkən vahidlərdəndir. Bu əvəzlik quruluş baxımından sadə deyil. Belə ki, o türk mənşəli «nə» sual əvəzliyi ilə ərəb mənşəli «əsl» sözlərinin birləşməsi nəticəsində yaranıb. «Nasıl» «nə kimi», «necə» mənasında işlənən əvəzlilikdir və «Füyuzat» jurnalının dilində də o öz mənasını qorumuşdur. Lüğətlərdə «əsl» sözünün səkkiz mənası verilir ki, onlardan biri «əsas, mahiyyət», digəri isə «bir şeyin əsas qismi» deməkdir. «Nasıl» əvəzliyi türk ədəbi dil normasının təsiri ilə jurnalın dilində xüsusi işlənmə tezliyinə malikdir:

Nasıl şad və məsrur olmalı ki, qütb-i-şimalının bir nöqtəsində bir nur pəyda olub anın yaşıl şüaları – zülməti-həmradan müztərib olan otuz milyon qəlbi tənvir və ehya edəcək (71).

«Füyuzat» jurnalının dil materialları digər əvəzliliklərdə də bəzi fərqlərin olduğunu göstərir. Məsələn: Hər *nasıl* olsa da bu gün Rusiyadakı mətbuati-islamiyyənin toxumunu qafqaslılar əkməmişdir (95).

Ruh *nasıl* qərqeyi-girdabi-izmihlal ola bilir? (334).

Nasıl deməyəlim? (362).

Bu *nasıl* qələt isə kübari-üdəbanın xətdən salim olduğuna sahib olmaq da öylə qələtdir (365).

Qeyri-müəyyən əvəzliliklər baxımından yanaşdıqda, «Füyuzat» jurnalının «hamı» əvəzliyinin ifadə etdiyi mənalarda mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənən «hənsi» (hamısı) sözünün snesifikasiyasını görürük. «Hən» (hen) sözü türk dilində təklidə (şəkilçi qəbul etmədən) «bütün», «daim», «hər zaman» mənalarını bildirən zərf kimi işlənir. Lakin o, mənsubiyyət əlaməti qəbul edərək jurnalın dilində əvəzlik kimi rol oynamışdır:

Bu sözlərin *hənsi* boşdur ...dedi (264).

Hənsi mövzuyi-mübahisə və müzakirəyə qoyuldu (266).

Bu əvəzlilik üçüncü növ təyini söz birləşməsinin tərkibində onun əsas hissəsi kimi çıxış etmişdir.

Hənsi din qardaşlarımız olduğundan tərəqqiləri ilə iftixar edər, sevini-yoruz, tədenniləri ilə də mütəəssif olur, ağlarız (96).

Hənsi əcnəbi əsərləri, əcaib degilmi? (189).

Bütün aləmi-islamda, türklərdə, əcəmlərdə, ərəblərdə... *hənsində* az-çox fərq ilə hal məəttəəssüf bu mərkəzdədir!... (362).

Jurnalın dilində bəzən «hamınız» (həminiz) əvəzliyinin sinonimi olaraq «cəminiz» sözündən də istifadə olunmuşdur:

Cəminiz nərişən oldu, firqə-firqə, fərd-fərd oldunuz (80).

«Füyuzat» jurnalının dilində işlənən «*nərə*» (türk dilində nere) sual əvəzliyi də maraqlıdır. Quruluş baxımdan, o da mürəkkəbdir, «nə» və «yer» (yerə) sözlərinin birləşməsindən yaranıb «hansı yerə», «nə yerə», «haraya» mənalarında və ismin müxtəlif hallarında işlənir:

Bunları *nərədə* arayacağam? (339).

«*Nərə*» sual əvəzliyi mənsubiyyət şəkilçisi ilə də işlənmişdir:

O ilk məktəb *nərəsidir*? (272).

Nə sual əvəzliyi türk dilləri üçün xarakterik sözdür və üslub məqamlarının kəmiyyət və keyfiyyəti ilə digər əvəzlilərdən fərqlənir. O, dilimizdə işlənmə tezliyinə görə də diqqəti çəkən vahidlərdəndir. Bu mənada, «nə» sual əvəzliyi müxtəlif dövrlərdə də dilimizdə tez-tez işlənmişdir. Onun «Füyuzat» jurnalında işlənməsi yeni bir fakt deyil. Lakin həmin əvəzliyin mənsubiyyət əlaməti ilə işlənərkən hansı bitişdirici samiti qəbul etdiyi məqam bir qədər fərqlidir. Belə ki, jurnalın dilində belə zamanlarda «nə» sual əvəzliyi Azərbaycan dilində olduğu kimi «y» bitişdirici samiti ilə deyil, «s» ilə işlənmişdir.

Baxalım bütün dünyaya namı getmiş «Tərcüman»ın məsqəti-rəsi olan mübarək Krım yarımadasının *nəsi* və kimləri vardır? (95).

Sual əvəzlilikləri içərisində ən çox üslub keyfiyyətinə malik olanı «nə?» əvəzliyidir. Onun üslub imkanları haqqında dilçilik ədəbiyyatlarında kifayət qədər məlumat verilib.

«Füyuzat» jurnalının dilində işlənən şəxs əvəzliliklərində də fərqli (Azərbaycan dilindən) cəhətlər var. Doğrudur, bunlar o qədər də ciddi seçinti deyil, sadəcə olaraq ümumtürk dili xüsusiyyətlərindən biridir. Onların məzmununda heç bir ayrıntı özünü göstərmir, yalnız fonetik dəyişmələr var. Məsələn, ümumtürk dilində olduğu kimi birinci şəxs təkdə «mən» əvəzinə «bən» işlənmişdir:

Dörd-beş sənə əqdəm *bən* İstanbulda idim (98).

Həmin əvəzlilik hallandıqda ismin yönlük halında «ə» saitinin «a» saiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi özünü göstərir:

Bana öylə gəliyordu ki, guya bən böyük bir şəhərə, Avropa, ya Amerika paytaxtlarından birinə daxil oluyorum (117).

Maraqlı məqamlardan biri budur ki, «bən» əvəzliyi bəzi hallarda jurnalın dilində təsirlik hal şəkilçisi qəbul etsə də, yönlük halın ifadə etdiyi mənada işlənmişdir:

Əcdadımız *bana* mərhəmət etmədi isə, barı siz *bəni* rəhm ediniz (220-221).

İkinci şəxsin əvəzliyi yönlük halda birinci şəxsin təkində olduğu kimi incə açıq, dodaqlanmayan sait əvəzinə qalın, dodaqlanmayan sait işlənmişdir:

Əzizim, şəbab nəyə lazımdır *sana* ? (184).

Üçüncü şəxs əvəzliyi jurnalın dilində müxtəlif şəkilçilər (hal,cəm) qəbul edərkən onun əvvəlindəki dodaqlanan açıq sait (o) öz yerini dodaqlanmayan açıq saitə (a) vermişdir:

Anı bir vəhm və xəyal kimi sezmək də kafidir (66).

Anın üçün ifadatımız mübhəmat və kinayətdən ibarət olmalı (67).

Bu həm şəxs, həm də işarə əvəzliyi olaraq ikili xarakter daşıyan leksik vahid, demək olar ki, bütün türk dillərində adlıq haldan başqa, yerdə qalan hallarda və cəm şəkilçisi qəbul etdikdə «an» kimi işlənmişdir. Tədqiqatçı alimlər «an»ı şəxs-işarə əvəzliyinin ən qədim forması hesab edirlər.

«Füyuzat» jurnalının dilində geniş şəkildə işlənən və Azərbaycan, ümumiyyətlə, ümumtürk dilində qədimdən istifadə olunan «kəndi» əvəzliyi işlənmə tezliyinə görə ön sıralardadır. Onun snesifikliyini çağdaş dövrümüzdə daha çox qoruyan türk dilidir.

«Kəndi» əvəzliyi klassik ədəbi dilimizdə «öz» əvəzliyi ilə müvazi işlənərək XX yüzilin ikinci yarısına qədər davam etmişdir. «Kitabi-Dədə-Qorqud» dastanlarının, Nəsimi, Füzuli, M.Π.Vaqif, N.Nərimanov, M.Ə.Sabir və başqalarının dilində işlənən, füyuzatçıların, o cümlədən, H.Cavidin dilinə xas olan «kəndi» əvəzliyi M.Kaşğarlının «Divani-lüğəti-it-türk»ündə də qeyd olunmuşdur.

«Füyuzat» jurnalının dilində qayıdış əvəzliyinin hər iki variantı işlən-mişdir:

Kəndimizi mühafizəyə hala qüdrətimiz vardır (88).

Bu da öz tərəqqiləri ilə yanon mədəniyyəti təsirinin nəticəsi olsa gərəkdir (83).

Yarəb bənim nə qəbahətim var idi ki, doğurub böyütdüyüm və *kəndilərindən* heç bir şeyi əsirgəmədiyim, daima ağuşı-şəfəqqətimdə bulundurduğum övladım bəni başqalarının əlinə təslim edib bəndən ayrıldılar? (218). Əli Heydər bəy öz ana dili olan türkcəyi ancaq öz evlərində xüsusi müəllimlər vasitəsi ilə təhsil edə bilmiş idi (91).

İşbu qaydaya davam edərlərsə nəinki Quranın mənasını anlamağa, hətta *kəndi* ana dillərində oxuyub

yazmağa qadir şəxs yigirmidə bir ya çıxar, ya da çıxmaz (324).

Ey *kəndini* müqtədir hesab edən qoca kimyagər! (344).

«Kəndi» əvəzliyi üçüncü şəxsin təkində iqiqat mənsubiyyət əlaməti qəbul edir, bu, onun ikinci şəxsin təkindəki qayıdış əvəzliyi ilə qarışmasına mane olur:

Bəşərin *kəndisinə* məskən edindigi-təsirəti-təbiiyyə ilə meydana gəlmiş-ğar və yarlar, zəif vücudunu nə təbiətin təsirətindən, nə də bəşərat və canavarlardan lazımı kibi mühafizə etmədiyindən, bu iki düşməni-təbiətə müqabilə edəcək bir məskən tədarükünün lüzumini anlamış və icrasına çarələr aramağa başlamışdır (74).

Təşkil olunan firqəmiz də *kəndisini* millətə göstərmədi.

H.Mirzəzadə «kən-di» əvəzliyinin canlı danışq dili və dialektlərimiz üçün səciyyəvi olmayaraq kök sala bilmədiyini qeyd etsə də, əvəzliliklərlə bağlı xüsusi tədqiqatlarda Qazax, Şəki, Saatlı dialektlərində hələ də işləndiyi göstərilir (152, 159).

Beləliklə, «kəndi» və «öz» əvəzliyi həm şəkilçi qəbul etmədən təyini əvəzlilik kimi, həm də mənsubiyyət şəkilçiləri ilə birlikdə qayıdış əvəzliyi kimi «Füyü-zat»ın dilində işlək olmuş və onun işlənmə dövrü jurnalla başa çatmamışdır.

«Füyuzat» jurnalının leksikasında fellərin xüsusi leksik mövqeyi vardır. Jurnalın dilində işlənən fellərin əksəriyyəti indi də dilimizdə ümumişləkdir. İşlənmə dairəsinin genişliyi və qrammatik rolunun qabarıqlığı ilə səciyyəvidir. Bundan başqa, fellər nolisemik imkan, omonimlik xüsusiyyəti, sinonimik cərgədə yeri məsələlərinə görə də diqqəti çəkir. Jurnalın lüğət tərkibində bu gün üçün arxaıkləşən bəzi sözlər fel zonasına aiddir. Bu baxımdan, «yanmaq» feli səciyyəvi dil faktlarındandır. Bu felin türk dillərində işlənmə tarixi qədimdir o, ümumtürk elementlərindəndir. Bir neçə mənada işlənən bu söz «tikmək», «düzəltmək», «etmək» və s. hərəkət anlayışlarını ifadə etmişdir:

Altmış sənə yaşayıb baş gütmədən isə çox iş *yanıb* az yaşamaq daha övladır zənn edirik (94).

Lakin idareyi-istibdad altında əzilən millətlər nə *yansınlar?* (116).

Ya bən o vaxta qədər nə *yanacağam?* (272).

Jurnalın bir yerində «yanmaq» sözü dilimizdə ifadə etdiyi mənanın qorunduğu «etmək» sözü ilə yanaşı işlənmişdir.

İnsanların kəndilərini hər dürlü əzvaqi-hüzuratdan mən etdikcə, iktisabi-fəzail və kəmalat edə biləcəkləri etiqadında bulundurları, nəfslərini ənvai-nihən və məşəqə alıxdırmayı bir qaideyi-əsasiyyə ittixaz etdikləri o qədim riyazət və imsak dövrlərində, ətfalın hər arzusuna müxalifət və «*yanma! etmə!*» kibi tən-bihatla hər günə əfali-iradiyyələrinin icrasından alı qoymaq şübhəsiz ən eyi bir üsuli-tərbiyə ədd olunuyordu (110).

Göründüyü kimi, nümunələrdə «yanmaq» feli «iş» ismi ilə işlənərək «iş görmək» mənasında semantikasının genişliyini təsdiq edən vahid kimi özünü göstərmişdir. Belə ki, o indi də türk dilində zəngin semantikasını mühafizə edə-rək iyirmi iki mənada işlənir. Bizim türkcəmizdə isə artıq arxaıqlaşmışdır. Lakin canlı danışiq dilində «çörək yanmaq» şəklində işlənəkdədir.

Çağdaş dilimiz üçün normativliyini itirmiş fellərdən biri də «qılınmaq» ləksemdir. Bu sözün də qədim türkcənin ümumi vahidi olması şübhəsizdir. Aktiv leksikadan sayılmasa da, jurnalın dilində həmin fellə rastlaşırıq:

Bu şeylərin cümləsi iki-üç yüz min lira qiymətində olduğundan bunların bihudə və məttə ziri-zəmində buraxılmasından isə sərfilə Nəcəfdən İrana qədər bir təmir yol yamıaraq müsəlman zəvvarının təshibi-iyab və zəhabına xidmət edilməsi və heç olmazsa zəvvar üçün bununla Nəcəf və Kərbəlada xan və müsa-fırxañ kibi binalar yamılması əlbətdə daha xeyirli olur fikri ilə Midhət Paşa tərəfindən bir

təklif bəyan edilmiş isə də, üləmayi-İraniyyə tərəfindən cavab göstərilmədiyi cəhətlə mücəvhərat və əşyayi-məzkurə yenə məhəllinə dəfn olunaraq qamısı Mədhət Paşa ilə ümənyai-İraniyyə tərəfindən təmhir *qılınmışdır* (72-73).

Cümlədə kəmiyyətə seçilən (ona yaxın) fəl məzmunlu sözlər içərisində iki dəfə «yanmaq» (müxtəlif formalarda) və bir dəfə «qılınmaq» fəli işlənmişdir. Onlar arxaik məzmunu ilə fərqlənir.

Jurnalın dilində «qılmaq» fəli həm əsas, həm də köməkçi fəl kimi işlənmişdir. O, türk dilində köməkçi fəl kimi indi də işlək olsa da, dilimizdə bu funksiyasını itirmiş, yalnız «namaz qılmaq» tərkibi fəlinin komponenti kimi qalmışdır.

Türk dillərinin budaqlanma mərhələsindən əvvəl və bir müddət sonra ümumi dil vahidi kimi işlənən «bulunmaq» fəli, yəqin ki, milliləşmənin güclənməsi prosesinin təsiri ilə dilimizdəki mövqeyini tərk etmişdir. Lakin XX yüzilin əvvəlində yazılı nitq nümunələrində, o cümlədən, «Füyuzat» jurnalında onun öz mövqeyini qoruduğunun şahidi oluruq. «Bulunmaq» müxtəlif morfoloji dəyişikliklə jurnalın dilində bir sıra məqamlarda işlənmişdir:

Əlyövəm qafqashıların ikitərəfli təhsili-ali görmüş, hər ikisinin də haqqından gələ bilmiş iqtisadlı mütəəddid ədibləri, şairləri, qəhrəman və mücahidləri, millət uğrunda çalışan fədakarları *bulunduğu* kibi, nə çox doktorları, mühəndisləri, müəllimləri həqiqətnəməst mövla axundları, yüzlərcə milyonerləri, həmiyyətnərvər sənət sahibləri, mükəmməl müəllimləri, filanları vardır (95).

Digər tərəfdən hökumətin təərrüzündən məsun olub bəstə girmək üçün də icabında gözəl yerlər *bulunuyordu* (100).

Bunlardan birisi məbusluq sifətilə hər növ təcavüzətdən məsun *bulundurulması* lazım gələn Siqov ilə Yerşovun Krasnoufımsk şəhərində zabitə məmurları tərəfindən döyülməsi məsələsidir (211).

«Bulunmaq» feli jurnalın aktiv leksika faktlarındanandır. O, çağdaş türk dilində də işlənmə tezliyinə malik olaraq semantikasının zənginliyi (ondan çox mənası var) ilə seçilir və türk dilinin söz yaradıcılığında fəal iştirak edir.

«Füyuzat» jurnalının lüğət tərkibində dildə tamamilə köhnəlmiş leksik arxaizmlərdən başqa, çağdaş ədəbi dilimizdə, fonetik dəyişmə ilə işlənən sözlərə də rast gəlirik ki, onlardan biri «qoğalamaq» felidir:

Пәncәрәдән бaxıb гөрдүм ки, бир нечә адам qaçıyор, нolis зәбтиyyәләри дә bunları *qoğalayaraq* tutmaq istiyorлар, фәqәт tutamadılar, чүнки qaçанлар бир xанәyә girib gizləndиләр (130).

Bu söz jurnalın dilində «*qovalamaq*» mənasında işlənmişdir. Hazırda türk ədəbi dilində həmin söz «koğalamak» və «kovalamak» şəklində eyni mənada istifadə edilən leksik vahid kimi lüğətlərdə qeyd edilir.

Maraqlı leksemlərdən biri də «varmaq» sözüdür. Bu fel semantik arxaıkləşmə prosesinin təsirinə məruz qalıb. Jurnalın dilində isə işlənmə tezliyinə malikdir:

Varsun o bəldə nıdayı-haqqı eşitməsin, nə bə s var? (210).

Demək sən Nuri əfəndiyə *varmıyacaqsan?*.. (264).

Varub baxayımmy, annə? (271).

Heç olmazsa şu geniş ocaq başına *varub* içiniz (288).

Lakin biçarə ciftləri bir taqım təhlükəli masallarla qorxudaraq hicrətlərindən istifadəyə qalxacaq dərəcə xainlərin də müsəlmanlar içində bulunduğunu söyləməgə dilimiz *varmıyor!*.. (302).

Bu fel türk mənşəli qohum dil elementlərindəndir və hazırda həm fonetik, həm də leksik-qrammatik mühafizəkarlığını qoruyaraq türk dilində fəal mövqedədir. Çağdaş türkdilli lüğətlərdə bu felin ona yaxın mənası göstərilir. Bizim dilimizdə isə «fərqiə varmaq» frazeoloji vahidinin tərkibində qalmışdır. Dilimiz üçün arxaıkləşmiş

vahidlərin türk dilində və Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində qorunması regional milliləşmənin güclənməsi ilə müşayiət olunan inkişaf qanunauyğunluğunun nəticəsi hesab edilməlidir.

Tarixi-lingvistik cəhətdən təhliləyərək vahidlərdən biri kimi «uğraşmaq» feli maraqlıdır. Uzun yüzillər boyu ümumtürk leksikasının aktiv zonasına daxil olan bu fel milli təsirə məruz qalmış və nəticədə get-gedə işlənmə dairəsi daralmış, dilimizi tərk etmişdir. Buna baxmayaraq tarixi və çağdaş türk leksikasının işlək vahidi olaraq diqqəti cəkir. Jurnalın dilində «uğraşmaq» feli öz mövqeyi olan dil faktlarındanıdır:

Fəqət bilirəm ki, bunlarla *uğraşacaq* zamanımız yoxdur (152).

Jurnalın dilində bu fel çağdaş türk dilində olduğu kimi «çalışmaq», «məşğul olmaq», «davranmaq», «savaşmaq» kimi mənə genişlənməsi ilə işlənmişdir. Dilimiz üçün mənası daralan bu fel çağdaş türk dilində «uğraştırma», «uğraştırmak», «uğratma», «uğratmak» sözlərində müxtəlif morfoloji dəyişmələrlə aktiv mövqe tutur. Azərbaycan dilində isə «müvəffəqiyyətsizliyə uğramaq» ifadəsinin komponenti olaraq mənə fərqi ilə diqqəti cəlb edir.

Minilliklərin milli fikri ifadəsi olan fellərin içərisində *dəlirmək* sözünü də unutmaq olmaz:

Sən *dəlirdinmi?* (263)

Sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf edən bu fel morfoloji yolla sözdüzəltmə zonasından uzaqlaşaraq sintaktik yolun «karvanı»na çevrilmişdir. Yəqin ki, həmin fel həm isim, həm də sifət kimi işlənən «dəli» sözünün «r» morfoloji əlamətini qəbul edərək düzəltmə söz kimi türk leksikasının vahidləri sırasına daxil olmuşdur. Adlardan düzələn «dəlirmək» feli inkişaf nəticəsində «dəli olmaq» (tərkibi fel) şəklinə düşmüşdür.

Leksik-qrammatik istiqamətdə müqayisə yolu ilə aparılan tədqiqatlar zamanı qarşıya çıxan leksik vahidlərdən biri də «dürülmək» sözüdür:

Halbuki Avropada bu gün mağazalarda əşya *dürülən* kağızlar da məxsus emal olunduğundan o kibi biçarə əsərlərin sahiblərinin isimlərilə bərabər nərələrə gedəcəgini təyin etmək güc degildir (361).

«Burulmaq», «bükmək», «bükülmək» mənasında işlənən bu leksik vahid dilimizdə arxaikləşmənin təsirinə məruz qalmış, lakin türk ədəbi dilində indi də işləkliyini mühafizə etmişdir. Güman ki, dilimizdəki «dürmək» isminin əcdadı həmin feldir. Türk dilində «dürmə» həm yemək növü olaraq isim kimi, həm də məsdər kimi işlənir. Azərbaycan dilində tarixi qədim olan bu söz «Cürtdanın nağılı»nda «yağ dürməyi» söz birləşməsinin komponenti kimi, canlı danışqda da həm təklidə isim kimi, həm də birləşmə daxilində işlənsə də fellik funksiyasını itirmişdir. «Burulmaq», «burmaq», «bükmək», «bükülü», «bükülmə», «büküm» və s. kimi geniş semantikaya malik olan bu söz çağdaş Azərbaycan dilində hərəkət mənasında arxaikləşsə də, bu mənada türk dilinin aktiv lüğət tərkibinə daxildir.

«Füyuzat» jurnalının dili üçün xarakterik olub bu gün üçün dilimizi tərk edən, lakin türk dilində və Azərbaycan dili dialekt və şivələrində yaşayan və ya dialekt və şivələrdən də çıxan fellərin arxaikləşmə dərəcəsi fərqlidir. Bu baxımdan, *aramaq* feli maraqlıdır. Bu fel tamamilə köhnəlməyib, arxaikləşmə mərhələsində olaraq passiv leksikaya keçməkdədir. O, «Füyuzat» jurnalının dilində öz semantikasını qoruyaraq «axtarmaq» mənasında işlənmişdir. Lakin *qullanmaq* feli dilimizin indiki mərhələsi üçün arxaik rılana keçmişdir:

Bunların da başlıca əsəbının birincisi yenə *qullandıqları* lisanın Rusiyanın hər tərəfində təməməən anlaşılmamasından rəğbəti-ümumiyyəyi qazanamıyub müş-

tərisinin azlığı ilə idarədən aciz qalmalarından iləru gəldigi anlaşılıyor (143).

«Qullanmaq» sözü türk dilinin milli vahidlərindəndir. Azərbaycan dilində kənar müdaxiləyə məruz qalmış, semantik mənası birinci komponenti ərəb sözü olan «istifadə etmək» tərkibi felinə keçmişdir. Həmin fel türk dilində əsas mənalarını (istifadə etmək, faydalanmaq, yararlanmaq) mühafizə edərək ona qədər semantik çalarda işlənir. Azərbaycan dilində alınmaların müqaviməti ilə mövqeyini tərək etmişdir.

Ümumtürk leksik vahidi kimi qədim tarixə malik olan «bəkləmək» feli də «Füyuzat» jurnalının dilində işlək olmuşdur. Yəqin ki, bu söz morfoloji yolla düzəlmiş leksik vahidlərdəndir. Sözüün kökü (bək) əsasında «bəkçi» isminin yaranması bu fikri təsdiq edir. Jurnalın dilində «bəkləmək» feli «ummaq», «arzulamaq» mənasında işlənmişdir:

Bu babda lazım gələn tədabiri-mümkünəyi ərbabi-maarifin qeyrət hümmətlərindən *bəkləriz*.

«Bəkləmək» felinin məna meydanı genişdir, o, «gözləmək», «qorumaq», «axtarmaq» və s. mənalarında türk dilinin leksikasına daxil olan vahidlərdəndir. Türk dilində ilkin forma və məzmununda işləkliyini qorusa da, dilimizin leksikasını tərək etmişdir.

Linqvistik tədqiqatın məqsədi baxımından *saçmalamaq* feli də maraqlıdır. Müxtəlif şəkilçilərlə işlənən bu felin ilkin forması güman ki, «dağıtmaq», «tökmək», «yaymaq» mənasında olan «saçmaq» felidir. Onun əsasında oxşar semantikalara malik yeni sözlər yaranmışdır. Əsas mənası «lazımsız sözlər söyləmək» olan bu feldən «saçmalığ» ismi, «saçma sarıan» feli sifəti əmələ gəlmişdir. «Füyuzat» jurnalının dilində leksik məzmununda semantik izini saxlamışdır:

Canım, bən yenə *saçmalıyorum* (319).

Həmin fel XX yüzilin ikinci yarısı üçün tamamilə arxaıkləmiş, türk dilində isə işləkliyini saxlamışdır. Tarixi

çox qədimlərə gedən *irmək* feli jurnalın leksikasında aktiv və passiv leksika arasında orta mövqedədir. Bu fel ümumtürk dilinin faktı olaraq budaqlanma mərhələsindən sonra da ümumi leksik vahid kimi aktiv olmuş, XX yüzilin əvvəlindən başlayaraq istifadə dairəsi daralmağa başlamışdır. «Füyuzat» jurnalında «irmək» felindən bir neçə yerdə istifadə olunmuşdur. Həmin feli müxtəlif formalarda, yəni morfoloji əlamətlər baxı-mından dəyişik şəkillərdə görürük:

Şübhə yoxdur ki, əvəm olan külliyyət, ya əksəriyyət öz mənfəətini almış olsaydı, mübarizə qayət asanlıqla hüsni-əncama *irib* onun mənafeyi intixabatın nəticəsində gözəlcə təmin edilmiş olurdu (36).

«İrmək» (ermək) qədim abidələrdə «çatmaq», «yetmək», «olmaq», «qovuşmaq» mənalarında işlənmişdir. Dilimizin hazırkı vəziyyəti üçün bütün variantları arxaikləşsə də, klassik dil nümunələrində xeyli fəal olmuşdur. «Oğuznamə» (tərtib edən S.Əlizadə) və «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində «olmaq» «çatmaq» mənasında işlənmişdir. Prof. H.Mirzəzadə bu felin çağdaş ədəbi dilimizdə işlənən «idi» nin qədim şəkli olduğunu göstərir. O, erdi-idi; ermiş-imiş variantlarında birinci tərəfi qədim, ikinci tərəfi isə çağdaş forma he-sab edir. Belə olduqda həmin cərgədə «isə» kənarda qalır. Fikrimizcə, bu fikirlə razılaşmaq çətindir. Hazırda türk ədəbi dilində tam müstəqil fel kimi işlənən «ermək» variantı da buna əsas verir. Tarixən semantikasını bütün gücü ilə qoruyan «ermək» feli indi də ana türkcədə «çatmaq», «qovuşmaq» mənalarında fəal leksikaya daxildir. «Idi» və «imiş» (H.Mirzəzadədə «isə» bu sırada yada düşmür) aktiv və əsas felin «xələfi» kimi şübhəli görünür. Fellərdə mürəkkəb-likdən sadəliyə doğru gedən prosesə əsaslanaraq *irmək//ermək* felinin «idi»nin əcdadı olduğunu demək üçün ən azı çağdaş türkdilli lüğətlərdə fəal mövqeyə malik olan «ermək» leksemini «görməmək» lazımdır. Fakt isə danılmazdır. «Idi»yə və onunla bir sırada olan vahidlərə

gəlinəcə, məsələni aydınlaşdırmaq zərurəti ortaya çıxır. Bu gün artıq şəkilçiləşmiş, daha dəqiq desək, əsas fellə şə-kilçi fel arasında tərəddüddə olub daha çox ikinciyə meyl edən «idi», «imış», «isə» şəkilçi – fel funksiyasındadır.

Şəkilçi – felin isimlərə fellik məzmunu verməsi, onları «fəlləşdirməsi» fikri qəbul edilmişdir. Türk dilində şəkilçi-felin dörd şəkli göstərilir:

1. Şühudi keçmiş zaman şəkli –Belirli keçmiş zaman kipi-idi. Məsələn: *inceydi, yorgundum.*

2. Nəqli keçmiş zaman şəkli –Belirsiz keçmiş zaman kipi-imış.

«Idi, imış, isə» sözləri haqqında M.Hüseynzadə «köməkçi fel» terminini işlətməmiş və o bir sıra türk dilləri üçün ortaq nəticəyə gəlmişdir: «idi, imış, isə» köməkçi felləri «imek» felindən başqa bir şey deyildir. Buna görə də bunlar hər hansı bir nitq hissəsi ilə işlənsə, həmin nitq hissəsində keçmiş zaman məzmunu yaradır» (140,217). Deməli, «idi, imış, isə» bir tərəfdən köməkçi fel, digər tərəfdən isə şəkilçi-fel hesab edilir. Əslində, köməkçilərlə şəkilçilərin funksiyası təxminən bərabər dərəcədədir. «Idi, imış, isə» sözləri şəkilçi kimi ahəng qanununa tabe olur, bitişik yazılır, heç bir suala cavab vermir. Onlar sözlərə qoşularaq həm sözün şəklini dəyişir, həm də məzmunu təsir edir, yəni məzmun dəyişikliyi yaradır, şərt, şahidlik, uzaqlıq və davamlılıq və s. kimi anlamları ifadə edir. Lakin onlar köməkçilər kimi də ayrı yazılır.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, «idi,imış, isə» hissəcik və köməkçi feldən daha çox şəkilçi feldir. Çünki «hissəcik» dedikdə onun hansı nitq hissəsi ilə bağlı olduğu açıq bilinmir. «Idi, imış, isə» həm sözlərə bitişik, həm də onlardan ayrı yazılır. Deməli, bu sözlər vaxtı ilə müstəqil fel kimi işlənmiş, «imek» felinin za-man keçdikcə şəkilçiləşən, lakin məzmununu itirməyən formalarıdır.

3. Geniş zaman şəkli- Geniş zaman kınıdır. Azərbaycan dilində indiki zaman düzəldən $-ır^4$ və qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi $-ar^2$ türk dilində geniş zaman düzəldən şəkilçilərdir.

4. Arzu-şərt şəkli –Dilek, koşul kını -ise

Digər şəkillərdən fərqli olaraq, arzu-şərt şəklinin sual forması yoxdur.

Bunlardan başqa, türk dilində şəkilçi-felin «iken» şəkli də var, o, «ken» şəklində sözlərə qoşulur və onlara zaman anlamı verir.

Deməli, «idi, imiş, isə» zaman mənası ilə bağlı olan sözlərdir. «Idi, imiş» köməkçi felləri «imək» felinin «i» kökü ilə şühudi keçmiş (-di), nəqli keçmiş (miş) şəkilçiləridir.

Azərbaycan dilçiliyində maraqlı və mübahisə doğuran məsələlərdən biri də felin mürəkkəb şəkillərini əmələ gətirən vasitələrin - «idi», «miş», «isə» sözləri-nin nəyə aid olması və necə adlandırılmasıdır.

Azərbaycan dilinin müxtəlif tarixi dövrlərində «idi» və «miş»ə müxtəlif münasibətlər göstərilmiş, onlara bir-birindən fərqli adlar verilmiş, bu mövzu ilə bağlı təhlillər aparılmış, lakin dəqiq, tutarlı, razılıqla qarşılanan fikir söylənilməmiş, beləliklə də, «idi» və «miş»in dildə mövqeyi tam və düzgün müəyyənləşdirilməmişdir. Bu gün də onların geniş elmi izahına ehtiyacımız var. Həmin mövzu ilə bağlı dolaşıqlığın əsil səbəbi müxtəlif dilçilərin bir-biri ilə əlaqəsi olmayan və bir-birini tamamlayan mülahizələridir. «Idi» və «miş» dilçilik ədəbiyyatlarında daha çox «köməkçi fel» adlanır. «Mürəkkəb xəbərlər sintaktik və-hidlərlə, daha doğrusu, təyini söz birləşmələri, məsdər, feli sifət və feli sifət tərkibləri «idi», «miş» köməkçi fellərinin qoşulduğu sözlər və s. ilə ifadə olunur» (6, 138). «Müasir ədəbi dilimizdə işlənən *idi*-nin qədim şəkli «erdi», «irdi» köməkçi felləri olmuşdur. Lakin zaman keçdikcə sözün tərkibindəki *r* səsi zəifləyib düşmüş və müasir dildə idi, -di, (dı,du,dü) sabitləşmişdir. «*Ermiş, irmiş*

müasir dilimizdə olan *imiş*-in qədim şəklidir». «Eyni zamanda bu formanın mürəkkəb şəklini düzəltmək üçün feldən sonra «idi» və «imiş» köməkçi felləri işlənir» (205, 161).

Dilçilik ədəbiyyatlarında «idi» və «imiş»in bağlama olduğu haqqında fikirlər də öz əksini tapmışdır. Məsələn: «Bəzən təsriflənən *et elə, ol* köməkçi fellərindən sonra *idi*(*dı,di,du,dü*) və *imiş* (*mış,mış,muş,müş*) bağlamaları da əlavə edilə bilər». «Idi» və «imiş» bağlamasının iştirakı ilə düzələn xəbərlərdə çox za-man *idi* bağlaması *dı* -(*di,du,dü*), *imiş* isə *mış* (*miş,muş,müş*) şəklində adlara və ya fellərə qoşulur» (207, III c., 171) və s.

«Idi» və «imiş»in bağlama hesab edilərək, köməkçi nitq hissələri sırasına daxil edilməsi haqda «Müasir Azərbaycan dili»ndə daha geniş şəkildə bəhs edilmiş, lakin tamamilə aydınlaşdırılmamışdır ki, onlar nəyi nəyə bağlayır. Qəribə burasıdır ki, həmin ədəbiyyatda «idi» və «imiş» köməkçi nitq hissəsi hesab edilərək, «bağlama» adlandırılır, lakin nitq hissələrinin təsnifində onlar köməkçi nitq hissələrinin sırasına daxil edilmir.

«Idi» və «imiş» haqqında fikirlər bununla məhdudlaşmır. Onlar «xüsusi zaman şəkilçisi», «hissəcik», «köməkçi fel», «ünsür» adları ilə təqdim edilsə də, cəsarətlə demək olar ki, alimlərin bu haqda vahid fikrinə rast gəlinmir və bu məsələnin konkret həllinə hələ də ehtiyac duyulur. T.I.Hacıyev və E.I. Əzizov «idi» və «imiş»i «qrammatik ünsür» adlandırırlar: «*Idi, imiş* qrammatik ünsürləri və «bilmək» feli işləndikləri sözə yeni leksik məna yox, xalis qrammatik məz-mun verir; buna görə də bunların yaratdığı formaları (gəlmiş idi, gəlir imiş, gələ bildim) mürəkkəb söz saymaq olmaz (111, 4).

«Idi» və «imiş» haqqında belə müxtəlif fikirlər bu gün özünü çağdaş Türk dilində də göstərir. Maraqlıdır ki, hər iki dildə «idi» və «imiş»dən fel bəhsində danışılır və çox zaman onlardan fel kimi bəhs olunur. Bu, çox təbiidir. Çünki «idi» və

«imiş» felin əsas kateqoriyaları olan zaman və şəxs kateqoriyalarından kənarda qala bilmir. Onlar məzmunca felin keçmiş zamanı ilə əlaqədardır və şəxs şəkilçilərini qəbul edir. Türk dili ədəbiyyatlarında «idi» və «imiş»in «imek» feli ilə bağlı olduğu göstərilir. «Yalnız bir fiil vardır ki, o fiile bu eklerin həpsi getirilmez. O fiil imek fiilidir». Türk dilində i-felin kökü, mek –isə məsdər şəkilçisi hesab edilir. Bu fel türk dilinin «əsas köməkçi feli» adlandırılır. «I-fiili Türkcenin ana yardımçı fiilidir». Türk dilində bu fel «cevhər fiil» kimi qiymət-ləndirilir. Bu dildə «imek» felinə «isim fiili» kimi yanaşma halları da var. Bu fikirlərin əsasında iki məsələ durur:

1. «Imek» felinin fellərdən başqa, isimlərlə də işlənməsi.
2. Isimlərlə işlənərək, onlara fellik məzmunu verməsi.

«Imek» felinin funksiyası həmişə eyni deyildir. Belə ki, fellərlə işləndikdə «imek» felin mürəkkəb şəkillərinin yaranmasına xidmət edir. Məsələn, oku-yardım (okuyar –idi-m), okuyormuşum (okuyor-imiş-im). «Imek» feli ad soylu sözlərlə işləndikdə onları felləşdirir. Məsələn, güzel idi, kitan imiş. Çox zaman «imek» felinin kökü düşür və o şəkilçiləşir. Ona görə də Türk dilində «imek» feli daha çox ek-fiil (şəkilçifel) kimi təqdim olunur.

«Idi, imiş» köməkçi felləri «imek» felindən əmələ gəlmişdir, «imek» feli vaxtı ilə müstəqil fel olub, müəyyən mənaya malik olmuşsa da, indi artıq müstəqil işlənmir və məzmun ifadə etmir. Bunun kökü müxtəlif şəkilçilərlə birləşdikdə hal, vəziyyət, şərt və zaman bildirən köməkçi fellər əmələ gətirir, bunlar da «iken», «isə», «idi» və «imiş» şəklində müxtəlif nitq hissələri ilə işlə-nərək, yuxarıda qeyd olunan məzmunları ifadə edir» (205,217).

Həm Azərbaycan, həm də Türk dillərində «idi» və «imiş»in «imek» (imek) feli ilə bağlı olduğunu, demək olar ki, alimlərin çoxu qəbul edir. Lakin H.Mirzəzadə bu fikri təkzib

edərək, göstərir ki, idi, «erdi» («irdi»), imiş isə «ermiş» («irmiş») köməkçi feli ilə bağlıdır.

Göründüyü kimi, hər iki dildə «idi» və «miş» haqqında müxtəlif fikirlər olsa da, bu haqda dəqiq və vahid bir rəy yoxdur. Türk dilində «idi» və «miş» daha çox şəkilçi fellə (ek-fiil) əlaqələndirilir və onun əsası «imek» feli hesab edilir. Bu felin «ek-fiil» (şəkilçi fel) adlandırılması daha məqsədəuyğundur. Ona görə ki, bu fel, doğrudan da, şəkilçi mövqeyində dayanır, yəni şəkilçinin görə biləcəyi işi görür. İşlənmə yerinə, sözlərlə və ya onlara bitişik yazılma məsələsinə gəlinə, yenə də ona şəkilçi kimi yanaşmaq mümkündür. Ona görə ki, türk dilində şəkilçilərin ayrı yazılması halları da vardır. Bu baxımdan, *mi*⁴ –«soru eki»ni (sual şəkilçisi, Azərbaycan dilində sual ədatı) nümunə göstərmək olar. Məsələn: bilir mi? Gelir misin?

Azərbaycan dilində felin mürəkkəb şəkilləri türk dilində «fiilin birləşik zamanları» (felin mürəkkəb zamanları) adlanır. Bunlar aşağıdakılardır:

Hikayə birləşik zamanı (hekayə mürəkkəb zamanı), *rivayət birləşik zamanı* (rəvayət mürəkkəb zamanı), *şart birləşik zamanı* (şərt mürəkkəb zamanı). Türk dilində, Azərbaycan dilində olduğu kimi, mürəkkəb zamanlar «imek» (imək) şəkilçi-felin köməyi ilə düzəlir. Türk dilində əmr şəklindən (emir kını) başqa, yerdə qalan bütün şəkillərin hekayəsi var. Hekayə mürəkkəb zamanında şəkilçi fel hekayə ifadə edir: gediyor-du-m, gelmiş-ti-m, gelecek-ti-m, gelir-di-m. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, türk dilində şühudi keçmiş zamanın da hekayəsi var: geldi-y-di.

Rəvayət mürəkkəb zamanında şəkilçi-fel rəvayət ifadə edir: gelir-miş-sin. Türk dilində şühudi keçmiş zamanın və əmr şəklinin rəvayəti yoxdur. Şərt mürəkkəb zamanında şəkilçi-felin morfoloji əlaməti (ise) şərt ifadə edir: gəlmişse, okuyorsa. Türk dilində əmr, şərt və arzu (istek) şəklinin şərt mürəkkəb zamanı yoxdur. Mürəkkəb zamanların hamısı

şəkilçi-felin ifadə etdiyi anlama görə adlanır. Felin mürəkkəb zamanlarında bütün şəxslər vardır. Azərbaycan dilində «dır» xəbərlək şəkilçisi Türk dilində «imek» felinin indiki zaman şəkilçisi (şimdiki zaman eki) adlanır. O, qüvvətləndirmə və ehtimal anlamı daşıyır: okumuş-tur, gəliyorsun-dur. Azərbaycan dilində bu şəkilçi daha çox üçüncü şəxsə artırılır. Lakin türk dilində elə bir şəkil və şəxs yoxdur ki, bu şəkilçi ona artırılmasın. Bütün bunlar «idi» və «imiş»in şəkilçi-fel adlandırılmasına haqq verir.

«Füyuzat» jurnalında dil vahidlərinin təhlili bir daha təsdiq edir ki, arxaikləşmə müəyyən zaman daxilində dilin leksik-qrammatik strukturunda baş verən qanunauyğunluqdur, təbii bir dil hadisəsidir. Jurnalın dilində fel məz-munlu sözlər kəmiyyət və mənasına görə daha zəngindir. Türk elementi baxı-mından mühafizəkarlığını uzun müddət güclü şəkildə qoruyaraq son dərəcə zəif dəyişməyə məruz qalan və ya heç dəyişməyən hal-hərəkət anlayışı bildirən sözlərin bir qismi bəzi ayrı-ayrı türksöylü dilləri (məsələn, Azərbaycan dilini) tərk etsə də, ümumi ana türkcənin əsas leksik vahidləri kimi bu gün də canlıdır.

«Füyuzat» jurnalının dilində günümüz üçün arxaizm sayılan sözlər öz mövqeyini müxtəlif təsir və səbəblərdən tərk etsə də, onların bir qrupu, semantikasını başqa leksemlərdə qoruya bilmişdir. Jurnalın dilində bütün dövrlərin yazısında işlənərək indi də sabitliyini saxlamış leksik-qrammatik vahidlər türk dilinin möhkəmliyini göstərən faktlardır. Onlar bütün dövrlərdə olduğu kimi, indi də ədəbi dilin fəal lüğət vahidləri kimi forma və məzmununu mühafizə edir («ermək/irmək» kimi).

«Füyuzat» jurnalında dilimizin leksik vahidləri içərisində fərqli olan *ısıрмаq* felinə də rast gəlirik:

Üləməmiz, ürəfəmiz, doktorlarımız, hüquqşünaslarımız, advokatlarımız və müəllimlərimizdən mütəşəkkil bir ictimada bu əsəfəngiz halı görünə parmaq-larımı *ısırmışdım* (190).

Jurnalın dilində «dişləmək» mənasında işlənən bu felin türk dillərində həmin mənadan başqa, «sıxmaq», «qonarmaq», «dalamaq», «qaşındırmaq» kimi geniş semantik imkanlarını görürük. «Isırma» çağdaş dilimiz üçün tamamilə ləksik arxaizmdir.

Jurnalın dilində fəal mövqeli fellərin bir qismi sonralar semantikasını başqa fəldə yaşatmışdır. Bu baxımdan *qanatmaq* feli səciyyəvidir:

Bunun üçün bəhsimizi *qanadalım* (190).

Nəhayət, «Məclis» açıldı. İki ay davam etdikdən sonra *qanadıldı* (219).

Birinci nümunədəki fel «qurtarmaq», ikincisində isə «bağlanmaq» mənasında işlənməmişdir. «Qanamaq» feli çağdaş dilimizdə öz mövqeyini «örtmək» felinə vermiş, lakin onun fonetik tərkib əlamətləri fəldən düzələn «qanaq» ismində yaşayır. Həmin ləksə fel olaraq dilimizdə funksiyasını azaltmışdır və gələcək taleyi naməlumdur. Ola bilər ki, son zamanlar dilimizin ana türkcə vahidləri hesabına yeni milliləşmə mərhələsi ilə bağlı olaraq «qanamaq» (qanatmaq, qanadmaq və s.) felinin yenidən aktiv funksiyası təmin edilsin və ya əksinə, passiv ləksikaya keçsin. Çağdaş dövrümüzdə türk dilindən Azərbaycan dilinə sözlərin axını başlamışdır. Dildə bu təbii və alqışalayıq prosesin güclü təsiri aydın görünür. Lakin baxmayaraq ki, türk dili söy-kök dilimizdir, alınan dil vahidlərinə xüsusi həssaslıqla yanaşmaq lazımdır. Belə ki, ana türkcənin ümumi qanunauyğunluqlarından başqa, onun budaqlarının, o cümlədən də, Azərbaycan dilinin özünəməxsus qanunauyğunluqları var. Bu özəllikləri nəzərə almadan hər bir ləksik vahidi tələsik qəbul edib işlətmək həmişə müsbət nəticə vermir. Məsələn, 2006-cı ilin anrel ayının birinci ongünlüyündə Türkiyədə

kürdlərin baş qaldırıb tətıl və nümayişlər keçirməsi ilə bağlı xəbərləri yayan televiziya verilişlərində bir neçə dəfə «Türkiyədə kürdlər ayaqlandılar» cümləsi eşidildi. Bu cüm-lə bəlkə də yalnız ziyalılara (onların da əksəriyyətinə yox, türk dilinə bələd olan-lara) aydın idi. İnandırq ki, əksəriyyət həmin fikri öz dilimizdəki kimi başa düş-dü və cümlədəki feli «ayaq altına salmaq» kimi qəbul etdi. Halbuki həmin fel Türkiyə türkcəsində «baş qaldırmaq», «dirçəlmək», «ayağa qalxmaq» mənalarında işlənir.

«Füyuzat» jurnalının dilində işlənmiş *kəsdirmək* feli artıq semantik arxa-izmlər zonasına keçmişdir. Belə ki, o, formasını –fonetik tərkibini saxlayaraq mənasından uzaqlaşmışdır:

Zatən, burasını özüm də bir türlü *kəsdirəmiyorum* (266).

Jurnalın dilində bu söz «başa düşmək» frazeoloji birləşməsinin inkar formasının sinonimi kimi işlənmişdir. Çağdaş Azərbaycan dilində «kəsdirmək» feli tamamilə başqa anlam daşıyır. Bu söz əvvəlki semantikasını yalnız «ağlın kəsmir», «ağlın nə kəsir?» frazeoloji birləşmələrində qoruyub saxlamışdır.

Jurnalın dilində sözü gedən fellərdən biri də *qonuşmaq* ləksik vahididir:

Bu halda yekdigəri ilə lisani-ümumi halına girilən rusca ilə *qonuşuyorlar* (190).

Bu nitq feli də artıq dilimizdə arxaik plana keçmişdir.

Qeyd edilən fellərdən başqa, jurnalın çoxsaylı ləksəmlərdən ibarət olan fel zonasında qədim «Oğuz-namə»lərdən XX yüzilin əvvəlinə, bəzən ikinci yarısına, hətta dövrümüzə qədər mənasını qoruyub saxlaya bilən ləksik vahidlər var. Bu, fellərin milli mühafizəkarlıqda çox möhkəm olduğunu təsdiq edir. Bu baxım-dan, aşağıdakı fellər səciyyəvidir:

Sərnilmək: Fəqət üzərimizə doğru çarınntılar, süzülüşlərlə *sərnilib* dağılan Ağ dənizi, o yari-həmrazi-

şəbabınızı burada bir dəfə daha duya-duya seyr etmək arzusuna qələbə edəmiyoruz (136). Bu fel formaca azacıq dəyişərək-ikinci samitini itirərək dilimizdə yenə də işlənməkdədir.

Şaşalamaq: *Şaşalama*, validə! Bu da Petronun lətifələrindən biridir (154). Bu fel «çaşmaq», «heyrlənmək», «özünü itirmək» mənasında işlənmiş və dilimiz üçün tamamilə arxaikləşmişdir. Jurnalın dilində həmin mənada «şaşıрмаq» sözü də işlənmişdir: Binaənəleyh millət də yolunu *şaşırmış* bir karvan kibi *şaşib* qalmışdır (221).

Əgşitmək: Bən sənin qocan deyilmiyəm, nə üçün bənim qarşımda cırayını (çöhrə) *əgşidiyorsan*» (158). Bu fel dilimizdə milli sinonim variantında (turşut-maq) öz əksini tapır.

Donatmaq: Əlli-altmış sənə əvvəlki türk-tatar adəti üzrə *donadılmış* bir otada ona gərib ixtiyarlar mindərlər üzərində bağdaş oturaraq dərin-dərin düşünüyörlər (217).

Ümumtürk leksik vahidi kimi qədim «Oğuznamə»lərin də dilində işlək ol-muş bu felin kökü «don» ismi ilə bağlıdır (naltar mənasında) «Donatmaq» ge-yindirmək deməkdir. Lakin «Füyuzat»ın dil faktları göstərir ki, bu felin semantikasi məhdud deyil. Belə ki, yuxarıdakı nümunədə o, «bəzədilmək» mənə-sində olan feli-sifət kimi işlənmişdir.

Dalmaq: Vətəndaşlar! O qədər *dalmışsınız* ki, xaricdən baxanlar dilsiz, can-sız olduğunuza hökm edərlər (217).

Jurnalın dilində bu söz sadə şəkildə və təklikdə «özünə qamılmaq», «düşünərək ətrafdan uzaqlaşmaq» mənələrindədir. Çağdaş dilimizdə «dalmaq» feli «xəyala dalmaq», «seyrə dalmaq», «yuxuya dalmaq» birləşmələrinin komponenti kimi işlənir.

Yaxmaq: O zamanlarda bu gün malımızı yeyən, canımızı *yaxan* insafsız məmurlar yox idi (233).

Bu fel (burada feli sifət. Tədqiqatda hərəkət məzmunlu bütün sözlər «fel» adı altında verilmişdir) «yandırmaq»

mənasındadır və məna keçidi prosesini nəticəsində hazırda saxladığı forma ilə başqa məna (sürtmək) ifadə edərək əvvəlki mənası digər formalı (yandırmaq) fələ keçmişdir. Dilimizdə əvvəlki mənasını «yandırıb-yaxmaq» mürəkkəb felinin tərkib hissəsində mühafizə edir.

Quşanmaq: Müslimələr, qadınlar bugünkü kimi geyinib, *quşanub*, süslənib, yumşaq mindərlər, yaylı kanapalar üzərində bütün günlərini boşboğazlıq, tütün içməklə keçirməyib bir taqım faydalı əl işləri ilə uğraşıyorlar idi (235).

«Quşamaq» belə nə isə (kəmər, qılinc, şal) bağlamaq anlamını daşıyır. Azərbaycan dilində birinci hecası «r» samiti ilə işlənərək «qılinc qurşamaq» tərkibi felinin komponenti kimi qalmışdır.

Doğurmaq: Ah Vətənimiz! Əziz Vətənimiz! Bizi *doğurdun*, böyütdün, bəslədin, haqqını halal et (220)...

Bu fel dilimizdə qarlıoloji prosesin nəticəsi olaraq «doğmaq» sadə feli kimi işlənir. «Doğmaq» feli isə türk dilində «doğulmaq» anlamındadır. Beləliklə, «dünyaya gətirmək» mənasını türk dilində «doğurmaq», Azərbaycan dilində isə «doğmaq» feli ifadə edir.

Qurtulmaq: Zətən, bu gün də bu cəhalətdən, bu bəlayi-müsibətdən *qurtulamadıq* (234).

Bu söz «Füyuzat»ın leksikasında çağdaş dilimizdəki «xilas olmaq» tərkibi felinin mənasındadır. Lakin çağdaş dilimizdə müstəqil işlənmə funksiyasını itirmək üzrə obul «qurtulub qaçmaq» tərkibinin komponenti kimi işlənir.

Edişmək: Ata və babalar *çocuqlar* ilə məhəbbəti-söhbət edər, yekdigəri ilə həsb-hal *edişir* idi (235).

Jurnalın leksikasında «etmək» felinin iş⁴ qarşılıq-birgəlik növünün morfoloji əlaməti ilə işlənməsi maraqlı faktlardan biridir. Bu faktı türk dilli lüğətlərdə rast gəlmədik. «Həsb-hal edişmək» «söhbətləşmək» mənasında işlənmiş tərkibi feldir və çağdaş dilimizdə heç işlənməyən vahidlərdəndir.

İş işləmək: Sən nə üçün *iş işləmirsən*, ta xidmət zillətindən xilas olasan (238). «İşləmək» feli Azərbaycan dilində təklildə işlənen isimdən düzəlmiş feldir və tərkibindəki «iş» ismi onun mənasını bildirir. Jurnalın dilində tərkibi felin birinci tərəfi kimi işlənen, «iş» sözü dildə ağırlıq törədən artıq bir vahid kimi diqqəti çəkir.

Tanımaq: Yoxsa ibtida bu əsnafa hörmət və etibarmı edüb sonra bunların hər sözünü, hər fikrini haqq *tanımaq* (241).

«Tanımaq» feli jurnalın dilində həm dilimizdəki indiki mənasında, həm də «hesab etmək» anlamındadır.

Bəlləmək: Bu gün isə bir cəməəti-islamiyyə arasında bulunuyorum, *bəllədim* (218).

«Bəllək» türk dillərində «ağıl», «hafizə» anlamında işlənen ümumtürk vahididir. Bu söz əsasında yaranan «bəlləmək» feli «sanmaq», «dərk etmək», «müəyyən-ləşdirmək», mənasında «Füyuzat» jurnalının dilində işlənməmişdir.

Aşmaq: Yoxsa bizim kibi *aşamış*, yaşını yaşamış, saç-saqqalı ağarmış qartlardan nə bəklənə bilir (220).

Bizə qalsaydı bu gün içlərində yaşadığımız xanələri belə satıb *aşayacaq* idik (189).

M.Kaşqarlının «Divani-lüğət-it türk» əsərində «aşa»-yemək, «aşmaq» -aş yemək kimi qeyd olunmuşdur (265, IV c., 42).

Mağraşmaq: Babaları övladından, övladı anasından mağraşa-mağraşa ayrılıyor idi (220).

Bu fel XX yüzilin əvvəlində Azərbaycanda, fikrimizcə, yalnız «Füyuzat»ın dilindədir. Cümlənin mənası onun «mələmək» mənasında işləndiyini göstərir. «Türk lehceləri sözlüğü» (283) və «Türkçe sözlük»də (281) belə bir söz qeydə alınmayıb. Bizcə, kırım tatarlarının lüğətinə daxildir (H.S.Ayvazovun «Nədən bu hala qaldıq» məqaləsindəndir) (220).

Qozğamaq: Keçmişlərimizi anub da bənim dərdlərimi *qozğamayınız* (220).

Fikrimizcə, bu söz canlı danışiqdan keçib. Çünki ədəbi dil lüğətlərində belə bir söz verilməyib. Naxçıvanda el arasında işlənən «qavzamaq» (qaldırmaq) sözü bu fikri təsdiq edə bilər.

Qanlamaq: Bu gün cahanı *qanlayan* sosializma vəlvələsi qəvanin və nizamat haqqındadır (242).

Bu fel «doldurmaq», «əhatə etmək» mənalarında işlənmişdir.

Keçinmək: Demək ki, cəmiyyəti-bəşəriyyəyə öylə bir surətdə təşəkkül etmişdir ki, bir qisim xalq öz məsailəri ilə həm özlərini, həm də özgələrini bəslədikləri halda, digər bir qisim vəsaiti-istehsala malikiyyət üzündən başqalarının məsaisi sayəsində *keçinməkdədirlər* (243).

Ümumi türk leksikasına daxil olan bu fel «dolanmaq» (Azərbaycan), «gün görmək», (başqırd), «ömür sürmək» (kazak), «yaşamaq» (tircilik ötkörü) (qır-ğız), «gün keçirmək» (tirikçilik kılmaq) (özbək, uyğur), «güzəran görmək» (türkmən) mənalarında işlənir. Cənubi Azərbaycanda işlək sözdür, dilimizdə canlı danışiqdadır.

Gözədlmək: Yəni azadlıq verildigi zaman kəndlilərin degil, mülkədarların mənafeyi *gözədlidi* (245).

«Gözətlmək» felindən olan bu söz «gözlənilədi», «qorundu», «izləndi» mənasındadır. Canlı danışiq dilində işləkdir (*gözətdə*).

Sarmaq: Əvət, keçən sənədən bəri Rusiyanı böyük bir inqilab atəşi sararaq hər gün binlər ilə insanlar şu atəşdə qurban ediliyorlar (221)!

Sasmaq- Balıq başdan sasır (255)...

M.Kaşqarlı «Divan»ında da həmin ləksəm eyni mənada işlənmişdir: *sasmaq* –көкмак (276, III c., 265). Söz kökü ilə başlanan sözlər ümumtürk vahidləri içərisində müəyyən mövqeyə malikdir. O, fel kimi «iylənmək» mənasında işlən-

mişdir. Türk lüğətlərində «yemək» mənasında «sasılıq» asemantik ismi də var.

Kəkərmək: İxtiyarların bəzisi dırnaqları ilə dişlərini qarışdırır, bəzisi də *kəkərərək* «əstəğfərullah» deyir (349).

Yayxanmaq : Buyurun əllərinizi yayxanız (349). Çağdaş dilimizdə bu mə-nada «yumaq», «yaxalamaq» sözləri işlənir.

Tam köhnəlmə prosesinin təzahürü olan leksik arxaizmlər (dilimizin yazı formasında heç işlənməyən sözlər) isə işləklərdən düşsə də, dialekt və şivələrdən üzülməyib və ya başqa türkcələrdən çıxmayıb. Bu əlamət və mühafizəkarlıq, xüsusilə də, hərəkət anlayışı bildirən leksik vahidlərə aiddir. Hazırda oğuz qrupuna daxil olan digər türk dillərində onların fəal işlənməsi bu fikri təsdiq edir. Onlar yazılı ədəbi dildə müəyyən zaman daxilində mövqeyini tərk etsə də, yaşamını tamamilə itirməmiş, ya müxtəlif dəyişmələrlə, ya da çeşidli çalarlarla dilin hansı qatındasa izini çaxlamışdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, uzun zaman ədəbi dildə fəallığını qoruyan sözlərin mövqeyinin zəifləməsi və müəyyən mənada itirilməsi milliləşmə prosesinin güclənməsi təsirindəndir.

«Füyuzat» jurnalı vasitəsi ilə dillərin budaqlanma dövründə dilimizə görə arxaikləşmiş, çağdaş türkcədə işləkliyi saxlamış leksik-qrammatik vahidlərin yenidən Azərbaycan dilinə gətirilməsi füyuzatçıların ulu kökə qayıdış arzuları ilə bağlıdır. Budaqlanma zamanının güclü təsirinin zaman-zaman XX yüzilin əvvəlinə gəlib çatmış nəticələri dövrünün məhsulu olan «Füyuzat» yenidən bütövləşmə tərəfdarı olaraq bu məqsədə dildən başlayırdı. Onun yazılı dilin türk dili normalarına dayanması və bunun nəticəsi olaraq jurnalın leksikasında Osmanlı dili vahidlərinin işlənmə tezliyinin yüksəkliyi böyük türkcülük ideyalarının məhsuludur.

«Füyuzat» jurnalının dilində zərf üslub imkanları baxımından güclü nitq hissəsi kimi çıxış etmişdir. Bunu şərtləndirən onun vurğu ilə bağlılığıdır. Zərflərdə vurğunun

tez-tez dəyişməsi onların üslub roluna ciddi təsir edir. Cümlədə zərf, əsasən, felin yanında gələrək məntiqi vurğunu öz üzərinə çəkir. Bu, onun üslub imkanlarının çoxalmasını genişləndirir. Zərf üzərində söz seçimində türk dili normasına dayanış özünü qabarıq şəkildə göstərir. Bu baxımdan, zaman zərfləri içərisində «şimdi» sözündən jurnalın dilində bol-bol istifadə edilmişdir.

Şimdi də eşitdiyimizə görə bu yolda bir tərcümə də Mehdi bəg Hacinski vücuda gətirib səhnə üçün hazırlıyor (77).

Şimdi bir meydani-atəşinə döndüm, bir parça atəş kəsildim. (79).

Şimdi, bir dəsti-şəfəqqəti-pərdəranə ilə oxşanmaqdan müəbbədən məhrum olan bədbəxt Zəhracığının hər kəlməsindən bir nəfheyi-əsiri –məsumiyyət duyulan sevimli məktubunun kəsik cümlələri üzərində yaşlı gözlərdə düşünməyə da-laraq qızının həyulayi-simayi-dilbərini təxəyyülə çalışarkən, qarşısındakı bu asu-də çəmənzarlar... şüai-şəmsin inikasati-zərrinilə yaldızlanan cuyi-mövcədar... ta uzaqlarda səvahigi-zivüqarilə səmanın gümüş bulutlarına doğru yüksələn qoyu-mavi dağlar... ovayi cabəca süsləyən saldidə ulu çam ağacları –hasili bütün əş-bah hən ona nəşaidi-həzini-qərbət oxuyor (126).

Jurnalın dilində indiki zamanla bağlı olan «şimdi» zərfi ilə yanaşı «imdi» və «indi» zərflərindən də istifadə olunmuşdur:

Imdi vaxt gəldi, ümid və arzu olunan şeylər ərzi-didar etməyə başladı (230).

Indi Misirin ingilislərdən xilas olub naili-istiqlal olmaları üçün nə lazımdır? (271).

Beləliklə, «indi» zaman zərfinin dildəki bütün variantları jurnalın dilində öz əksini tapır.

Zaman zərfləri içərisində işlək sözlərdən biri də «*həmuz*»dur. Bu söz mənşə baxımdan fars dilindən gəlmədir

və «hələ, hələ ki», «indi, indicə, bu saat» mənalarını ifadə edir. «Füyuzat» jurnalının dilində işlənən «hənuz» sözü daha çox birinci mənasında işlənmişdir:

Diyorlar ki, islam diyarından əhaliyi-islamiyyə *hənuz* hürriyyətə haqlı və layiq deyildir (231).

«Hənuz» zərfi hazırda türk dilində işlənsə də, əsas lüğətlərdə qeydə alınmamışdır. Bu, onun artıq arxaikləşməyə başladığını göstərir.

Jurnalın dilində zərflə bağlı spesifikanı göstərən leksemlərdən biri *demin* sözüdür. «Demin» zərfi «az öncə» mənasında işlənən zərfdir. O, tez-tez işlənən leksik vahidlərdəndir.

Dəmin xəyalımı tövhiş edən qaranlıqlar şimdi bu lövheyi-ənvarın ləmətilə bütün münkəsir və zail olmuş: qəmər, bulutların altından çıxıb da kainatı aydınlatdıqca, dənizin səfheyi-əmvacı üzərinə bir qəsideyi-nur yazıyordu (30)...

Bu zərf «bayaq»mənasında və müxtəlif formalarda türk dillərində işlənmə tezliyinə malikdir:

Yanıraq (başqırd), yakında (kazak), bir az murda (qırğız), bir az ön, yanı (türkmən), yekında, yekun arıda (uyğur) və s. (283, 158).

Sənə dəmindən bəri bir dərdinmi var,-deyə ısrar ediyorum (263).

O, türk dilində «cek» şəkilçisi ilə işlənərək «çox az öncə», «lən az əvvəl» mənalarını ifadə edir. «Füyuzat» jurnalının dilində də belədir:

Dəmincək dedigim kibi fikri-bəşər bilmək, ögrənmək, anlamaq, düşünmək sövdəsindən heç vaz keçəmiyor (222).

Jurnalın dilində türk mənşəli zərflərin alınmalara müqaviməti müşahidə edilir. Lakin buna baxmayaraq digər dil vahidlərində olduğu kimi, zərflərdə də alınmalardan istifadə edilmişdir. Belə zərflərdən biri ərəb mənşəli «*əlan*» sözüdür:

Əlan dövlət Dumasının məşğul bulunduğu, həll etmək istədiyi məsələyi-ziraiyyə, yəni yer və əkinçilik məsələsi sosializmin ruhu məsələsində olub sırf vəz olunacaq qəvanin və nizamata daıdır (242).

«*Əlan*» zərfi «bu saat», «indi, indicə», «indiki zamanda» mənalarında işlənmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu zərfin işlənmə meydanı geniş deyil. Jurnalın dilində işlənen zərflərin çoxu türk mənşəlidir. Məsələn, «Füyuzat»da «hər zaman», «daim» əvəzinə «hən» zərfi daha işləkdir. Bu baxımdan, «əvvəl-axır» mənasında işlənen «er-gec» zərfləri də səciyyəvidir:

Sən ertə-gec əvvəlki şənini, qüvvətini iadə edəcəksən (219).

«*Şura*» türk dilində bir az uzaqda olan bir yeri müəyyənləşdirmək üçün istifadə olunan əvəzlik kimi işlənir və bəzən cıq⁴ («cık») şəkilçisi də qəbul edir. Bu söz-*h*⁴ şəkilçisi ilə işləndikdə sifət kimi, ismin qrammatik –məkani hallarında isə zərf kimi işlənir. Beləliklə, müxtəlif məqamlarda və çeşidli nitq hissələri kimi işlənen bu sözün üslub imkanları genişdir:

Şurada bir şeyi daha ixtar edəyim: ədəbiyyatda «iqtibas və təzmin» isimlərilə bir sənət vardır ki, təyidi-müddəa, yaxud təzyini-müddəa üçün ayati-kərimədən, əhadisi-zərifədən, yaxud əkabiri-ərbabi-qələmdən bəzi-kəlam iqtibas ilə sözə qarışdırmağa denir (279).

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, «həmişə» zaman bildirən söz əvəzinə, jurnalın dilində *hən* zərfindən istifadə olunmuşdur. Lakin «hən»in omonimlik məqamları da diqqəti cəlb edir. Belə ki, o, bəzən «bütün», «cəmi» təyini əvəzliliklərinin mənasında da işlənir:

Hən işlərimiz bu qəbildəndir (69).

«Füyuzat» jurnalının zərf snesifikasiyasında qabarıq şəkildə nəzərə çarpan «iştə» zərfidir. Bu zərf türk dilində «göstərmə zərfi» kimi tanınır və bir neçə mənə çaları ifadə edən

məqamları var: xəbəri göstərərək kəskinləşdirir və mübtədani da bildirir; zərfləri birləşdirir:

İştə bəni-bəşər böyləliklə, yavaş-yavaş ərzin hər tərəfinə intişar və təsiri-məgər etmiş isə də hali-vəhşətdən hali-mədəniyyətə addım atdıqca ehtiyacatı da o dərəcə baş göstərmişdir (75).

İştə yeni mücahidini-ictimaiyyəməizin də məqsudu bir həqiqətdir (84).

İştə bu anda ümumi –Rusiyada və bilxassə Dövlət Dumasında mövcud olan bütün fırqeyi-siyasiyyə bu xüsusda iki müxalif zümrəyə ayrılıb... (244).

«Füyuzat» jurnalının dilində «gah» bölüşdürmə bağlayıcısı təkrar olunaraq «bəzən», «ara-sıra», «tez-tez» mənalarında zaman zərfi kimi işlənmişdir:

Bir fərdin *gah-gah* mübtədə olduğu iləl və əmrəz əlayimi-zəvaldan sayılmayacağı kibi, millətlərin də vəqt-vəqt düçar olduqları mərazi-siyasilər, böhrani-ictimailər zəval əlamətindən ədd olunmamalıdır (12).

«Füyuzat» jurnalının dilində leksik paralellik nümunələri də özünü göstərir. Bu prosesin nəticəsində tərkib hissələri sinonim sözlərdən ibarət olan leksik vahidlər əmələ gəlmişdir. Leksik paralellər daha çox canlı danışqda müşahidə edilir. «Sintaktik funksiyanı yerinə yetirərkən onlar ayrılıqda ifadə etdiyi məna xüsusiyyətlərini müəyyən dərəcədə itirir və yeni əmələ gələn vahid yeni məna çalarlığı bildirir» (245, 54). Jurnalın dilində bu mənada paralellərdən təşkil olunmuş zərflər səciyyəvidir:

Dilim də qarışıyır, «vətən» sözünü ağzıma aldım, *çar-çanuq* vücudum titriyir (220).

Övladi vətəndəki bu hissiyyəti görə-görə nasıl olur da, *yarım-yurtu* qullandığımız lisanı daha əksildə biliriz (253).

Jurnalın leksikasında frazeoloji birləşmələrin də özünəməxsus yeri vardır.

3.3 «Füyuzat» jurnalının dilində frazeoloji vahidlər.

Dilin leksikasında xüsusi lay təşkil edən frazeologizmlərin mövqeyi və mənası təsdiqləyir ki, onlar məcazlıq və obrazlılığın ilkin ifadəçiləridir. Milli orijinallığı, xaslığı ilə dil vahidləri içərisində ön yerlərdə duran frazeoloji birləş-mələr fikir və mətləbləri güclü dərəcədə əks etdirməklə səciyyəvidir. Bu mənada, «Füyuzat» jurnalının dili özünəməxsusluğu ilə seçilir. Dərginin dilində mövqeli frazeologiya üslub imkanları ilə poetik ovqat yaradaraq estetik baxımdan güclü təsir bağışlayır:

Soqaqlarda, çarşu və bazarlarda bir-birini istehza və yekdigərinin *arxasından çəgriyən* bədxuy adamlar deyildir (189).

Artistlərdən biri vəzifəsini icra üçün səhnəyi-tamaşaya çıxdığı zaman Sarsi *gözünə ilişdi*.

Sonra biri çıxar da, birimizin bir halımızı, bir əsərimizi tənqid edərsə *künlərə binəriz* (361).

Birinci nümunədəki frazeologizm «sözü üzə deməmək», ikincisində «görmək», sonuncuda isə «əsəbiləşmək» sözlərinin sinonim mənalarında işlənmişdir. «Feli frazeoloji birləşmələr iş, hal-vəziyyət mənası bildirir və fel nitq hissəsinə ekvivalent olur (43,71).

Jurnalın dilində elə frazeoloji birləşmələr var ki, onlar cümlə quruluşuna malik olaraq həmin sintaktik vahidin məna yükünü daşıyır. Lakin məcazi mənada işlənən feli frazeoloji birləşmənin mənasını mühafizə edərək «ismi birləşməyə keçən frazeologizmlər» də dərginin dilində xüsusi mövqeyə malikdir:

Bu, *çəkilir dərd, yudulacaq yumurtamıdır*, əzizim (190).

Belə birləşmələrdə frazeoloji vahidlər formal əlamətlərini qoruya bilməsə də, semantik bütövlüyü yetərincə saxlaya bilir. Frazeologiyada formanı aldadıcı hesab edən dilçilər tamamilə haqlıdırlar. Belə birləşmələrdə mənənin səviyyəsi, semantik bağlılıq daha önəmli məsələdir.

«Füyuzat» jurnalının fərdi frazeologiya lüğətində belə birləşmələrin bir qrupunun yalnız onun dilində işlənməsi jurnalın linqvistik özünəməxsusluğunu səciyyələndirir. «Ümumi frazeoloji və-hidlərlə fərdi frazeoloji vahidlərin əsas fərqli cəhəti ondadır ki, ümumi frazeoloji vahidlərdən bütün üslubi dairələrdə istifadə olunur, lakin fərdi frazeoloji vahidlər bu cəhətdən məhduddur, bunlar ancaq müəyyən üslubi məqamda işlənir» (182, 323). Jurnalın yüksək üslubunu şərtləndirən belə ifadələr onun poetik dilini müəyyənləşdirməkdə əhəmiyyətliyədir.

Maraqlıdır ki, frazeoloji birləşmələrin əksəriyyətində alınma sözlər dar mövqedədir. Belə bir məqamı da unutmaq olmaz ki, milli leksik normaların sabitləşməsi nəticəsində baş verən arxaikləşmə prosesinin təsirinə ən az məruz qalan dil vahidlərindən biri frazeoloji birləşmələrdir.

«Füyuzat» jurnalının dilindəki frazeoloji birləşmələr informativ səciyyəsi, ədəbi səviyyəsi baxımından seçilən dil vahidləridir. Dərginin dilində söz qıtlığı ilə qətiyyətli rastlaşırıq. Bu mənada, onun frazeologiya zonasındakı söz bolluğu heyranəmiz birləşmələr yaradıcılığını müəyyənləşdirir:

İştə bu iki sinifi, yəni üləma ilə ümərəyi kəndinə bənd etdikdən sonra, *vətənimizi, millətimizi* istədiyi kibi *çevirməgə, fırlıdağını* arzu etdiyi tərəfə *döndərməgə* müvəffəq olmuşdur (255).

O niri möhtərəmlərin hikmətli sözlərini, tarixi hekayələrini, fəlsəfanə müsahibələrini ki, müddəti-həyatlarından nək çox *acılar tatmış*, keçirmiş, hökuməti-müstəbidənin hesabsız barani-istibdadlarına təhəmmül etmiş, cahanın, həyatın bütün alam və əkdarına, bitməz, tükənməz zülm və həqarətlərinə köks gərərək qəhrəman kibi müqavimət etmiş və bu günə qədər həyatı-ictimaiyyətlərini, din və milliyyətlərini bir dərəcəyə qədər mühafizə edə gəlmiş və etməkdə bulunmuşlardır (189).

Üləmamız, ürəfəməz, doktorlarımız, hüquqşünaslarımız, advokatlarımız və müəllimlərimizdən mütəşəkkil bir ictimada bu əsəfəngiz halı görünə *narmaqlarımı ısırmışdım* (190).

«Füyuzat» jurnalının dilindəki frazeoloji birləşmələr və bu səviyyədəki söz və ifadələr ibrətəməz məna yükü ilə səciyyəvidir. Bu «ibrətəməz» birləşmələr jurnalın dil-üslub kəşflərindəndir. «Kelime seçimi, kelimelerle yüklenen anlam, kelimeler arasında kurulan ses ve anlam ilişkileri her şaire və yazara görə dəyişir. İşte dilin bu özel kullanım biçimlerine usluu denir» (282, 50). Beləliklə, frazeologiyada söz-ifadə seçimi tamamilə üslubiyyat probleimidir və üslubun xaslıq yaratmaq xüsusiyyəti baxımından «Füyuzat» jurnalı orijinaldır. Onun dil faktları göstərir ki, üslubun adamdan-adama, sənətkardan-sənətkara dəyişməsi keyfiyyəti mətbuata da aiddir. Ricaizadə Əkrəm üslubu insan düşüncələrinin qəlibi hesab edir və göstərir ki, deyilənlər, yazılanlar həmin qəlibə girdikdə sahibini bəlli edəcək qədər başqa bir görünüş və biçim qazanır. Bu mənada, «Füyuzat» jurnalının öz «forması» var. Onun dilində frazeoloji ifadələrin nitq hissəsi ekvivalenti kimi işlənməsi faktları da özünü göstərir. Məsələn, «əl çək-mirlər» frazemini yerinə «keçəmiyirlər» felindən istifadə belə nümunələrdəndir. Jurnalın dilində asemantik frazemlər də var ki, onların mənası artıq başqa bir dil vahidinə keçmişdir:

Adəta, *kəndimdən keçiyorum* (221).

Bu frazem mənasında indi «özümü unuduram» vahidini işlədirik. Lakin frazemlər milliliyi yaşadan vahidlər olduğundan onlarda belə dəyişmələr çox zəifdir. Ona görə də jurnalın dilindəki frazemlərin böyük bir hissəsi indiyə qədər öz məna yükünü dəqiqliklə saxlamışdır:

Bu gün bir yerdə bir düğün icra ediliyor, haydı gedəlim, bir az əylənəlim, bəlkə *gözün-könlün açılır* (187).

Həmiyyəti və məhəbbəti-milliyəsi olan adam gülünc *halı çəkə bilirmi?* (190).

Jurnalın dilindəki frazemlərin çoxu həm mənə, həm də forma keyfiyyətini qoruyub saxlasa da, birincisini (mənə) mühafizə etsə də, ikincidə (forma) cüzi dəyişmələrə məruz qalır. Bu baxımdan, «əl açmaq» frazeminin yerində «ovuc açmaq» vahidinin işlənməsi örnək ola bilər:

Hər adam kəndi səməreyi-səyi ilə yaşar, kimsənin malına (parasına) göz dikməz və heç bir adama *avuc açmaz* idi (235).

«Frazoloji vahidlərin quruluşunda az və ya çox dərəcədə dəyişiklik edilərək işlədilməsi bu və ya digər bədii məqsədlərlə əlaqədardır. Belə ki, frazeoloji vahidlərin quruluşunda dəyişiklik edildikdə həmin birləşmələr özündəkindən əlavə olaraq yeni estetik və bədii keyfiyyətlər alır» (182, 346). Əsas quruluşun mühafizə edilərək birləşmənin tərkibindəki komponentin (əksər hallarda birinci tərəfin) dəyişdirilməsi bu prosesin nəticəsidir və dilin zaman və məkan ilə münasibətinin inkaredilməzliyini nəzərə alaraq, jurnalın dilində belə bir münasibətin izini frazeoloji vahidlərdə də görmək olar. Onun dilində frazeoloji birləşmələrin müxtəlif struktur tiplərinə rast gəlirik.

«Füyuzat» jurnalının dilində adi, həqiqi mənalı fikirlərin «frazemləşmiş» ifadələrlə təqdimi məqamları da var:

Hələ həmd olsun, İran müsəlmanları da *Qanuni-Əsasi açmışlar*, Rusiyada da açılıyor!!..(219).

Beləliklə, «Füyuzat» jurnalının dili lüğətin obrazlı fondunda ön və xüsusi mövqeyə malik olan frazeoloji vahidlərin tınıclılığı, mənə məhsuldarlığı, məqsəd siqləti, bədii-estetik keyfiyyətlərinin publisistik qəlibə salınmasının ən səciyyəvi örnəklərindəndir. «Füyuzat»-ın dil faktları göstərir ki, frazeoloji vahidlərin forma dəyişikliyi şərtləndirən ən güclü amil də bədiilikdir. Bədiiliyin dilin bütün göstəricilərindən yuxarıda dayanması romantiklərin zövq, səviyyə, məqsəd faktı olan «Füyuzat»-ın dili üçün çox təbiidir. Dil vahidlərinə romantik ruh, bədii mükəmməllik və bu

aspektə siyasi-fəlsəfi keyfiyyət «gətirmək» jurnalın üslub incəliklərindəndir.

Frazeoloji vahidlər mənanı bir sözlə deyil, bir mənada qovuşan sözlər qrupu ilə ifadə etdiyindən həmin sözləri birləşmənin əmələ gətirdiyi vahid mənadan qoparmaq olmur. Əksinə, qrup halında birləşən sözlərin özü və əsasən, onlar içərisindəki aparıcı vahid ilkin mənasından uzaqlaşır. Bəzi hallarda mənaya bağlılıq dərəcəsi frazeoloji vahidlərin komponentlərində bərabər deyildir. Bu, xüsusilə də fərdi frazeoloji vahidlərə aiddir. Onlar üslub məqsədi daşdığı üçün xüsusi şəkildə seçilib işlədilir, yəni tərkibdəki sözlər mənaya görə bir araya gətirilir. Frazeoloji vahidin komponentlərin ayrı-ayrılıqda ifadə etdiyi mənalara kəmiyyət baxımından çox ola bilər. Lakin onlar mənaca qovuşduqda məna dairəsi daralır və ümumi bir məna meydana çıxır:

Müzəyyən odalarda yumşaq kanapalar üzərində yataraq *ağız ilə, laf ilə hər şeyi yanarız!* (254).

Şurasını da bilməlidir ki, hökumət bu arzularına qolaylıqla nail olmaq üçün ibtidai Kırım ağalarının, bəglərinin *ağzına bal qandırdı*.

Əvət, zadəganları böyləliklə ələ keçirdiyi kibi, ruhanilərimizin, yəni müfti, qazi, xətib, nəyib, imamlarımızın da *gözlərini bağlamaq, ağızlarını qanamaq* üçün hər birinə «duxovni» ünvan vermiş, köküslərinə də birer medal asmışdır (255).

Məlumdur ki, sözün məna dairəsi mətn daxilində müəyyənləşir. Cümlə və mətnə sözlərin müxtəlif əlaqələri meydana gəlir ki, monosemiyadan polisemiya doğru inkişafın əsas şərtlərindən biri də budur. Sözsüz ki, insan orqanizminə aid olan bir sıra üzvlər (göz, əl, baş, dil, ağız, qol və s.) polisemik imkanları ilə seçilir. Bu mənada, yuxarıdakı nümunələrdə fərqləndirilən frazeoloji vahidlərin komponentləri də səciyyəvidir. Onlar ayrılıqda semantik dairəsinin ge-nişliyi ilə diqqəti çəksə də, frazemə bir tərəfi

olaraq bu funksiyasını itirib əlaqəyə girdiyi sözlərlə məna qovuşması prosesinin təsirinə məruz qalır və vahid, həm də fərqli mənaya xidmət edir.

Frazeoloji vahidlərin dildə geniş mövqeyini göstərən ən etibarlı mənbə atalar sözü və məsəllərdir. Ədəbi dildən başqa, canlı danışqda da işləklik sürət və gücü ilə digər dil vahidlərindən yüksəkdə duran frazemlər bu qədim və ilkin obrazlı nitq faktlarının ifadəsində yaşamaqdan başqa, yeni naremil xarakterli dil vahidlərinin yaranması üçün ən qiymətli mənbəyə çevrilir. Bu mənada, «Füyuzat» jurnalının dilindəki faktlar da maraqlıdır. Jurnalın dilində ümumi səciyyəli və hazır ifadələr kimi dildə mövcud olan atalar sözlərindəki fikrin davamı olaraq həmin nareminin təsiri ilə yaradılan frazeoloji vahidlər var. Məsələn, balığın başdan qoxduğunu bildirən atalar sözlərindən sonra belə bir cümlə işlədilib:

Başın getdiyi yerə, təbii, quyruq da gedər (255).

Bu frazeoloji vahid özündən əvvəlki atalar sözünün mənasını daha da qatılaşıdırmaqla mətləbin dəqiq və sərrast ifadəsinə xidmət edir. Dilimizdə ərəb mənşəli «nifaq», «təfriqə», fars dilindən alınma leksikamıza «atəş», «toxum» (toxm) isimləri, milli lüğətdən olan «əkmək» feli və bu kök əsasında yaranan müxtəlif vahidlər var və məlumdur ki, atəşi əkmək olmaz və ya «təfriqə» adlı toxumlu bir əşya yoxdur. Lakin bu leksemlərin bir araya-cümlə dairəsinə gətirilərək frazem səviyyəsinə qaldırılması jurnalın üslub məsələlərindəndir.

Aramıza nifaq atəşləri, təfriqə toxumları əkildi (255).

Frazeoloji vahidlər daxilən obrazlılıq, emosionallıq və ahəngdarlıq ifadə etdiyindən onların özünəməxsus üslub keyfiyyətləri var. Ədəbi dilin ümumxalq dilinə yaxınlaşmasında, nitqin fərdi xarakter almasında, müxtəlif daxili hiss və həyəcanların ifadəsində *frazeoloji üslubiyyət* digər üslubiyyətlərdən az iş görmür. Müxtəlif üslub tərzlərinin yaranmasında ən maraqlı vasitə kimi frazeoloji vasitələrdən

geniş istifadə olunur. Atalar sözü və məsəllərin, aforizmlərin tərkibində çoxlu belə ifadələr işlənir. Onlar ekspressivlik dərəcələrinə görə müxtəlifdir. Frazeoloji ifadələrdən bütün üslublarda, xüsusilə də bədii üslubda istifadə olunur. Frazeoloji üslubiyyatda bütün üslub keyfiyyətləri sinonimlik hadisəsi ilə əlaqədardır. Belə ki, bütün frazeoloji ifadələr ayrı-ayrı söz və ifadələrə sinonim olur.

Frazeoloji ifadələr milli xüsusiyyətlər daşması ilə əlamətdardır. Onlar milli dilin əsas cəhətlərini özündə əks etdirir, «hətta bəzi idiomlar bu və ya digər tarixi hadisə, etnik ənənə, təfəkkür tərzı və dünyagörüşünün tınık izini saxlayan, əks etdirən vahidlərdir» (73,169).

Prof. Ə.Dəmirçizadə frazeoloji birləşmələrin başqa dillərə kəlmə-kəlmə tərcümə edilə bilməməsinin səbəbini bunda görür. O, frazeoloji üslubiyyata daxil olan dil vahidlərini ümumi «idiomlar» adlandırır və onları quruluş baxımından üç yerə ayırır: 1. Idiomatik sözlər. 2. Idiomatik ifadələr. 3. Idiomatik cümlələr. Idiomatik sözlər dedikdə, məcazi mənalı sözlər, idiomatik ifadələr dedikdə əsas mənasını ya tamamilə, ya da qismən itirmiş iki və ya daha artıq sözlər birliyi, idiomatik cümlə dedikdə isə, müstəqil xəbərlı cümlə şəklində məsdər formasına salınmadan işlənə bilən nitq vahidləri başa düşülür. Ə.Dəmirçizadə bunları frazeoloji birləşmələrin zahiri üslub imkanları ilə bağlayır. Daxili üslub imkanları dedikdə isə onların hansı hadisə ilə əlaqədar olaraq yaranıb formalaşması, haradan alınması, hansı sahələrlə bağlılığı, ekspressivlik rəngləri, məna çalarları nəzərdə tutulur.

Təsirlilik və obrazlılıq yaratmaq baxımından frazeoloji üslubiyyat da geniş imkanlara malikdir. Bu baxımdan, frazeoloji vahidlərin «təşbeh, enitet və alleqoriya» çalarlıqlarına malik olması, müxtəlif təbii vəziyyət və prosesləri əks etdirməsi, sözlərin leksik məna qrupuna aid olan vahidlərin (omonim, sinonim, antonim) yerində, söz,

ifadə və cümlələrin əvəzində işlənməsi üslub keyfiyyətlərini xeyli zənginləşdirmişdir. Frazeoloji üslubiyyatın sintaktik üslub imkanları daha çoxdur. Çünki bu üslubiyyata xidmət edən dil vahidləri cümlədə müxtəlif funksiyaları yerinə yetirə bilir. Onların müxtəlif cümlə və cümlə üzvlərinin, hətta qrammatik baxımdan cümlə üzvlərinə daxil olmayan söz və ifadələrin yerində işlənməsi frazeoloji üslubiyyatın keyfiyyət və kəmiyyət baxımından zənginləşməsinə təmin edir. Frazeoloji vahidlər elmi mahiyyət kəsb edərək elmi üslubda, siyasi rəng qazanaraq ictimai-siyasi üslubda, folklor çalarına mlik olaraq məişət üslubunda, fərdiləşdirmə və tinikləşdirmə xüsusiyyətinə və ekspressivliyinə görə bədii üslubda işləyə bilər. Dilçilik elmində frazeoloji vahidlər bədii ifadə və təsvir vasitəsi kimi yüksək qiymətləndirilir: «Dilin ixtiyarında olan ifadə vasitələri öz daxili keyfiyyətləri ilə daha mühüm rol oynayır» (16, 140).

Frazeoloji vahidlər məcazi mənə daşısa da, həqiqi mənalı sözlərin qarşılığıdır. Üslub baxımından həqiqi mənalı sözlərin məcazi mənalı sözlərlə əvəz edilməsi ekspressivlik yaradır. Hər hansı bir məfhum və ya hadisənin dolay yolla ifadəsinin nəticəsi olan frazeoloji ifadələr dilin ən canlı, zəngin və fəal vahidlərindəndir. Frazeoloji birləşmələrin tərkibindəki sözlərdən biri digərini qüvvətləndirir və onlardan biri o qədər canlanır ki, qeyriləri sanki ondan asılı vəziyyətə düşərək güclü sözün tərkibinə çevrilir və onunla birlikdə işlənir.

Frazeoloji birləşmələr iki cür olur: 1) kütləvi; 2) fərdi. Kütləvi frazeoloji vahidlər dildə çox işlənən və hazır şəkildə mövcud olan birləşmələrdir. Məsələn, atalar sözü və məsəllər belələrindəndir. Fərdi xarakter daşıyan frazeoloji vahidlər isə ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən yaradılır. Bunlara nümunə olaraq aforizmləri, hikmətli ifadələri göstərmək olar. Atalar sözü və məsəllərin kütləvililiyi əsasən, onların folklorla bağlı olması ilə

əlaqədardır. Hikmətli sözlər isə yazılı ədəbi dilə aid olduğundan hər hansı bir müəllifə məxsusdur.

Frazeoloji üslubiyyətə daxil olan nitq vahidləri obrazlı və yığcam olduğundan hər hansı bir məqsədi qısa və ekspressiv şəkildə ifadə edə bilir. Frazeoloji vahidlər real hadisə və ya məfhumlarla bağlı olaraq yaranır, onlar inkişaf etdikcə mücərrədləşmə prosesi keçirir. Get-gedə əvvəlki mənasından daha çox uzaqlaşan belə ifadələr ümumiləşir və bu onların üslub imkanlarını daha da genişləndirir. V.Q. Belinski frazeoloji vahidləri «dilə xalq fizionomiyası, onun orijinal vasitəsi, varlıq və zəka zənginliyi» adlandırmışdır.

Frazeologizmlər cümlə yaratmağa xidmət etdiyindən daha çox nitq vahidi hesab olunur. Obrazlı şəkildə adlandırma xüsusiyyəti onların üslub materialı kimi çox qiymətli olduğunu göstərir. Azərbaycan dilinin frazeoloji üslubiyyəti çox qədimdir və indi də inkişaf edib zənginləşməkdədir. Bu zənginliyi təsdiq edən mənbə kimi «Füyuzat jurnalının dili əhəmiyyətlidir».

3.4. «Füyuzat» jurnalı və ədəbi dilin qrammatik norması

3.4. 1. Morfoloji xüsusiyyətlər.

Jurnalın dilindəki ümumi cəhətlər Osmanlı dil quruluşundan irəli gələn əlamətlərlə bağlıdır. Bu mənada, «Füyuzat» jurnalının dili konkret qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir. Qrammatik özünəməxsusluq jurnalın qrammatik əlamətlərindən ayrıca danışmağa əsas verir. Belə ki, Osmanlı dilinin, əslində, ulu türkcənin güclü təsiri daha çox qrammatikada, xüsusilə də morfolojiyada özünü göstərir. Bu baxımdan, ismin hal kateqoriyasında bəzi məqamlar diqqəti çəkir.

«Füyuzat» jurnalının dilində, əsasən, ismin hal kateqoriyasında fərqli cəhət təsirlik halda özünü göstərir və bu, jurnalın dilində snesifika kimi görünür. Jurnalın dilində

təsirlik halda işlənən isimlər, əsasən, türk dilindəki kimidir. Türk dilində bu hal «yanma (akkuzativ) hali» adlanır. «İlk və orta okullarda bu hale, ek şəklə baxılaraq, *i* hali denilir» (271, 284). Türk dilində həmin halın əsas morfoloji əlamətləri Azərbaycan dilindəki kimidir. Lakin çağdaş dilimizdən fərqli olaraq həmin şəkilçi ilə saitlə bitən söz kökləri arasında, əsasən, «y» bitişdirici samiti işlənir və bu vəziyyət «Füyuzat» jurnalının dilində dilimizdən fərqli bir xüsusiyyət kimi özünü göstərir:

Həyatımıza həyatbəxş zavallı «Həyat» hənuz sinni-səvabətində bir bucuq yaşında olduğu halda mübarizə və mücahidə meydanından ağlaya-ağlaya çıxdığı zaman, bütün mətbuati *-islamiyyəyi* bir yəs və hər vicdan sahiblərini əzim bir təəssür və hüzn qanlamış idi... (25).

Lakin təsirlik hal şəkilçisinin «y» samiti ilə işlənməsi əlaməti yalnız söz kökünün hallanması zamanı baş verir. Əgər söz kökündən sonra qrammatik şəkilçi, əsasən, mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji əlaməti gəlsə, isim və ya isimləşmiş hər hansı bir söz həmin şəkilçi ilə hallanıb təsirlik şəkilçisi qəbul edirsə, bu zaman iki morfoloji əlamət (mənsubiyyət və təsirlik) arasında «y» bitişdiricisi işlənmir, Azərbaycan dilində olduğu kimi, bu funksionu «n» bitişdiricisi yerinə yetirir:

«Həyat»ın *vidanaməsini* oxuduğumda şiddəti-təəssürümdən acı-acı ağladım (25).

Türk dilində bir neçə terminlə ifadə olunan (akkuzativ hal, *i* hali, belirtme durumu) təsirlik halda şəkilçinin kökdə «n» əlaməti ilə işlənməsi, əsasən, əvəzlilikdə (işarə əvəzliliklərində) müşahidə olunur. Digər hallarda isə «y» bitişdirici sa-miti fəaldır. «Füyuzat»ın dilində də belədir: *Məsələyi* sadə bir surətdə mütaliə edə bilmək üçün sair alat və ədəvatdan sərfnəzər edüb ancaq vəsaiti-istehsalın başlıcası olan əraziyə, yəni yer və torpağa həsr-i-diqqət edəlim(243)...

Vərəqi-mehrü *vəfayı* kim oxur, kim dinlər? (301).

Məclis dəxi ittifaqi-ara ilə «Füyuzat» məcmuəsi ilə «Kasrı» qəzetəsi müdiri Əli bəy *Hüseynzadəyi* sədr, müəllim Mahmud bəy Mahmudbəgovu və Süleyman bəy Axundovu müavini-sədr, müəllim Əziz bəy Hacıbəgovu, Mirza Abdulla *Talibzadəyi* və Fərhad bəy Ağayevi katib intixab etdi (425).

Jurnalın dilində bəzi hal şəkilçilərinin semantik rəqibləri diqqəti çəkir. Yerlik halın istiqamət- yönlük hal anlamında işlənməsi belə faktlardandır:

«Talaqa» dedigimiz *cəmiyyətlərdə* bu da daxil idi (235).

«Füyuzat»ın dilində həm milli, həm də alınma mənşəli isimlər aktiv morfoloji vahid kimi işlənmişdir. Ümumi dil xəzinəsində *cəmiyyət*cə birinci yerdə duran əsas nitq hissəsi də isimdir. Həm xalq dilində, həm də ədəbi dildə isimlər işlənmə tezliyi çox yüksək olan vahidlərdəndir.

«Füyuzat» jurnalının dilində bir sıra ümumi qrammatik kateqoriyaların (hal, mənsubiyyət, xəbərlük) yalnız isimlərdə deyil, ad mənşəli bütün nitq hissələrində öz əlamətlərini qoruması və bu prosesdə bəzi fərqlənmələr özünü göstərir. Sonu «q» samiti ilə bitən sözlərdə hallanma zamanı «ğ» samitinə deyil, «y» samitinə keçmə prosesi fərqli əlamətlərdəndir. Jurnalın dilində bu, xüsusilə də yönlük hala aiddir:

Bu gün Rusiyada nasıl inqilab var isə, Osmanlı toprağında yenə böyük təbəddülat olacağı bir taqım əmarələrdən *anlaşılmaya* başladı (112).

Saitlə bitən isimlərdə (və hallana bilən digər qrammatik vahidlərdə) yönlük halda şəkilçi ilə kök arasında «y» samitinin işlənməsi qədim əlamətlərdəndir. Lakin söz sonundakı cingiltili samitin (q) dilimiz üçün səciyyəvi olan uyğun samitə (ğ) deyil, başqa bir cingiltili samitə (y) keçməsi fərqli cəhətlərdəndir. Qrafik baxımdan kar qarşılığı olmayan «q» samitinin, bu mənada, qarşılığı olan «ğ» samitinə keçməsi tamamilə normal orfoqrafik-qrammatik göstəricidir. Lakin onun öz cinsindən olan (qarşılığı olub-olmaması cəhətdən)

samitə keçməsi «Füyuzat» jurnalının dilində fərqləndirici əlamət kimi görünür. Ümumiyyətlə, təsirlik halı da nəzərə alsaq, dərgi dilində «y» köklə şəkilçi arasında və samit keçidində aktiv fonemdir.

Çağdaş dilimizdə işlənən isim düzəldən şəkilçilərin hamısı jurnalın da dilində işlək olmuşdur. Bu baxımdan, diqqəti çəkən cəhət budur ki, o bəzən fərqli məqamlarda işlənmişdir:

Böylə *ailəçilərə*, böylə babalara nifrət!..(159).

Buradakı «ailəçi» sözü morfoloji sözdüzəltmədən sintaktik istiqamətə doğru inkişaf edərək çağdaş dilimizdə «ailə başçısı» kimi işlənir. Jurnalın onuncu nömrəsində məqalələrdən biri «Həyatı ailə və ailəçilərimiz» adlanır. -Çi⁴ şəkilçisinin maraqlı məqamlarından biri onun «kitab» sözü ilə işlənməsidir.

Əgər o əsər hədəyi-tənqiddən keçməz, məhasin və məyibindən qəzetələrdə bəhs olunmazsa, nə bir teatrodə təmsil olunur, nə də bir *kitabçı* dükənində dolab qəbul bulur (361).

Adətən, belə söz birləşməsində birinci tərəf sadə sözlərdən ibarət olur. Məsələn, kitab dükanı, çörək dükanı və s. Bu baxımdan, jurnalın dilindəki fərqli əlamət cansız əşyadan peşə, sənət mənsubluğu bildirərək canlı varlıq ifadə edən sözün birləşmənin birinci komponenti kimi sintaktik vahid şəklində işlənməsi özəl cəhətlərdəndir.

«Füyuzat»da-Çi⁴ şəkilçisi «ayaq» sözünə qoşularaq (219) onun asemantikləşməsinə təsir göstərmiş, sözün ilkin mənasından tamamilə fərqli məna ifadə edən (nökər, qulluqçu) söz yaradıcılığına səbəb olmuşdur.

Jurnalın bir yerində sonu «ğıc» şəkilçisi ilə bitən «qırlanğıc» (46) sözünə rastladıq. Lüğətlərdə qeydə alınmayan bu söz yəqin ki, canlı danışiq dilindəndir. O, ya quş adı, ya da kağızdan düzəldilmiş «yalançı, cansız quş» (fırlanquş) deməkdir.

«Füyuzat» jurnalının dilində «daş» şəkilçisi «qarın» sözünə qoşularaq quruluş baxımdan düzəltmə ismin tərkib hissəsi kimi özünü göstərir:

İki *qarındaş* var idi, biri nadşaha xidmət etdi, digəri bazuları səyi ilə çörək yeyirdi (238).

«Qarındaş» sözü «qardaş» sözünün ibtidai formasıdır və «qarın yoldaşı», «eyni qarından olan» deməkdir. Onun düzəltmə sözdən sadə sözə doğru meyli mürəkkəbdən-sadəyə prosesinin nəticəsidir. Sözün tarixi qədimdir və o, «daş» şəkilçisinin milli olduğunu təsdiq edən faktlardan biri kimi maraqlıdır. «Bağdaş» (bardaş) sözünün semantikasındakı bunu müşahidə etmək olar.

Hazırda bir variantda ifadə edilən *-daş* şəkilçisi iki cür yazılan *-taş*, *-təş* şəkilçisindən törəmişdir: «*-taş/-təş*. Bu affiksin əsas funksiyası – birgəlik ifadə etməkdir: türk. *yoldaş*, qazax. *joldaş*, tat. *yuldaş* / *yoldaş* / qum. *akuldaş* / həmkəndli /, tuv. *attaş* / *adaş* /, türkm. *işdeş* / həmkar /, *xarın* /qarın/ sözündən xak. *xarındaş* /qardaş/, qırğ. *cerdaş* /yurddaş/ və s.» (224,130). Türkologiya elmində bu şəkilçinin müxtəlif morfoloji əlamətlərin (yerlik halın şəkilçisi *-ta/-tə* ilə, leksik -*ş* şəkilçisi) sintezinin nəticəsində yaranması haqqında fikir formalaşmışdır.

Jurnalın dilində *-lıq⁴* şəkilçisinin mücərrəd mənalı isimlərə qoşulması məqamları da vardır:

Vücudum müstəbidlər əlində, qəlbim biganələr nəncəsində bulunduğu, övladlarım bana üsyan, *xəyanətlik* etdikləri halda yenə onları sevirəm! (218).

Sui-əxlaqdan aramızda kizb, iftira, qeybət, nəmimə, sirqət, işrət, içki, *xəyanətlik* kibi bəd şeylər adətə yox idi (233).

Bu faktlar göstərir ki, *-lıq⁴* mücərrəd isimlərə qoşulduqda dili ağırlaşdıran ünsür kimi çıxış edir və dilin sonrakı inkişaf dövründə belə hallara rast gəlmirik.

«Füyuzat»ın dilində $-c1q^4$ şəkilçisinin isimlərdən başqa, əlamət və keyfiyyət bildirən sözlərə qoşularaq onları «isimləşdirməsi» hallarını müşahidə edirik:

Zavallıciq çox əhəmiyyətli bir gənc isə, avam arasında qədri bilinmior (219).

Əsasən isim düzəltməyə xidmət edən $-ç1^4$ şəkilçisinin «Füyuzat» jurnalının dilində sifət düzəldən şəkilçi kimi də işlənməsi hallarına rast gəlirik.

Bu *yabançı* məmləkətdə bir aşınası belə olmayan zavallı qərib keçdiyi yerlərdə biganə nəzərlərin təqibi-mütəcəssisanəsi altında hicabından əzildikdə, qəlbi-zarının bitməz-tükənməz hekayəti-alamını dinlədərək bir həmdərd bulamadığı o cəmiyyətlərdən mütənəffirən qaçıyır (216).

Jurnalın dilində $-c1q^4$ şəkilçisinin zərfə qoşulması məqamları da diqqəti çəkir:

Dəmincik dedigim kibi fikri-bəşər bilmək, öyrənmək, anlamaq, düşünmək sövdəsindən heç vaz keçəmiyor (222).

«Dəmin» zərfi zaman mənasındadır və dilimizdə onun semantik sinonimi «bayaq» zərfidir. Lakin, əslində, isimdüzəldən leksik şəkilçi olan $-c1q^4$ ona qoşulduqda sözün mənasını dəyişərək zamanı keçmişdən indiyə yaxınlaşdırır və «indicə» mənasının ortaya çıxmasına səbəb olur.

$-Lar^2$ şəkilçisi kəmiyyət kateqoriyasının ən geniş yayılmış və tarixən dəyişməyən morfoloji əlaməti hesab edilir. O, çoxluğu daha güclü ifadə edən şəkilçi-morfemdir. Bunu həmin morfemin iki qədim çoxluq əlamətinin ($-l$ və $(-a)r$) birliyindən yaranması ilə izah etmək olar. «Füyuzat» jurnalının dilində bu şəkilçinin müxtəlif üslub imkanları müşahidə edilir. Məlumdur ki, mücərrəd mənalı isimlər kəmiyyət şəkilçisi ilə işlənmir. Bu şəkilçi, əsasən, konkret mənalı isimlərə qoşularaq onların çoxsaylı məzmununu ifadə edir. Jurnalın dilində $-lar^2$ şəkilçisi həm konkret, həm də mücərrəd mənalı isimlərlə işlənmişdir. Bu baxımdan, onun

ikinci qrupa aid olan isimlərlə işlənməsi diqqəti cəhətlər əlamətlərdən biri sayıla bilər:

Bizə qalırsa, ittihadı həqiqilə anlamaq üçün əvvəli-əmrə 17 Oktyabr Manifesti ilə elan olunan *hürriyyətlərdən* «hürriyyəti-vicdan» ilə «hürriyyəti-kəlamı» layiqi vəchlə dərk və təqdir etmək lazımdır.

«Hürriyyət» sözünə qoşulan «lər» şəkilçisi say kəmiyyətindən çox, ümumilik ifadə edir.

«Füyuzat» jurnalının dilində maraqlı fəzlərdən biri isimlərin üç leksik şəkilçi ilə işlənməsidir:

Kırım əhalisi, ümumiyyətlə, rəncbərlər, *bağçaçılıq* ilə keçiniyor, torpaq yü-zündən kəsb-i-məişət edərdi (234).

Nümunədə «bağ salmaq» fəli birləşməsinin əvəzinə üçqat leksik şəkilçiyə malik olan sözün işlənməsini də mürəkkəbdən sadəyə doğru inkişaf prosesi ilə bağlamaq olar.

«Füyuzat» jurnalının dilində sifət zonasında çağdaş dilimizlə müqayisədə heç bir ciddi dəyişiklik yoxdur. Nəzərə çarpan cəhətlər sevindiricidir- milliliyin qorunması əlamətləridir. Məsələn, jurnalda dilimizdə işlənmə tezliyinə malik olan ərəb mənşəli «müxtəlif» sifətinin əvəzinə türksoylu «dürlü» sifəti (həm təklikdə düzəltmə, həm də sözün təkrarı ilə mürəkkəb sifət kimi) işlənməmişdir:

Millət arasında nə çox *dürlü* siyasi firqələr var imiş (221).

–*L*⁴ şəkilçisinin «bək» sözünə qoşularaq sifət düzəltməyə xidmət etdiyi məqamlar da var.

Ətrafı *bəkli* olan yerlər, yalnız səbzəvat (zarzavat) yetişdirməyə məxsus torpaqlar idi ki, bu da heyvanların girəməməsi üçün idi (234).

«Bək» qədim türk sözüdür və onun əsasında «bəkləmək», «bəkçi», «bəl-ləmək», «bələrmək» və s. sözlər yaranıb. Bizcə, «bəbək» sözü də həmin ləkəmlə bağlıdır. «Bəkli» «gözetçili» deməkdir və türk dillərinin aktiv leksikasına aiddir.

Jurnalda fərqli məqamda işlənən morfoloji əlamətlərdən biri «i» sifət-düzəldən şəkilçinin «gərək» sözü ilə işlənməsidir:

...Get, *gərək*i qədər al və çarəsini bulduğun vaxt aldığı narayı gətir, yenə mindərcigin altına qoyarsın der idi (234).

«Füyuzat» jurnalının linqvistik təhlili Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik quruluşunun inkişaf prosesinin öyrənilməsi baxımdan maraqlıdır. Türk milli təfəkkürü ilə bağlı olaraq ədəbi dilin qrammatik normasına öz payını verən «Füyuzat» jurnalının dili qrammatik baxımdan zəngin olmaqla yanaşı, özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Jurnalın qrammatik qatında özünü göstərən əlamətlərin təsiri ilə elə xüsusiyyətlər var ki, artıq dilimiz üçün qrammatik arxaizmlər sırasına keçmişdir.

Hər bir dilin morfoloji quruluşunda fel əsas yer tutur. Qrammatik təbiəti, forma zənginliyi baxımından, o , bütün nitq hissələrindən seçilir və həm də «bu və ya digər vasitələrlə bütün nitq hissələri ilə bağlanır» (94,3). Fel anarıcı nitq hissəsi olduğundan onun başqa nitq hissələri ilə əlaqəsi təbiidir.

«Füyuzat» jurnalının dilində fel qrammatik mənası ilə bərabər, üslub xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. Üslub əlamətlərində ən çox diqqəti cəlb edən felin zamanlarının məqsədəuyğun işlədilə bilməsidir. Lakin felin üslub imkanları bununla məhdudlaşmır, onun bütün kateqoriyaları üslub çalarlarına malikdir. Bu, bir tərəfdən də felin hərəkət bildirməsi ilə bağlıdır. «Fel başqa nitq hissələrindən məhz dinamik lövhələri yaratmaq xüsusiyyətinə görə fərqlənir» (22, 255). Dinamika məsələsində felin zamanları arasında da incə mənə fərqləri var. Çünki zamanların hamısı hərəkəti eyni şəkildə və eyni mənada canlandırır bilmir. Bu baxımdan, nəqli keçmişə nisbətən şühdi keçmiş, keçmiş zamana görə indiki zaman, indiki zamana görə gələcək zaman, qəti gələcəyə görə qeyri-qəti gələcək zaman daha incə mətləbləri ifadə edə bilir.

Əslində, nitq materialları arasında belə müqayisə şərti xarakter daşıyır. Və eləcə də felin zamanlarından danışanda onlardan birinin rolunu kiçiltmək və ya əksinə, böyütmək düzgün deyil. Bu, nitqin üslubundan asılıdır. Ola bilər ki, bir nitqdə fel adicə qrammatik vahid kimi işlənsin, digərində isə üslub vahidi kimi çıxış etsin.

«Füyuzat» jurnalının dilində qrammatik baxımdan feldə spesifiklik özünü göstərir və bu, felin indiki zamanı üçün daha xarakterikdir. Belə ki, türk ədəbi dil normasına müvafiq olaraq indiki zaman fel kökünə «yor» şəkilçisi artırmaqla düzəlir və jurnalda da fellərin indiki zamanı həmin şəkilçi ilə işlənmişdir:

Məzkur məqalədə Heyyin proqramından və ikinci sülh konfransında möv-qeyi-müzakirəyə qonacaq olan məsələlərdən bəhs *olunuyordu*.

Bunlar isə biləks özləri bitərəf dövlətləri hökm və nüfuzları təhtində *bulunduruyorlar*. Və öz şəxsi mənfəətləri üçün həmcinslərinin qanlarını sel kibi axıt-dırmaqdan və bu qan sellərini mümkün olduğu qədər uzun müddət seyr və tamaşa etməkdən *zövq alıyordular* (117).

-*Yor* morfeminin genezisinin müəyyənləşdirilməsi mürəkkəb problem kimi türkoloqların diqqətini çəkmiş və onların bu haqdakı fikirləri üç yöndə formalaşmışdır.

1. Morfemin *yürü* (мәк) felindən yaranması;
2. Onun *yatur* indiki zaman feli sifətindən yaranması;
3. *Durmaq* felindəki *d* səsinin *y* səsinə keçməsi ilə yaranması.

Lakin bu fikirlər indi də ziddiyyətli.

Araşdırmalar göstərir ki, «Füyuzat» jurnalının dili türk ədəbi dil norma-larına dayansa da, milli dil elementlərinə də biganə olmamışdır. Lakin fel zonasında jurnal «türkçülüynü» tamamilə mühafizə etmişdir. Felin bütün kateqori-yalarında bu əlaməti müşahidə etmək mümkündür. Lakin bu baxımdan, ilk növbədə diqqəti cəlb edən kateqoriya zaman

kateqoriyasıdır. Feldə zaman əsas anlayışdır. Şəkillər zamana görə adlandırılır. Fəlin indiki zamanı digər zamanlar üçün ölçü vahididir. «Füyuzat» jurnalının dilində indiki zamanın inkar forması şəkilçidəki açıq saitın qapalı saitə keçərək türk danışıq dilində olduğu kimi yazılması ilə müşahidə olunur.

Belə vəziyyətlə təkcə şəkilçilərdə yox, söz kökündə də rastlaşmaq olur. Türk dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq «geniş zaman» da var. Bu zaman $-ar^2$ və $-ir^4$, $-r$ şəkilçiləri ilə düzəlir, yəni Azərbaycan dilindəki indiki zaman və qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçiləri türk dilində geniş zaman şəkilçiləridir.

Geniş zamanın ən çox yayılan əlaməti $-ir^4$ şəkilçisidir. Həmin morfoloji əlamətdən sonra gələn şəxs sonluğu zaman şəkilçisinin ahənginə uyğun olaraq işlənir: «Ulu türk dilində saitlərin aydın ifadə edilmiş ahənginin mövcudluğu, adətən, ondan ibarətdir ki, arxa və ön sıra saitləri yalnız kökdə uyğunlaşmır, bu qanunauyğunluq həm də şəkilçilərə aiddir» (224,13).

«Füyuzat» jurnalının dilində feldə fərqli diqqəti cəkmək cəhətlərdən biri $-ir^4$ şəkilçili fəllərin birinci şəxsin cəmində Azərbaycan dilində olduğu kimi iq^4 əlamətini deyil, $-iz^4$ şəxs sonluğunu qəbul etməsidir və bu şəkil kateqoriyasında fərqli əlamətlərin daha güclü olduğunu göstərir. B.A.Serebrennikov və N.Z.Ha-cıyeva əmr şəklini semantik və quruluş baxımından müxtəlif şəkillərin qarışığından ibarət süni forma hesab edirlər (224,270). H.Mirzəzadənin fikrincə, «birinci şəxsin cəmində $-z$ şəkilçisinin işlənməsi halları təxminən XVIII əsrə qədər davam edir, lakin bu dövrdən sonra $-κ$, $-q$ şəkilçiləri danışıq dilində olduğu kimi, yazı dilində də tamamilə sabit şəkil alır» (205,148). Lakin faktik materiallar göstərir ki, $-κ$, $-q$ əlamətləri haqqında «tamamilə sabitləşmək» ifadəsini işlətmək düzgün deyil. Bunu təsdiq edən materiallar dedikdə yalnız «Füyuzat»ın və o dövrdəki digər mətbuat orqanlarının dili nəzərdə tutulmur, bu fikir, həm də Azərbaycan

Demokratik Respublikasının parlament dili materiallarına əsasən irəli sürülür. Belə ki, cümhuriyyətin dilində «fellərdə nəzərə çarpan ən çox yayılmış morfoloji xüsusiyyət şəxs kateqoriyasında birinci şəxsin cəm şəkilçisi kimi türk dili şəxs sonluğu *-iz...* şəkilçisinə olan meyldir: «Biz xahiş edirik ki, hökumət bu xüsusda nə kimi təşəbbüsatda bulunduğu haqda məlumat versin (Məhərrəmov)...». Maraqlıdır ki, adətən daha «təmiz» Azərbaycan dilində da-nişanlardan Əliheydər Qarayevin dilində də formantla qarşılaşırıq: «Zatən biz deyirik ki, cəmi millətlər azaddır». «Biz bu əsas üzərində işləyirik»... – Bu şəkilçi hətta xalq dilində yazan Abdulla Şaiq kimi yazıçı və şairdən də yan keç-məmişdir: «Hənimiz bir günəşin zərrəsiyiz» (26, 147). «Z» ünsürü türk dillərində şəxs əvəzliliklərində kəmiyyət (cəm) göstəricisi kimi işlənmişdir. Hazırda onun bu funksiyası tərkibcə sadə hesab olunan sözlərdə yaşamaqdadır: göz, əkiz, diz, oğuz və s. leksemlərindəki «z» ünsürü ikilik ifadə edən kəmiyyət göstəricisidir. Bu faktlar sübut edir ki, «Füyuzat»ın dilində indiki zaman mənasında işlənən *-iz⁴* şəkilçisi XX yüzilin birinci yarısında da *-iq⁴* şəkilçisi ilə müvazi işlənmişdir.

«Füyuzat» jurnalının dilində felin əmr şəkli I şəxsin təkində və cəmində milli dildən fərqli, ümumtürk dili üçün səciyyəvi morfoloji əlamətlərlə – I şəxsin təkində *-ayım²*, cəmində *-alım²* şəkilçiləri ilə işlənmişdir.

Nə isə, məqsədə *gələlim...* (108)

Nə isə. Biz məqsədimizə rücu *edəlim...* (201)

Bu morfoloji əlamətin XX yüzilin 40-cı illərinə qədər işlənməsi faktları var. H.Cavidin dilində həmin faktik dil ünsürləri təbiidir, bunu onun İstanbulda aldığı təhsilin təsiri ilə də bağlamaq olar. Lakin İstanbulla, ümumiyyətlə Tür-kiyə ilə belə əlaqələri olmayanların da nitq materiallarında həmin əlamətlər müşahidə olunur. Məsələn, M.Müşfiqin dili üçün *-alım²* morfoloji əlaməti xarak-terikdir:

Sevgi vardır ki, uzaqdan bizə narlaq görünür,

Ona yaxlaşmayalım, çünki o zülmətlə dolu (209, 17).

Çıxalım Buzovnada kiçik qayalıqlara,

Seyr edəlim bir ara... (209, 177).

Bu faktlar onu göstərir ki, felin əmr şəklinin sözügedən əlaməti ədəbi dilin normativi kimi çıxış etmişdir. Bu mənada, ikinci şəxsin cəminə aid olan mor-foloji əlaməti də qeyd etmək lazımdır. $-In^4$ və $-iniz^4$ şəkilçilərinin müvaziliyi qə-dim tarixə malikdir: «İkinci şəxsin cəmi əski imlamızda iki şəkildə $-siz^4$ və $-siniz^4$ şəklində yazılmışdır» (148):

Sözügedən əlamət XX yüzilin ikinci yarısına qədər ədəbi dilimizdə işlən-mişdir.

Baxınız, dan yeri sökülmüş kimi,

Dostlar bir cəbhəyə tökülmüş kimi (209, 127).

Danışq dilində həmin faktın yaşanı davam edir.

«Füyuzat» jurnalının dilində qrammatik baxımdan fel zonasında diqqəti çəkən cəhətlərdən ən qabarıq görünən əlamət felin bacarıq tərzinin inkar əlamətidir. Çağdaş dilimizdə sintaktik şəkildə olan bacarıq tərzinin inkarı «Füyuzat» jurnalının dilində morfoloji formadadır, yəni bacarıq tərzinin əsas hissəsi olan «bilmək» feli inkarlıq əlaməti qəbul edərək ayrı komponent kimi işlənmir, bir nitq hissəsi çərçivəsində həm tərz, həm də inkar əlaməti özünü göstərir:

Lakin orada təbəssümdən başqa bir şey *görəməzsiz*.

Fəxri-kainat əfəndimiz buyurmuşdur ki, zəlaləti-küfrdə bulunan bu məmləkət ədl ilə baqi qalacağı kibi, ədl olmayan bir ölkə islam namını kamil alsa da, bəqanəriz *olamaz* (84).

Bu cavab şayani-qəbul *görüləməz*, həzrəti-vala, cəsuranə söylədiyim bu sözlərdə bəni məruz görməlisiz (86.).

«Füyuzat» jurnalının dilində $-dır^4$ şəkilçisinin $-lər^2$ şəkilçisindən sonra iş-ləndiyi məqamlar da müşahidə olunur.

Diqqəti çəkən cəhətlərdən biri «isə»nin sözlərdən ayrı yazılmasıdır:

Dinləmək *istər isəniz*, bən sizə hallarımızdan bir nəbzəcik bəyan edəyim də, o zaman siz tətbiq edərsiniz (232).

Sözlərə bitişik yazıldıqda da «isə»nin tərkibində heç bir dəyişiklik olmur:

Bu gün cəmiyyəti-bəşəriyyədə vüqu bulan ixtilalat və inqilabatın mənşəyini təhərri *edərisək*, ancaq səydə buluruz (76).

«Füyuzat» jurnalının dilində çağdaş dilimizlə qarşılaşdırmada müşahidə edilən faktlardan biri şəkilçilərin yerdəyişməsidir. Belə ki, *-mı⁴* sual şəkilçi- əda-tının yeri sabit deyil. Onun xəbərlik şəkilçisindən əvvələ keçməsi halları həmin dövr ədəbi dilimiz üçün səciyyəvi olmuşdur. Jurnalın dilində *-mı⁴* sual ədatının həm *-dır⁴* şəkilçisindən əvvəl, həm də sonra işləndiyi məqamlar var:

Bu kibi təşəbbüsatı-tərəqqicuyanə çinlilərin birər-birər nümuneyi-intibahı degildirmi?

Beləliklə, «Füyuzat» jurnalının morfoloji qanunauyğunluqlara əsaslanan xüsusiyyətləri millilik baxımından leksik qatla müqayisədə xeyli yüksəkdə durur. Müşahidə edilən fərqli əlamətlər isə çağdaş dilimizlə müqayisədə özünü göstərir. Onları ekstralingvistik fakt hesab etmək olmaz. Ona görə ki, ana türkcəmizin spesifik cəhətlərindəndir.

3.4.2. Sintaktik xüsusiyyətlər

Ədəbi zövq və intellektual baxımından XX yüzilin əvvəlində diqqəti cəkmək «Füyuzat» jurnalının (1906-1907) qrammatik xüsusiyyətlərinin araşdırılması göstərir ki, dərgi ədəbi dil səviyyəsinə görə xüsusi milli-mənəvi əhəmiyyətə malikdir. Jurnal nəşr tarixindən indiyə qədər kədərli və uzun bir yol keçmiş, haqqındakı əsassız tənqidlərə bulanıq su qata-qata onların sayını artıranların ucbatından «faciəvi» münasibətlərlə qarşılanmışdır. XX yüzilin sonundan başlaya-

raq jurnal haqqında real münasibətlərin ortaya çıxması maraqların güclənməsinə səbəb olmuşdur.

Milli qrammatikamızın tarixi inkişafını izləmək baxımından «Füyuzat» jurnalı maraqlı və zəngin mənbələrdən biridir. Azərbaycan dilinin qrammatik baxımdan ana türkcə ilə münasibəti, morfoloji və sintaktik vahidlərin leksik-qrammatik əlamətlərinin jurnalın dili əsasında araşdırılması ədəbi dilimizin mühüm bir mərhələsinin tədqiqi baxımından aktual məsələdir.

XX yüzilin əvvəlində qrammatikamızda özünü göstərən paralel normativlik ictimai-tarixi şəraitin məhsulu idi. «Hətta XX əsrin ədəbi dilində bir neçə mərhələli dəyişmələrin baş verməsi müşahidə edilir» (138, 61).

«Füyuzat» jurnalının ömrü uzun olmasa da, o, XX yüzilin əvvəlində ədəbi dilimiz haqqında tam təsəvvür yarada bilir. «XX əsr ədəbi dilimizin ümumi mənzərəsini də həmin dövrdə yazılmış bədii əsərlərin və çox geniş şəkildə olmasa da, dövrün mətbuatının dili verir» (126, 129). Bu baxımdan, «Füyuzat» jurnalı ədəbi dilin bütün səviyyələrini nəinki qismən, əksinə, mükəmməl şəkildə əks etdirə bilir. Buna səbəb onun romantiklərin ədəbi təfəkkürünün, nitq mədəniyyətinin və müxtəlif üslubların sintezinin məhsulu olan bir dilə mənsubluğuudur. Jurnalın dilinin qrammatik özünəməxsusluqları dilin digər səviyyələri ilə müqayisədə diqqəti daha çox çəkir. Qrammatik ifadə vasitələrinin sinonimliyi və Osmanlı türkcəsinin güclü təsiri, daha dəqiq desək, türk ədəbi dil normasına dayanmaq jurnalın özünəməxsus morfoloji-sintaktik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirən amil kimi nəzərə çarpır. Osmanlı dilinin güclü təsiri daha çox morfolojiyada özünü göstərir. Sintaksisdə isə həmin dilin təsirindən başqa, milli dilin xarakterik əlamətlərinə möhkəm bağlı olan dil vahidləri diqqəti çəkir. Bu baxımdan, söz birləşmələri səciyyəvidir. Xüsusi intellekt səviyyə ilə

yaradılmış birləşmələr jurnalın siyasi informasiya bazasını təhlil etməyə imkan verir.

Bir fərdin gah-gah mübtəda olduğu iləl və məraz əlayimi-zəvaldan sayılmayacağı kibi, millətlərin də vəqt-vəqt düçar olduqları *mərazi-siyasilər*, *böhrani-ictimailər* zəval əlamətindən ədd olunmamalıdır (12).

İlk nəzərdə İngiltərəyə ən nafe *Türkiyəni diriltmək siyasətini* təqib etmək olduğu görülür.

İngiltərə ilə bərabər Rusiya və Fransayı düşündürən Türkiyə hökuməti-hazirəsinin *ittihadi-islam nolitikasını* təqib etdiyinə olan qamətləridir (20).

Nümunələrdən məlum olduğu kimi, «Füyuzat»ın dilindəki birləşmələr qrammatik anlamını qorumaqla yanaşı, daha çox siyasi mənası ilə səciyyəvidir. Jurnalın söz birləşmələri bazasında ən çox diqqətəlayiq cəhət birləşmə tərkibindəki sözlərin ümumi bir məna ətrafında birləşməsidir. Sözləri bir-birinə bağlayan məna birləşmə və cümlə daxilində qrammatik səviyyədən daha yüksəyə qalxaraq semantikaya meyl edir və obrazlılığı ilə seçilir.

Məcazlaşma meyli türksoylu dillərin, o cümlədən, Azərbaycan dili vahidlərinin özəl xüsusiyyətlərindən biridir. Bu mənada, «Füyuzat» jurnalının dili zənginliyi ilə çox dəyərlidir. Jurnalın dilindəki birləşmə, ifadə yaradıcılığı məcazlaşma səviyyəsinin yüksəkliyi və siyasi sanbalı ilə səciyyəvidir:

Çünki İran əhlinin mücahidati-hürriyyətnərvəranəində *ingilis barmağı* görmək və bu xüsusi ingilislərin xilafət və *ittihadi-islam qorxusu* ilə Hindistanı müdafiə etmək tədbirlərinin məhsulu kibi tələqqi etmək xətdir (20).

«Barmaq» və «qorxu» adi, biri sadə konkret, digəri düzəltmə mücərrəd isimdir. Lakin konkretliyin mücərrədləşdirilməsi və bunun əksinə, mücərrədin regionlaşdırılaraq konkretləşdirilməsi ilə məna o dərəcədə dərinləşir ki, frazeoloji anlam səviyyəsinə çatır. Lakin bu məna mətndən asılı

olduğu üçün belə birləşmələri frazeoloji vahidlərlə qarışdırmaq olmaz. Onları geniş mənalı birləşmə adlandırmaq daha düzgün olar. Ona görə ki, təkliddə vahid məna ifadə edən sözlər bu cür birləşmələrin tərkibində əlavə mənalar qazanıb daha geniş mənaya, hətta çoxmənalılığa meyl edir. Çoxmənalılığa daha çox fəli ifadələrdə rast gəlsək də, jurnalın dilində ismi birləşmələrdə də onun şahidi oluruq. Lakin məcazlaşma prosesi ilə müşayiət edilən belə çoxmənalılıq birləşmədəki ayrı-ayrı sözlərlə deyil, bütün birləşmənin ifadə etdiyi məna ilə bağlıdır. Jurnalın dilində siyasi məna ifadə etməyən birləşmələrdə də məcazlaşma güclüdür:

Tolstoyun böyük bir ədib və şair, böyük bir *kəlam rəssamı* Sədi kibi əxlaqiyyatında böyük bir həkim olduğunu görürük (23).

«*Həyat*»ın «*vidanamə*»sini oxuduğumda şiddəti-təəssürümdən acı-acı ağladım (25).

«Füyuzat» jurnalının dilində söz birləşmələrinin mənası birbaşa cümlənin məqsədi ilə əlaqəlidir. Dərginin dilində elə birləşmələrə rast gəlmək olur ki, onlar «Füyuzat»ın sintaktik spesifikasiyasını müəyyənləşdirir. Bu baxımdan, jurnal güclü notensiala malikdir. Söz birləşmələri arasında leksik tərkibə görə fərqlər obrazlılıq və məcazlığın dərəcəsinə təsir edir. Jurnalın dilindəki birləşmələr əsas komponentinə görə ismi birləşmələr zonasının genişliyi ilə səciyyəvidir. Həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlənən birləşmələr fikrin tərkib hissəsini, məna yükünü daşıyır. Ümumiyyətlə, «Füyuzat» jurnalının dilindəki söz birləşmələri məcazlaşma notensiyası ilə xeyli irəli getmişdir:

Yalvarışlarını heç duyan yox: fəvc-fəvc keçən ərbabi-izzü rifah bu *kirli, bu yırtıq sədad*dan istikrah ediyor (29).

Gün keçmiyor ki, şəhərlərdə revolver, bomba, *cəhənnəm makinası*, növbənöv barıt və dinamit alətı nartlamasın (34).

Bəşəriyyət əqlini ton, tufəng, barıt, dinamit, roborit kibi *heyvanlıq asarı* icad edəcəyinə, əqlini ziraət və sənətin,

iqtisadın tərəqqisinə həsr edə idi, bu gün ac və biolac qalmaz idi.

Bir tərəfdən də *mənəvi aclıqlar* başlayır.

Rusiyada mütəəddid məktəblər, darülfünunlar bağlanılıyır, ülum və fünundan məhrum olan tələbə həyəcana gəliyor, fəryad edəmiyorlar, etsələr də, Odessa şəhərində olduğu kimi *mükəmməl bir kötək* yeyorlar (35).

Jurnalın söz birləşməsi notensiyasına görə zənginliyini yuxarıdakı nümu-nələrdən üçünün eyni səhifədən alınması da təsdiq edir. Digər cəhətlərə gəlinə, birləşmələri müxtəlif tərəflərdən təhlilə cəlb etmək olur. «Kirli, yırtıq səda», birinci növ ismi birləşməsindəki «kirli» və «yırtıq» sifətləri, əslində, maddi baxımdan varlığı meydanda olan əşyalara aiddir. Jurnalın dilində onların maddiliyi olmayan, yalnız eşidilən bir ismə aidliyi diqqəti əsas mənaya çəkmək üçün üslub məqsədilə işlədilmişdir. Digər birləşmələrdə də belə maraqlı cəhətlər var. «Füyuzat»dakı söz birləşmələrini quruluş baxımından parçalamaq mümkündür, lakin diqqətlə yanaşdıqda görünür ki, onlar mənaca bütövdür. Buna baxmayaraq onlar birləşmə xüsusiyyətlərini itirmir və sintaktik vahid olaraq qalır. Onların qrammatikadan üslubiyyətə keçid meyli də unudulmamalıdır. Məlumdur ki, hər bir üslub öz leksikasını yaradır. Bu mənada, «Füyuzat» jurnalının dilindəki söz birləşmələrinin bir qrupunu onun ədəbi dilə öz payı, öz töhfəsi hesab etmək olar. Adi leksik vahidlər əsasında xüsusi mənə dərinliyi və siyasi, elmi, fəlsəfi səciyyəsi ilə diqqəti çəkən birləşmələr jurnalın mükəmməl leksik-semantik quruluşunu təsdiq edən dil vahidləridir:

Istanbul əhalisi *xəfiyyə məqrublarından* nasıl qorxuyarlarsa, bürokratiyası da *əmrəzi məqrublarından* o qədər qorxuyor (45).

Mübarizə və mübarizənin vəsadətindən biri olan terror, yəni «*dəhşət verib qorxutma*» *üsulu* azalmaq bilmiyor (50).

Sədədimiz isə *Qırmızı qaranlıqlar* içində *yaşıl işıqlar*» idi (68).

Üslub zənginliyinə xidmət edən qrammatik vahidlərin belə yerində işlən-məsi, üslubi kateqoriya ilə sintaktik kateqoriya arasında get-gedə dərinləşən spesifik sintaqmlar «Füyuzat»ın söz-ifadə xəzinəsinin nümunələridir. Fərqləndirilmiş birləşmələrin tərkib hissələri ayrı-ayrılıqda leksik lüğətlərin baş söz-lərinə aiddir. Lakin onlar birləşmə kimi nə baş vahidlərə, nə də onların yuvalarına aid edilə bilər. Yəqin ki, üslubiyyat lüğətləri yaradılsa, həmin birləşmələr ən layiqli yeri tutar.

«Qırmızı» spektrin ilk rəngidir və kəskinliyi ilə əsəb oyadan, diqqətçəkən xüsusiyyətə malikdir. «Qara» isə mənfi mənada türk dillərində «qara gün», «qara ürək», kimi birləşmələrdə birinci komponent kimi təyinedici xarakter daşıyır. Jurnalın dilində o, isim düzəldən leksik şəkilçi qəbul edərək birləşmənin ikinci-əsas tərəfi kimi işlənmiş və onun birinci komponenti (qırmızı) inqilab, ikinci komponenti (qaranlıq) irtica; digər birləşmədəki (yaşıl ziyalar) birinci tərəf-spektrdəki dördüncü rəngin adı – qəlbə rahatlıq gətirən yaşıl (böyük və mədəni ölkələrin xəstəxanalarında narahat xəstələrin palatasındakı pərdələr yaşıl rəngdə olur) isə onların içində qalan müsəlman ziyalıları deməkdir. Birləşmələrdəki mücərrəd mənalı sözlər konkret mənalara tabe edilir və beləliklə, mətnin məzmunu bəzən bir birləşmə ilə aydın olur.

Yaşasın yaşıl işıqlarımız, zümrüdüün sədalarımız, əxzər rayihələrimiz (72).

Buradakı məcazi birləşmələr konkret obyektləri ifadə edir. «Füyuzat» jurnalının dilində bunun əksinə olaraq konkret mənalı sözlərin mücərrəd mənalı birləşmələr yaradaraq fikri ifadə etməsi məqamları da var.

«Füyuzat» jurnalının dilindəki söz birləşmələri tərkib hissələrinin mənşəyinə görə yekdil deyil, onların içərisində ya birinci tərəfin alınma, ikinci tərəfin milli, ya bunun əksinə, ya

da hər iki tərəfin alınma və ya milli leksik vahidlərdən təşkil olunmasını müşahidə edirik:

İştə zülmət qoşunu, cəhalət əsgəri sizi öylə əhatə etmişdir ki, zülmə ədli təmyizə iqtidarınız qalmamışdır və bəni dağdari-hüzn edərək nalələr içərisində bu-raxdınız (79).

Siz əhli-xəsarətsiniz, təfərrüqə düşdünüz (80).

Komponentlərinin mənşə müxtəlifliyinə baxmayaraq, jurnalın dilindəki söz birləşmələrinin əksəriyyətinin seçim üsulu, yaranma mədəniyyəti tamamilə millidir. Həm bədii, həm də siyasi yükü ilə ibrətli, ədəbi baxımdan səviyyəli söz birləşmələri yalnız adlar zonasından qidalanmır, jurnalın dilində əsas komponenti fellərdən ibarət olan birləşmələr də var.

«Füyuzat» jurnalının dilindəki birləşmələrdə elə sözlər var ki, onun birləşdiyi sözlə lüğəvi mənada əlaqəsi yoxdur və ya azdır. Lakin onların mətn daxilində mənə baxımdan bağlılığı o qədər möhkəmdir ki, onlarsız cümlənin məqsədi heçə enir. Həmin birləşmələrin mətndən çıxarılması fikrin alt-üst edilməsi deməkdir. Sintaktik vahid yaradan leksemlər, hətta bir mənalı dil vahidləri o qədər yerində işlənmişdir ki, onların kəmiyyətə bu qədər zəngin mənalara malik olduğunu işləndiyi mətndən öyrənmək olur. Yəni onların əsas əlamətini işləndiyi məqamlar üzə çıxarır.

«Füyuzat» jurnalının dilindəki söz birləşmələri işlənmə tezliyi və müxtəlifliyinə görə Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşunun məhsuludur və onlar jurnalın qrammatik quruluşunda üstünlük təşkil edir. «Əsarət qurbanları», «qırmızı yalanlar» (ağ yox, qırmızı!), «bigünah səfərçilər», «xəfiyyə həşəratı», «islamiyyətnərvər qəzetlər» və s. bu baxımdan jurnalın uğurlu qrammatik vahid-lərindəndir.

«Füyuzat» jurnalının qrammatik vahidlərini izləməkdə məsqəd söz birləşmələrini tam əhatə etmək, onların müfəssəl təsnifini vermək deyil, ümumi dil mənzərəsi fonunda özəlliklərini müəyyənləşdirməklə elmi ümumiləşdirmələr

anarmaqdır. Ümumiləşdirmə və təhlillər əsasında yüksək dil təfəkkürünün nəticəsi olan qrammatik vahidlərin müəyyənləşdirilməsi jurnalın intellektual bir dilə malik olduğunu təsdiq edən faktları üzə çıxarır və onun dili haqqında «qiyamətin qonmasına» səbəb olan əsassız fikirləri təkzib edir. Jurnalın dilindəki söz birləşmələri zonasındakı «kəşflər» ədəbi dilimizin uğurlu və səviyyəli faktları kimi indi də öz dəyərini itirməyib. Doğrudur, jurnaldakı söz birləşmələrinin tərkibində və sinonimik cərgələrdə alınma sözlərdən geniş istifadə edilmişdir. Bunu ədəbi dilimizin XX yüzilin əvvəlindəki mürəkkəb mərhələsi ilə bağlamaq lazımdır. Digər tərəfdən, «dilən zənginliyinin və üslubi imkanların göstəricisi sayılan» sinonimlərin formalaşmasında əsas vasitələrdən biri də alınma sözlərdir» (99, 111). «Füyuzat» jurnalının dilindəki belə sözlərin bir qrupu dilimizin qrammatik quruluşuna, morfonoloji əlamətlərinə uyğunlaşdırılaraq işlək dil vahidlərinə çevrilmiş, söz birləşmələrinin aktiv komponenti kimi işlənmişdir. Belə birləşmələr romantiklərin, ruh ortaqlığını, romantik və məslək təfəkkürünü ifadə etmək baxımından da maraqlıdır. «Əsrin əvvəllərində ədəbi dilin mənzərəsini bütün tərəfləri ilə canlandırmaq üçün lirik-romantik ədəbiyyatın dilindən xüsusi şəkildə bəhs etmək lazım gəlir» (147, 415). Bu mənada, «Füyuzat» jurnalı zəngin materiallara malikdir.

NƏTİCƏ

Nəticə olaraq qeyd edilməlidir ki:

1. Füyuzatçılar, o cümlədən, «Füyuzat» ədəbi məktəbinin yaradıcısı Ə.Hüseynzadə dil məsələlərində tamamilə obyektiv mövqedə dayanmış və ədəbi dilin ən zəruri problemlərini həll etməyə çalışmışdır.

2. Ə.Hüseynzadənin dilçilik görüşlərində ifadə olunan imla, tərcümə, alınma söz və ədəbi dilə münasibəti və bu

baxımdan irəli sürdüyü ideyalar indi də əhəmiyyətini itirməmiş və onlar bütün zamanlar üçün qiymətlidir. Ona görə ki, dilimizin qanunauyğunluqlarından kənara çıxmır və tamamilə həmin qanunauyğunluqlara müvafiqdir.

3. «Füyuzat» jurnalının dili Azərbaycan ədəbi dili tarixinin öyrənilməsində istinad ediləcək ən mühüm və mükəmməl mənbələrdən biridir.

4. Jurnalın dilinin tədqiqi XX yüzilin başında ədəbi dil normalarını aydınlaşdırmağa imkan verir.

5. «Füyuzat» jurnalının dili mürəkkəb olsa da, anlaşılmaz deyil, sivil və intellektual bir dildir. O, XX yüzilin əvvəlində Azərbaycan ədəbi dilinin xüsusi bir mərhələsini təşkil edir və önəmli bir hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. Jurnalın dili milli dildir və onun redaktoru – gördüyü işlərin, narlaq əməllərin müqabilində öz vətəninə çox az tanıdılan, lakin dünya ölkələrinin saysız-hesabsız ensiklopediyalarına düşmüş Əli bəy Hüseynzadə də son dərəcə milli şəxsiyyətdir.

6. XX yüzilin əvvəlində dilə münasibətdə iki istiqamət var idi, Azərbaycan ədəbi dili ümumxalq dili və klassik üslubun, türk ədəbi dilinin təsiri ilə «ziyalı dili» -«lisani ədəb» yönlərində inkişaf edirdi. «Füyuzat»ın dili son dərəcə ədəbi idi. Bu hədsizlik onu ümumxalq dilindən uzaqlaşdırır və haqsız tənqidlərə səbəb olurdu. Bu tənqidləri bir tərəfdən də istəməyərək dərinləşdirən həddən artıq xalq dili səviyyəsinə enən «Molla Nəsrəddin» jurnalı idi. Lakin ədəbi dilin normaları baxımından yanaşdıqda, «Füyuzat»ın dili tamamilə qanunauyğun və ədəbi dildir.

7. «Füyuzat» jurnalı dil məsələlərinə son dərəcə mədəni münasibətdə olmuşdur.

8. «Füyuzat» jurnalı Azərbaycan ədəbi dilinin xüsusi bir yönündə romantik istiqamətdə bir dərgi olaraq lirik-romantiklərin ifadə tərzini, məslək əxlaqını, dil-üslub xüsusiyyətlərini əks etdirmişdir. Jurnal təkcə bir il ərzində nəsr edilən 32 nömrənin deyil, yüksək amallarla fəaliyyətə

başlayan füyuzatçıların dilidir və maraqlı bir üsluba malik olmuşdur.

9. Çağdaş mədəniyyətə yiyələnmək üçün mübarizə nəticəsində meydana gələn «dil birliyi» ideyası ilk dəfə proqram şəklində «Füyuzat» jurnalında irəli sürülmüşdür.

10. «Füyuzat» jurnalının dili türk ədəbi dili normalarına əsaslanaraq fonetik, ləksik-qrammatik səviyyəni mükəmməl şəkildə əks etdirmişdir.

11. «Füyuzat» jurnalının dilində yüksək ifadə sənətkarlığı diqqəti cəlb edir. Onun dilində dövrü üçün tamamilə yeni olan ifadələr özünü göstərir.

12. «Dil millətçiliyin ən gözəl bir ifadəçisidir» prinsipinə əsaslanan «Füyuzat» öz səhifələrində türk xalqlarının özünüdərk baxımından yüksəlməsi və modernləşməsi ilə bağlı mövzulara ən geniş yer verən dərgi olmuşdur.

13. Jurnalın redaktoru Əli bəy Hüseynzadənin dilçilik görüşləri Azərbaycan ədəbi dilinin bir sıra problemlərinin (o cümlədən, «ortaqlıq dil» probleminin) həll edilməsi üçün ən layiqli ideya qaynağıdır. Əli bəy dövrün ədəbi simalarının maraqlı və diqqətində olan ümumtürk ideyasının məslək proqramı səviyyəsinə qaldıran əvəzsiz ideoloqdur.

Bu proqram «bir millətin bir dili olmalıdır» ideyasına əsaslanırdı. Ümumtürk ədəbi dili konsensiyası çağdaş dövrümüzə çox səsləşir və onun qələbəsi labüddür. Unutmayaq ki, ümumtürk ədəbi dilinin yaradıcısı Əli bəy Hüseynzadədir.

14. «Füyuzat» jurnalı son dərəcə əqidəli bir publisistikaya malik olmuşdur. Türk millətini özünə və özəllərə tanıtmayaq, Şərqlə istibdadı və çarizm siyasətinə qarşı xalqların birliyə yönəltmək, türk xalqlarının iqtisadi, siyasi, mədəni, elmi baxımdan inkişafı üçün dil birliyi və s. jurnalın məslək ideyalarına daxil idi;

15. «Füyuzat» jurnalı Azərbaycan mətbuat üslubuna elmi-fəlsəfi xarakter gətirmişdi.

16. Jurnalın üslubundakı siyasi istiqamət sonrakı mətbuat orqanlarına da ciddi təsir etmişdir.

17. «Füyuzat» jurnalı dilimizdə siyasi hadisələri linqvopoetik yolla çat-dırmaq üsulunu, ictimai-siyasi mövzuların lirik formada ifadə tərzini for-malaşdırdı;

18. Azərbaycan ədəbi dilində türkizmlərin işlənmə dairəsinin genişlənməsi «Füyuzat» jurnalının fəaliyyəti ilə bağlıdır. «Füyuzat» nümunəsində ədəbi dilə daxil olan ümumtürk vahidləri və onların Azərbaycan dilindəki paralelləri müəyyənləşdirilmişdir.

19. «Füyuzat»-ın dilinin tədqiqində qeyri-türk, xüsusilə də ərəb-fars mənşəli sözlərin ədəbi dildəki ümumi, jurnalın dilindəki xüsusi mövqeyi nəzərdən keçirilmiş, əcnəbi vahidlərin anlaşma dərəcəsi çağdaş alınmalarla müqayisədə aydınlaşmışdır.

20. «Füyuzat» öz fəaliyyəti ilə Azərbaycan mətbuat dilinə romantik ruh gətirdi.

21. Jurnal aktual mövzuları, ifadə üsulları, fonetik, leksik, frazeologiyə və qrammatik xüsusiyyətləri ilə Azərbaycan ədəbi dilində öz yeri və rolu olan dərgilərdəndir.

22. «Füyuzat»-ın dili milli dil yaddaşımızın nümunəsidir.

23. «Füyuzat» Azərbaycanın milli özünüdərk faktı və aktıdır.

24. «Füyuzat»-ın dili maarifləndirici dildir. Onun səhifələrində elə yazılar dərc olunmuşdur ki, onların hər bir cümləsində bir kitablıq fikir ifadə olunub.

XX yüzilin başında ədəbi dilimizdəki üslubların əlaqəsini səciyyələndirmək, normaları müəyyənləşdirmək üçün «Füyuzat» jurnalının dil faktlarının nəzərə alınması zəruri və vacibdir.

«Füyuzat» jurnalının dili müəyyən dərəcədə araşdırıldı və məlum oldu ki, bu dərgi dil-üslub xüsusiyyətlərinə görə

XX yüzilin əvvəlində ən zəngin dil nümunəsi, türkçülük məqsədi üzərində möhkəm dayanan qiymətli mənbədir. Ona görə də dərğinin dili XX yüzil ədəbi dil kontekstində aparılan təhlillərin tədqiqat obyektı hesab edilməlidir.

Tədqiqatın sonunda bir daha qeyd etməyi lazım bilirık ki, «Füyuzat» jurnalının dili ədəbi dilimizi müxtəlif istiqamətlərdə öyrənmək üçün qiymətli mənbədir.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Abdin T. Əli bəy Hüseynzadə Turan // Azərbaycan, 2004, № 5, s. 157-178
2. Abdin T. Əli bəy Hüseynzadə, özü, qızları, oğlu// Azərbaycan, 2004, № 7, s.106-126
3. Abdullayeva A. Dilçilikdə «Fəli sifət və fəli sifət tərkibləri» probleminin təd-qiqi tarixinə dair qeydlər // Dil və ədəbiyyat, Bakı, BDU, 2006, № 1(49), s.71-73
4. Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri, Bakı, BDU, 1992, 329 s.

5. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı: Xəzər Universiteti, 1998, 189 s.
6. Abdullayev Ə., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1985, 468 s.
7. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, 279 s.
8. Adilov M.I. «Kitabi-Dədə Qorqud»da işlənmiş bəzi söz və ifadələrin təsfinə dair / Türk dillərinin quruluşu və tarixi. Bakı: ADU, 1983, s. 39-45
9. Adilov V. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu. Bakı: Nurlan, 2005, 136 s.
10. Ağasıoğlu F. Azər xalqı. Bakı: Ağrıdağ, 2000, 430 s
11. Ağayeva F. Azərbaycan dilinin intonasiası. Bakı: Aİİ, 1978, 92 s.
12. Ağayev İ. Jurnalın silahdaşları. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, Bakı, 1987, 1 yanvar
13. Axundov A. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. Bakı: ADU, 1973, 108 s
14. Axundov A. Dilin estetikası. Bakı: Yazıçı, 1985, 224 s.
15. Axundov A. Dil və ədəbiyyat. Bakı: Gənclik, 2003, I c., 658 s; II c., 436 s.
16. Axundov A. Dil və üslub məsələləri. Bakı: Gənclik, 1970, 103 s.
17. Axundov A. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları və müasir Azərbaycan ədəbi dili // Türkologiya, 1999, № 1-4, s.3-6
18. Axundov N. Əhmədov T. Açıq yazmağı bacarmaq lazımdır. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 1990, 14 dekabr
19. Axundov N. Azərbaycan satira jurnalları (1906-1920). Bakı: AEA nəşriyyatı, 1968, 355 s.
20. Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. Bakı: Elm, I c., 2002, 155 s.; II c., 2003, 271 s.

21. Arzulu H. Alman klassik poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsinin nəzəri və praktik prinsipləri. Bakı: Elm, 2003, 256 s.
22. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyəti. Bakı: Elm, 1970, 356 s.
23. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı: Elm, I c., 1964, 593 s; II c., 1980, 574 s.; III c., 1983, 555 s.; IV c., 1987, 541 s.
24. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti / Tərtib edən: Məmmədov I. Həsənov H. Bakı: Yazıçı, 1990, 472 s.
25. Azərbaycan dövrü mətbuatı (1875-1990). Bakı: Azərbaycan, 1993, 258 s.
26. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu). Bakı: Elm, 1998, 277 s.
27. Azərbaycan qəzet dilinin tezlik lüğəti / Tərtibçilər: Vəliyeva K. Mahmudov M., Pines V. Bakı: Nurlan, 2004, 264 s.
28. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, V c., Bakı: Elm, 2001, s.240-241.
29. Azərbaycan türkologiyası (1920-1938) (Bibliografiya). Bakı: Orxan, 2002, 33 s.
30. Aydınqızı A. Azərbaycan dilində vasitəsiz və vasitəli nitqin formalaşması tarixi. Bakı: Çənlibel. 2003, 127 s.
31. Aydınqızı A. Ümumtürk mənbəşünaslığı. Bakı: Bakı Universiteti, 2003, 130 s.
32. Babayev A. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. Bakı: Bakı Universiteti, 1998, 274 s.
33. Babayev A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Nurlan, 2004, 512 s.
34. Bağirov Q. Azərbaycan dilində fəllərin leksik-semantik inkişafı. Bakı: Maarif, 1971, 159 s.
35. Balayev X. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təşəkkül tarixindən (XVI-XX əsrlər). Bakı: Elm və həyat, 2002, 199 s.

36. Bayramlı O. Ə.B.Hüseynzadənin həyatı və türkçülük fəaliyyəti / Hüseynzadə Ə. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar. Bakı: Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, 1996, s.20-49
37. Bayramlı O. Ə.Hüseynzadə və dünya ədəbiyyatı. «Ədəbiyyat» qəzeti, 1992, 14 fevral
38. Bayramlı O. Tərtibçidən. Milli mədəniyyətimizin böyük abidəsi / Füyuzat. Bakı: Çarşıoğlu, 2006, s. III-IV; V-XXIII.
39. Bayramlı O. Müqəddimə / Hüseynzadə Ə. Qərbin iki dastanında türk. Bakı Ağrıdağ. 1998, s.1-46
40. Bayramlı O. Türkçülük və «Həyat» qəzeti / Hüseynzadə Ə. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir. Bakı: Mütərcim, 1997, s. 16-65
41. Bayramova Z. Durğu işarələri mətləblərin anlaşıqlı olmasına xidmət edir/ Dil məsələlərinə dair tematik tomlu. Bakı: ADPU, 1998, № 2, s.60-61
42. Bayramova Z. Dövrün ədəbi dilinin zənginləşməsində mətbuatın rolu / Dil məsələlərinə dair tematik tomlu. Bakı: ADPU, 1998, № 2, s.73-74
43. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978. 175 s.
44. Bayramoğlu A. Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ədəbiyyat. Bakı: Elm, 2003, 275 s.
45. Behbudov S.M. Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti. Bakı: Nurlan, 2003, 206 s.
46. Birinci beynəlxalq türkoloji qurultayın 75-ci ildönümünə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı: ADPU, 2001, 259 s.
47. Budaqova Z. Azərbaycan dilində durğu işarələri. Bakı: Elm, 1977, 85 s.
48. Budaqova Z. Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı: Azərb.SSR EA, 1963. 219 s.

49. Cahangir Ə. Qədim türk ədəbiyyatının linqvistik poetikası. Bakı: Elm, 2001, 166 s.
50. Cahangirov F. Azərbaycan dilində modallığın sintaktik ifadə vasitələri // Dil və ədəbiyyat. Bakı: BDU, 2006, № 1(49), s. 42-48
51. Cahangirov M. Azərbaycan milli ədəbi dilinin aparıcı üslublarının təşəkkül-külü. Bakı: Elm, 1990, 66 s.
52. Cəfərova A. Azərbaycan dilindəki ümumtürk mənşəli fəllər haqqında // Təd-qıqlər. Bakı: AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2005, № 1, s.211-214.
53. Cəfərova S. Dilin lüğət tərkibinin daxili imkanlar hesabına yeniləşməsi prosesinə dair // ADPIU-nun xəbərləri, 2005, № 5, s.127-130
54. Cəfərov S. Milli etnik yaddaşın izi ilə. Bakı: Səda, 2005, 171 s.
55. Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı: Elm, 1984, 124 s.
56. Cəfərov M.C. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm. Bakı: Azərb. SSR EA, 1963, 217 s.
57. Cəfərov M.C. Dil və müasirlik. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 1976 18 de-kabr.
58. Cəfərov M.C. Sənət yollarında (ədəbi tənqidi məqalələr). Bakı: Gənclik, 1975, 308 s.
59. Cəfərov N. Azərbaycan ədəbi dili funksional üslubların təşəkkülü/ Azər-baycanşünaslığa giriş. Bakı: Az.AtaM, 2002, s. 366-450
60. Cəfərov N. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. Bakı: Azərb.Dövlət. Kitab Palatası, 1995,208 s.
61. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığın əsasları. Bakı: Pedagogika, 2005, 256 s.
62. Cəfərov N. Genezisdən topologiyaya. Bakı: Bakı Universiteti, 1999, 159 s.
63. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1982, 215 s.

64. Cəfərov S.Ə. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU, 1960, 205 s.
65. Cəfərov S.Ə. Oğuz-səlcuq abidələrinin dilində sual əvəzlilikləri/ Türk dillərinə dair etimoloji və tarixi morfoloji tədqiqlər (məqalələr məcmuəsi). Bakı: ADU, 1987, 96 s.
66. Cəfərzadə Ə. Əhməd Cəfəroğlu arxivində mühacirət ədəbiyyatı nümunələri // Filoloji araşdırmalar, XIV kitab. Bakı: Şirvan nəşr, 2001, s.13-17
67. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı: Maarif, 1988, 285 s.
68. Çəmənzəminli Y.V. Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər / Əsərləri, üç cildə: III c. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 440 s.
69. Çobanov M. Altay dilləri ailəsində Azərbaycan dilinin mövqeyi. Bakı: Təh-sil, 2001, 96 s.
70. Daşqın Ə. Dilin iç üzü. Təbriz: Əxtər, 2002, 152 s.
71. Daşqın Ə. Dil və dilçilik. Təbriz: Əxtər, 2000, 128 s.
72. Dəmirli M. Məmmədli M. Əli bəy Hüseynzadə / Azərbaycan tarixi. Bakı: Təfəkkür, 2000, s.240-248
73. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: Azərtədris nəşr, 1962, 269 s.
74. Dialektoloji lüğət, I c. AEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Ankara: Türk dil kurumu, 1999, 375 s.
75. Ellazov F. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında arxaik sözlər / Dil məsələ-lərinə aid tematik toplusu. Bakı: ADPU, 1998, № 1, s. 123-129
76. Eyvazova R. Kişvəri «Divan»ının dili. Bakı: Elm, 1983, 139 s.
77. Eyvazov A.Q. Çağdaş oğuz qrupu türk dillərində sifətin morfoloji yolla inkişafı. Bakı: Bakı Universiteti, 1999, 108 s.
78. Ədəbiyyatşünaslıq (ensiklopedik lüğət) Bakı: Azərbaycan ensiklopediyası, 1998, 240 s.

79. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı: Mütərcim, 1999, 376 s.
80. Əhmədli R. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində türkçülük ideologiyasının formalaşmasında etnokulturoloji amilin rolu // Türkologiya, Bakı: Dilçilik İnstitutu, 2005, № 3-4, s. 29-41
81. Əhmədov B. Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti. Bakı: Mütərcim, 1999, 376 s.
82. Əhmədov B.B. Azərbaycan dili söz yaradıcılığında sadələşmə meyli. Bakı: APII, 1990, 92 s.
83. Əkinçi. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 495 s.
84. Əl-Abbasi X.N. Ərəbizmlərin Azərbaycan ədəbi dilində semantik dəyişiklikləri. Bakı, BDU, 2003, 193 s.
85. Əliyeva A. Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında türkçülük. Bakı: Elm, 2002, 332 s.
86. Əliyeva A. Azərbaycan mədəniyyətinin Zərdabi dövrü // Azərbaycan, 2001, № 6, s. 160-166
87. Əliyeva A. İsmayıl bəy Qasımlinski. Bakı: Nurlan, 2004, 283 s.
88. Əliyeva A. Türkçülüyn fədaisi (İsmayıl bəy Qasımlı-150) // Azərbaycan, 2001, № 10, s. 153-156
89. Əliyeva D. Toponimlərin üslubi-lingvistik xüsusiyyətləri. Bakı: Maarif, 2000, 81 s.
90. Əliyeva R. Avropa səyyahlarının əsərlərində qeydə alınmış Azərbaycan toponimlərinin tarixi-lingvistik təhlili. Bakı: Qanun, 2002, 135 s.
91. Əliyeva S. Orxon-Yenisey abidələrində toponimlər. Bakı: Elm, 2003, 151 s.
92. Əliyev K. XX əsr Azərbaycan romantiklərinin ədəbi-nəzəri görüşləri. Bakı: Elm, 1985, 120 s.
93. Əliyev M. Ə. Hüseynzadə. «Ədəbiyyat» qəzeti, Bakı, 1998, 4 mart.
94. Əliyev V. Azərbaycan dilində felin perifrastik formaları. Bakı: APII, 1989, 45 s.

95. Əliyev V. Türkologiyada fəlin təsviri (perifrastik) formalarına münasibət // Pedaqoji Universitetin Xəbərləri (humanitar və təbiət elmləri seriyası). Bakı: ADPU, 2005, № 1, s. 110-120
96. Əlizadə A. Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu. Bakı: Ozan, 1997, 106 s.
97. Əlizadə S.Q. XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: ADU, 1966, 33 s.
98. Əsgərova A. «Oğuznamə»nin dilində frazeoloji vahidlər. // Elmi axtarışlar XIX tomlu, Bakı, Səda, 2006, s. 106-108
99. Əsgərova A. «Oğuznamə»nin dilində işlənən sinonim sözlərin leksik-seman-tik təhlili (isimlər əsasında) // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Xəbərləri. Naxçıvan: Qeyrət, 2005, № 17, s.110-112
100. Əsgərova A. Azərbaycan ədəbi dil tarixinin öyrənilməsində «Oğuznamə»nin mövqeyi və əhəmiyyəti/ Fənlərin tədrisi metodikasının aktual problemləri. Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu Naxçıvan Filialının konfrans materialları. Naxçıvan: Məktəb, 2003, s. 10-13
101. Əsgərov N. Areal türk onomastik vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm, 2005, 485 s.
102. Əsgərov N. Oğuz etnonimi areal türk onomastikasında // Türkologiya. Bakı: Dilçilik İnstitutu, 2005, № 3-4, s. 29-41
103. Əsgər R. Qutadğu bilig. Bakı: Elm, 2003, 320 s.
104. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı: Azərb.SSR EA, 1967, 1036 s.
105. Əzimli Ə. Bədii üslub və onun poetik qaynağı // Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri. Naxçıvan: Məktəb, 2005, № 1, s. 78-82
106. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, BDU nəşri, 1999, 352 s.
107. Füyuzat. 1906, № 1-6; 1907 № 7-32

108. Füyuzat/ Transliterasiya edəni: O. Bayramlı. Bakı: Çəşioğlu, 2006, 512 s.
109. Göyalı Z. Türkcülüyn əsasları. Bakı: Maarif, 1991, 175 s.
110. Hacıyev K. Azərbaycan dilində nida. Bakı: Nurlan, 2005, 213 s.
111. Hacıyev M.Ə. Əzizov E. Azərbaycan dilində mürəkkəb fəl məsələsinə dair / Azərbaycan dilinin tarixi leksikasına dair tədqiqlər. Bakı: ADU. 1988, s. 3-11
112. Hacıyev M.Ə. Dürğu işarələri. Bakı: APII, 1961. 19 s.
113. Hacıyev T. Azərbaycan dili və türk etnik anlayışları haqqında / Müqayisəli tarixi türkologiyanın aktual problemləri. Bakı: APII, 1984, s. 20-30
114. Hacıyev T.I. Azərbaycan dilində qeyri-oğuz elementləri / Türk dillərinin quruluşu və tarixi. Bakı: ADU, 1983. s. 15-30
115. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (2). Bakı: Maarif, 1987, 293 s.
116. Hacıyev T. Azərbaycanın qədim onomastikasına dair /Azərbaycan filolo-giyası məsələləri (II buraxılış). Bakı: Elm, 1984, s.125-136
117. Hacıyev T. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Azərnəşr, 1992, 470 s.
118. Hacıyev T. Qınçaq çölü haqqında elmi ballada/Adçı M. Qınçaq çölünün yovşanı. Bakı: Gənclik, 1997, s.196
119. Hacıyev T. Məmmədov I. «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti/«Kitabi-Dədə Qorqud» ensiklopediyası. I c. Bakı: Yeni nəşrlər evi, 2000, s. 112-214
120. Hacıyev T.I. Sinonimlikdə dilin tarixi yaşayır / Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğətinə ön söz. Bakı: Yazıçı, 1990, s. 3-5
121. Heyət C. Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış. Bakı: Yazıçı, 1993, 176 s.

122. Həbibbəyli I. Əli bəy Hüseynzadə / XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan yazıçıları. Bakı: Nurlan, 2003, s.97-101
123. Həbibbəyli I. «Molla Nəsrəddin» və füyuzatçılar. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 1997, 9,16 may
124. Həbibbəyli I. «Molla Nəsrəddin» və füyuzatçılar. «Şərq qamısı» qəzeti, 2006, 7 aprel.
125. Həsənova S. Bədii əsərlərin dilində yumor. Bakı: Elm, 2002, 140 s.
126. Həsənova S. Müasir türk dili fənni ilə bağlı mövzuların Azərbaycan dilində qısa izahlı şərh. Naxçıvan: Əcəmi, 2001, 50 s.
127. Həsənova S. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat. Bakı: ADPU, 2004, 192 s.
128. Həsənova S. Türk dilinin fonetikasi. Naxçıvan: Əcəmi, 2003, 31 s.
129. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988, 308 s.
130. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı: Bakı Univer-siteti, 1999, 278 s.
131. Hüseynov M. Frazoloji birləşmələr poetik mətnin obrazlı dayağı kimi // Pedaqoji Universitetin Xəbərləri. Bakı: ADPU, 2003, s. 313-316
132. Həyat. 1905-1906
133. Hüseynov Ş. Azərbaycan dilində qrammatik vahidlərin inkişafı (şəkilçilər). Bakı: Bakı Universiteti, 2003, 222 s.
134. Hüseynzadə Ə. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar. Bakı: Azərnəşr, 1995, 253 s.
135. Hüseynzadə Ə. Qərbin iki dastanında türk. Bakı: Ağrıdağ, 1998, 150 s.
136. Hüseynzadə Ə. Siyasəti fərusət. Bakı: Elm, 1994, 236 s.
137. Hüseynzadə Ə. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir. Bakı: Mütərcim, 1997, 292 s.
138. Hüseynzadə Ç. Azərbaycan dilində morfoloji norma. Bakı: Nurlan, 2004, 280 s.

139. Hüseynzadə Ç. Dilin norma bazası // Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri Institutunun Elmi əsərləri, 2004, № 1, s. 45-48.
140. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1973, 357 s.
141. Xəlilov B. Azərbaycan dili: dünən, bu gün. Bakı: Adiloğlu, 2004, 232 s.
142. Xəlilov B. Fellərin ilkin kökləri. Bakı: Təhsil, 1998, 220 s.
143. Xəlilov B. Heca tinli söz kökləri / Dil məsələlərinə dair tematik toplusu. Bakı: ADPU, 1998, № 1, s.14-19
144. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası, II hissə (dərslük). Bakı: Adiloğlu, 2003, 352 s.
145. Xəndan R.Z. Unudulmuş dahi // Qobustan, 1990, № 4, s. 55-59
146. Xudiyev N. Azərbaycan antroponimlərinin təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Azərnəşr, 2005, 158 s.
147. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: Maarif, 1995, 490 s.
148. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafı (sovet dövrü). Bakı: ADPU, 1986, 83 s.
149. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə yolları. Bakı: ADPU, 1987, 83 s.
150. Xudiyev N. Cavad Heyət möcüzəsi. Bakı: Azərnəşr, 2005, 168 s.
151. Xudiyev N. Xalqın tarixi haqqı: dilimiz, varlığımız. Bakı: Azərbaycan, 2003, 334 s.
152. İslamov M. Türk dillərində əvəzliliklər. Bakı: Elm, 1986, 204 s.
153. Kamaloğlu R. Ümumi türk ədəbi dili. «Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti», 1990, 23 noyabr
154. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı: Təhsil, 2003, 584 s.

155. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Ünsiyyət, 2000, 496 s.
156. Kərimli F. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövründə dövlət dili problemi // Tədqiqələr. Bakı: AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2005, № 1, s. 110-115
157. «Kitabi-Dədə Qorqud» ensiklopediyası. Bakı: Yeni nəşrlər evi, 2000, I c, 642 s; II c., 568 s.
158. «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1999, 204 s.
159. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı (iki cildə), I c. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 560 s.
160. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərb.SSR EA, 1963, 341 s.
161. Köçərli F. Marksizm-leninizm və Azərbaycanda demokratik ictimai fikir. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1976, 236 s.
162. Qarayeva H. Azərbaycan dilində nitq etiketlərinin öyrədilməsi məsələləri. Bakı: Təhsil, 1999, 98 s.
163. Qarayev Y. Əli bəyin irsi və varisləri / Hüseynzadə Ə. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar. Bakı: Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, 1996, s.3-19.
164. Qarayev Y. Kökünə və bütövlüyünə boylanmış yaddaş – Əli bəy Hüseynzadə / Tarix yaxından və uzaqdan. Bakı: Salah, 1996, s. 276-315
165. Qarayev Y. Şərqi və Əli bəyin dörd dastanında türk / Hüseynzadə Ə. Qərbi iki dastanında türk. Bakı: Ağrıdağ, 1998. s. XII-XXIII
166. Qasımov M. «Molla Nəsrəddin» panislamizm və pantürkizm əleyhinə mübarizədə // Azərbaycan, 1956, № 9, s. 132-143
167. Qasımsinski I. Türküstan üləması. Bakı: Örnək, 2002, 55 s.
168. Qeybullayev Q. Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair. Bakı: Elm, 1994, 102 s.

169. Qəhrəmanov C. Nəsimi divanının leksikası. Bakı: Elm. 1970, 565 s.
170. Qınçaq Məmmədəli. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi. Bakı: Elm, 2000. 453 s.
171. Quliyeva A. Bədii və rəsmi üslubların sintaktik səviyyədə əlaqəsi // Pedaqoji Universitetin Xəbərləri. Bakı: ADPU, 2003, s. 398 -401
172. Quliyeva E. Dövri mətbuat və dil mədəniyyəti məsələləri / Dil məsələlərinə dair tematik tomlu. Bakı: ADPU, 1997. № 1, s. 29-32
173. Quliyev Ə.A. Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi. Bakı: Elm. 2001, I c., 128 s; II c., 192 s.
174. Quliyev Ə.A. Orxon Yenisey yazılı abidələri leksikasının Azərbaycan dili dialekt və şivələrində bəzi izləri / Müqayisəli tarixi türkologiyanın aktual problemləri. Bakı: ADU, 1984, s. 91-95
175. Quliyev Ə.A. Türkoloji qurultay və dil məsələləri. «Şərq qanısı» qəzeti, 2006, 2 fevral
176. Qurbanov A. Azərbaycan dilçiliyinin müasir məsələləri. Bakı: Nurlan, 2002, 72 s.
177. Qurbanov A. Azərbaycan dilçiliyi problemləri, I c. Bakı: Nurlan, 2004, 444 s.
178. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı: Maarif, 1988, 595 s.
179. Qurbanov A. Azərbaycan dili onomalogiyasının əsasları, Bakı, Nurlan. 2004, I c., 340 s ; II c., 504 s.
180. Qurbanov A. Dil və norma. Bakı: APU, 1992, 46 s.
181. Qurbanov A. Dünyada türk adları. Bakı: Elm. 2000, 27 s.
182. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, I cild. Bakı: Nurlan, 2003. 449 s.
183. Qurbanov A. Ortaq türk ədəbi dili. Bakı: Gənclik, 1999, 35 s.

184. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Nurlan. 2004. I c., 748 s., II c., 532 s.
185. Qurbanova F. Antroponimiyanın nəzəri məsələlərinə dair. Bakı: Elm, 2001, 136 s.
186. Marağlı A. Əmsali-Türkanə. Bakı: Yazıçı, 1992, 55 s.
187. Məmmədquluzadə C. Xatiratım / Əsərləri: dörd cildə, IV c. Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, s. 4- 98
188. Məmmədli F. Bədii dilin estetik mənbələri. Bakı: ADPU, 1997. 80 s.
189. Məmmədli M. Azərbaycan dili şivələrində ismin grammatik kateqoriyaları. Bakı: Elm, 2003, 262 s.
190. Məmmədova M. Könəlmiş sözlər barəsində/ Filologiya məsələlərinə dair tematik tomlu. Bakı: ADPU, 1999, № 2, s.45-46
191. Məmmədova N. Azərbaycan dilində fel şəkillərinin semantikasi, Bakı: Nasir, 1999, 161 s.
192. Məmmədov E. M. Nəsiminin leksikası oğuz dilləri kontekstində/Türk dillərinin tarixi müqayisəli leksikologiyası məsələləri. Bakı: AEA, 2004, s. 182-234
193. Məmmədov X. «Əkinçi»dən «Molla Nəsrəddin»ə qədər. Bakı: Yazıçı, 1987, 268 s.
194. Məmmədov X. Əli bəy Hüseynzadə «Molla Nəsrəddin» haqqında «Ədəbiyyat» qəzeti, 1991, 3 may
195. Məmmədov M. Ana dili və nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı: Nurlan. 2004, 321 s.
196. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan mənəvi mədəniyyətinin böyük abidəsi / Molla Nəsrəddin: on iki cildə, I c. (1906-1907), Bakı: Elm, 1988, s. 4-16
197. Mirəhmədov Ə. Əli bəy Hüseynzadə / Fikrin karvanı. Bakı: Yazıçı, 1984, s. 80-95
198. Mirəhmədov Ə. «Həqiqətin böyüyünü» deyən sənət əsəri / Hüseynzadə Ə. Qərbin iki dastanında türk . Bakı: Ağrıdağ, 1998, s. I-XI

199. Mirəhmədov Ə. İctimai fikir tarixi təzədən yazılmalıdır. «Ədəbiyyat» qəzeti, 1994, 10 iyun.
200. Mirəhmədov Ə. Ömrün unudulmaz anları. «Ədəbiyyat» qəzeti, 1991, 18 oktyabr
201. Mirəhmədov Ə. Təqsirimi yumaq istəyirəm. «Ədəbiyyat» qəzeti, 1992, 21 fevral
202. Mirəhmədov Ə. Türklüyə xidmət nümunəsi/ Hüseynzadə Ə. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir. Bakı: Mütərcim, 1997, s.3-15
203. Mirzəliyeva M. Dilin lüğət tərkibi, təşəkkül, inkişaf və təkmilləşmə / Türk dillərinin tarixi – müqayisəli leksikologiyası məsələləri. I c., Bakı: Kitab aləmi. 2004. s. 291-293
204. Mirzəyev N. Azərbaycan dilində fel. Bakı: Maarif, 1986, 320 s.
205. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 1990. 376 s.
206. Musayev I. Dil, yaddaş, vətən, vətəndaş. Bakı: Azərbaycan ensiklopediyası, 1995, 383 s.
207. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Elm, I c., 1978, 322 s., II c., 1980, 370 s., III c. 1981, 444 s.
208. Müqayisəli tarixi türkologiyanın aktual problemləri. Bakı: ADU, 1984, 104 s.
209. Müşfiq M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 352 s.
210. Nağıoğlu M. XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi «Şühədnamə». Bakı: Nurlan, 2003, 192 s.
211. Nəmanzadə Ö. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1992, 536 s.
212. Oğuznamə / Tərtib edən: S.Əlizadə. Bakı: Yazıçı: 1987. 223 s.
213. Orucova Ş. Türk dillərində emosional –ekspressiv sözlərdə ifadə olunan xitablar sintaktik-leksik üslubi

- fiqurlar kimi / Tədqiqlər. Bakı: AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. 2006, № 1, s.125-131
214. Osmanlı V. Azərbaycan romantikləri. Bakı: Yazıçı, 1985, 220 s.
 215. Paşayev M.C. Klassiklər və müasirlər. Bakı: Azərnəşr, 1973, 296 s.
 216. Professor Naumarkın dedikləri. «Zaman» qəzeti, 2005, 10-11 fevral
 217. Rəcəbov Ə. Dilçilik metodları. Bakı: Nurlan, 2003, 492 s.
 218. Rəcəbli Ə. Qədim türkcə –azərbaycanca lüğət. Bakı: AMEA nəşriyyatı, 2001, 192 s.
 219. Rəhimov M. Azərbaycan dilində fel şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı: EA nəşriyyatı, 1965, 267 s.
 220. Rəsulov Ə.A., Rüstəmov R.Ə. Türk dili. Bakı: Bakı Universiteti, 1991, 216 s.
 221. Rəşidəddin Oğuznamə. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2003, 108 s.
 222. Rüstəмова S. Azərbaycan dilçiliyində qrammatika konsensiyasının inkişaf tarixi. Bakı: Elm, 2004, 172 s.
 223. Sabir M.Ə. Honhonnamə. Bakı: Şərq-qərb, 2004, I c., 480 s., II c., 384 s.
 224. Serebrennikov B.A., Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı: Səda, 2002, 380 s.
 225. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı: Bakı Universiteti, 1992, 406 s.
 226. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfolojiya. Bakı: Bakı Universiteti. 2002. 371 s.
 227. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində əlavə sözlər və əlavə cümlələr. Bakı: 2000, 168 s.
 228. Seyidov Y. Ədəbi tənqid və bədii dil. Bakı: Yazıçı, 1986, 210 s.
 229. Seyidov Y. Sözüň şöhrəti. Bakı: Yazıçı, 1981, 267 s.
 230. Seyidov Y. Yazıçı və dil. Bakı: Yazıçı, 1979, 288 s.

231. Seyidəliyev N. Frazеoloji antonimlər // Dil və ədəbiyyat. Bakı: BDU, 2005, № 6 (48), S. 17-19
232. Seyidəliyev N. Frazеologiya lüğəti. Bakı: Çıraq, 2004, 272 s.
233. Süleymenov O. Az-ya. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 303 s.
234. Şahtaxılı M. Azərbaycanda darülfünun / Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2006, s. 216-218
235. Şaiq A. «Füyuzat» məcmuəsi / Xatirələrım. Bakı: Gənclik, 1973, s. 198-203
236. Şaiq A. Dilimiz və ədəbiyyatımız. «İqbal» qəzeti, 1913-cü il, 18 oktyabr
237. Şükürlü Ə.C. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Maarif, 1993, 336 s.
238. Tağıyeva Z. Azərbaycan dilində leksik omonimlərin əmələgəlmə yolları // AMEA-nın Xəbərləri, 2003, № 4, 36-41.
239. Tahirov I. Dialekt leksikasında alınma sözlər. Bakı: Nurlan, 2004, 135 s
240. Talıbzadə K. XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi (1905-1917-ci illər). Bakı: Azərb. SSR EA, 1966, 540 s.
241. Talıbzadə K. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi. Bakı: Maarif, 1984, 340 s.
242. Tanrıverdiyev Ə. Türk mənşəli antroponimlər. Bakı: ADPU, 1996, 160 s.
243. Tərəqqi, 1909, 9-10 fevral
244. Vəliyev A. Azərbaycan dilinin keçid şivələri. Bakı: Elm, 2005, 333 s.
245. Vəliyeva G.Q. Leksik paralellik tarixi inkişafın nəticəsi kimi / Azərbaycan dilinin tarixi leksikasına dair tədqiqlər. Bakı: ADU, 1988, S. 54-58
246. Vəliyev K. Sözü'n sehri. Bakı: Yazıçı, 1986, 303 s.
247. Vəliyev S. Oğuz qrupu türk dillərində sadə cümlə. Fil.elm. dok. dis. Naxçıvan, 2003, 316 s.

248. Vəliyev S. Dialoji və monoloji nitqin sadə cümlələri. Bakı: Elm, 1999, 90 s.
249. Vəliyev S. Renlika formalı dialoq nitqlərində cütlərkibli, yarımçıq cümlələr / Naxçıvan MR-də İqtisadiyyat, Elm, Maarif, Ədəbiyyat və mədəniyyətin inkişafı problemləri. Bakı: Yurd, 1999, s. 50-54
250. Vəliyev S. Sadə cümlə. Bakı: Elm, 1998, 8 s.
251. Vəliyev S. Sadə cümlənin semantikas. Bakı: Nurlan, 2003, 48 s.
252. Vəliyev S. Sadə cümlənin tərkibi. Bakı: Elm, 1998, 116 s.
253. Vəliyev S. Sinonimika təliminin elmi-metodik əsasları. Bakı: Nurlan, 2004, 118 s.
254. Vəliyev Ş. Füyuzat ədəbi məktəbi. Bakı: Elm, 1999, 442 s
255. Vəliyev Ş. Milli fikir tarixində «Füyuzat». «Xalq» qəzeti, 1996, 2 noyabr
256. Vəliyev Ş. XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidində poeziya problemləri (1895-1917). Bakı: Elm, 2004, 174
257. Yusifov M. Dövlət dili və norma. Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, 2005, 120 s.
158. Yusifov M. Türkologiyaya giriş. Bakı: Nurlan, 2000, 430 s.
259. Yüz böyük türk Bakı: Kommunist, 1991, 127 s.
260. Zeynalov F.R. Türk dillərində analitik yolla yaranan fel formaları (Oğuz-səlcuq abidələri üzrə)/ Müqayisəli tarixi türkologiyanın aktual problemləri. Bakı: APII, 1984, s.3-19
261. Zeynalov F. Türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı: Maarif, 1971, 312 s.
262. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikas, II c., Bakı: ADU, 1975, 131 s.
263. Zeynalov F.R. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981, 345 s.

264. Zəkiyev I. Durğu işarələrinin tarixindən: nöqtə: vergül // Azərbaycan, 2006, № 2, s. 175-177

Türk dilində

265. Abdullayev E.Z. Türk dillerinin tarihsel gelişme sorunları. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996, 176 s.
266. Akçura Y. Hüseyinzade Ali bey // Kardeş edebiyatlar. İstanbul: Çağlayan, 1992, № 3, s. 32-44
267. Azərbaycan türkçesi sözlüğü. İstanbul: Milli Eğitim Basın Evi, 1994, I c., s. 1- 622; II c., s. 623-1292
268. Bayat A. Azərbaycanın yiğit evladı Ali bey Hüseyinzade (Prof. Dr. Hüseyinzade Ali Turan) ve Türkiyede yayınladığı eserleri. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1992, 173 s.
269. Bayat A. Hüseyinzade Ali bey Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1998,
270. Bozkurt F. Türklerin dili. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1999, 844 s.
271. Ergin M. Türk dili (Universiteler için). İstanbul: Bayrak, 1995, 600 s.
272. Inan A.M. Atatürkün not defterleri (2. Baskı). Ankara: Gündoğan yayınları, 1998, 224 s.
273. İrfan M.Y. Ahmet Cevat ve Türkiyeyle ilgili şiirleri / Kardeş edebiyatlar. Erzurum: Çağlayan. 1992, № 3. s. 172
274. İslam ansiklopedisi. İstanbul: 1970, s. 147-149
275. Kabaklı A. Türk edebiyatı. İstanbul: Türk edebiyatı Vakfı Yayınları, 2000, I c., 701s., II c., 891s., III c., 848s.
276. Kaşgarlı M. Divan-i- luğat-üt Türk / Çevirani: Besim Atalay. I c., 1998, 530 s., II c., 1998, 366 s., III c., 1999, 452 s., IV c., 1999, 885 s.
277. Musaoğlu M. Türkolojinin çeşitli sorunları üzerine. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım evi, 2002, 320 s.

278. Salettin A. Bir kere yükselen bayrak (Ahmet Cevadın yaşamı ve sanatı). Bakı: Yazıcı, 1993, 56 s.
279. Şümer F. Oğuzlar (Türkmenler). İstanbul: Genc Ofset, 1999, 484 s.
280. Türkçenin dünü, bugünü, yarını. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım evi, 2002, 396 s.
281. Türkçe sözlük. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım evi, 1998, 1: A-j, s. 1-1136; 2: K-z, s. 1137-2523
282. Türk dili ve edebiyatı. Ankara: Etam: A.Ş. 1996, 273 s.
283. Türk lehçeleri sözlüğü. Ankara: Başbakanlık Basım evi, I c., 1991, 1183 s., II c., 1992, 502 s.
284. Türk lehçeleri ve edebiyatı dergisi. Ankara: Ankara Üniversitesi, 1997, aralık, sayı 16, 95 s.
285. Ülken H.Z. Hüseyinzade Ali (Ali Turan) (1864-1942) /Türkiyede Çağdaş Düşünce Tarihi. İstanbul: Harbiye, 1999, s. 267-276

Rus dilində

286. Balaev A. Gtnoəzıkovıe proüessı v Azerbaydcane v XIX –XX vv. Bakı: Nurlar, 2005, 328 s.
287. Baskakov N.A. İstoriko- tipoloqiçeskaə fonoloqiə törkskix əzıkov. Moskva: Nauka, 1988, 208 s.
288. Baskakov N.A. İstoriko-tipoloqiçeskaə xarakteristika strukturi törkskix əzıkov. Moskva, Nauka, 1975, 282 s.
289. Baskakov N.A. Predlocenie v sovremennom tureükom əzıke. Moskva: Nauka, 1984, 200 s.
290. Baskakov N.A. Slovosocetaniə v sovremennom tureükom əzıke. Moskva: Nauka, 1974, 185 s.
291. Qadcıeva N.Z. Problemi törkskoy arealğnoy linqvistike. Moskva: Nauka, 1975, 302 s.
292. Qrunina G.A. İstorıçeskaə qrammatika tureükoqo əzıka. Moskva: Izd-vo MQU, 1991, 224 s.

293. Quzev V.Q. Oçerki po teorii törkskoqo slovoizmeneniä. Leningrad: LQU, 1990, 164 s.
294. Dcikiä M.S. Struktura slovoform tureükoqo əzıkä. Tbilisi: Meüniere-ba, 1984, 116 s.
295. Dmitriev N.K. Stroy törkskix əzıkov. Moskva: Izd-vo Vostoçnoy literaturı. 1962, 608 s.
296. Drevnetöürkskiy slovarğ. Leningrad: Nauka, 1969, 676 s.
297. Slovarğ inostrannıx slov. Moskva: Russkiy əzık, 1980. 624 s.
298. Sravnitelğno-istoričeskaə qrammatika törkskix əzıkov. Morfoloqiä. Moskva: Nauka, 1988, 560 s.
299. Törkoloqiçeskiy sbornik. Moskva: Nauka, 1981, 296 s.
300. Törkskoe əzıkoznanie / Materialı III Vsesoöznoy törkoloqiçeskix konferenüie. Taşkent, Fan, 1981, 452 s.

MÜNDƏRICAT

Giriş	3
I FƏSİL. «Füyuzat» jurnalının redaktoru Əli bəy Hüseynzadənin dil məsələlərində mövqeyi	8
1.1. Əli bəy Hüseynzadə türk xalqlarının ədəbi dili haqqında	8
1.2. Əli bəy Hüseynzadənin alınma sözlərlə bağlı fikirləri	50
1.3. Əli bəy Hüseynzadənin mətbuat və onun dilinə münasibəti	59
1.4. Əli bəy Hüseynzadənin imla və tərcümə məsələlərində mövqeyi	73
II FƏSİL. «Füyuzat» jurnalının dil siyasəti.....	96
2.1. «Füyuzat» jurnalının dili və ona münasibət haqqında	96
2.2. Füyuzatçıların dil siyasətində «ortaq dil» məsələsi	123
2.3. «Füyuzat» jurnalının dili Şərqi siyasət dili kimi	156
III FƏSİL. «Füyuzat» jurnalı və ədəbi dilimiz.....	186
3.1. «Füyuzat» jurnalı və ədəbi dilin fonetik norması	186
3.2. «Füyuzat» jurnalının leksik xüsusiyyətləri	200
3.3. «Füyuzat» jurnalının dilində frazeoloji vahidlər.....	249
3.4. «Füyuzat» jurnalı və ədəbi dilin grammatik norması	258
3.4.1. Morfoloji xüsusiyyətlər	258
3.4.2. Sintaktik xüsusiyyətlər	270
Nəticə.....	278
Ədəbiyyat	282

